

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı

ABDÜLAZİZ EL-BUHÂRÎ’NİN “KEŞFÜ’L-ESRÂR AN USULİ
FAHRİLİSLÂM EL-PEZDEVÎ” ADLI ESERİNDEKİ USULÜ

Şükrü AYRAN

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hakkı AYDIN

SİVAS
Haziran 2010

ABDÜLAZİZ EL-BUHÂRÎ’NİN “KEŞFÜ’L-ESRÂR AN USULİ
FAHRİLİSLÂM EL-PEZDEVÎ” ADLI ESERİNDEKİ USULÜ

Şükrü AYRAN

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Sivas
Haziran 2010

KABUL VE ONAY

Şükrü Ayran'ın hazırlamış olduğu “Abdülaziz el-Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrîlislam el-Pezdevî” bu çalışma 26 Mayıs 2010 tarihinde yapılan savunma sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. Hakkı AYDIN

Üye
Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

Üye
Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.../.../.....

Prof. Dr. Mehmet ARSLAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

AYRAN, Şükrü, Abdülaziz el-Buhârî'nin "Keşfü'l-Esrâr a'n Usûli Fahrilislam el-Pezdevî" Adlı Eserindeki Usûlü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2010

Bu araştırmada Maveraünnehr'de yaşamış olan 'Abul'azîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-Esrâr adlı eserindeki usûlü incelenmiştir.

Çalışmamız iki ana bölümden oluşmuştur.

Birinci Bölümde: Pezdevî ve Buhârî'nin yaşadıkları dönem, hayatları, hocaları yetiştirdiği öğrenciler, eserleri, çalışmaları, ilmi kişiliği kısaca ele alınmıştır.

İkinci Bölümde: Keşfu'l-Esrâr'ın usûlü incelenmiş; konuları, kaynakları, sistematîği, uslûbu, konuları işleyiş tarzı ile Abdülaziz el-Buhârî ve Keşfu'l-Esrâr'ın İslam Hukuku'ndaki yeri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Keşfü'l-Esrâr, Abdülaziz, Pezdevî, Usul

ABSTRACT

AYRAN, Sukru, Abdülaziz el-Buhari's method in his important work "Keşfu'l-Esrar an Usuli Fahrilislam el-Perdevi", Master's Thesis, Cumhuriyet University, 2010

In this research "Keşfu'l-Esrar" of Abulaziz al-Buhari, one of the great Hanefi jurist who lived in Maverannehr, researched.

Our work consists of two main parts:

In the first part; Pezdevi and Buhari's lives, living periods, hodjas, deaths, works, scientific identities and students educated by them are briefly dealt with.

In the Second Part: The method of Keşfu'l-Esrar is examined and information is given about the topics, sources, systematic style, the method of dealing with topics, and the importance of Abülaziz Buhari and "Keşfu'l-Esrar" in the Islamic Law.

Key Words: Keşfu'l-Esrar, Abdulaziz, Pezdevi, Method

İÇİNDEKİLER	
ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	III
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	IX

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHRULİSLÂM EL-PEZDEVÎ ve ŞARİH ABDÜLAZİZ EL-BUHÂRÎ

I. Hayatları

A) Fahrulislâm el-Pezdevî

a1) Yaşadığı Dönem.....	1
a2) Hayatı.....	5
a3) Eserleri.....	6
a4) “Pezdevî Usulü” ve Ona Yapılan Şerhler	8
a5) İlmî Şahsiyeti.....	14
a6) Hocaları ve Hoca Silsilesi.....	16
a7) Yetiştirdiği Mühim Şahsiyetler.....	17
a8) Pezdevî'nin Devrindeki Büyük Alimler.....	17

B) Abulaziz el-Buhârî

b1) Yaşadığı Dönem.....	18
b2) Hayatı.....	19
b3) Eserleri.....	20
b4) İlmî Şahsiyeti.....	20
b5) Hocaları ve Hoca Silsilesi.....	21
1. Muhammed b. Muhammed Fahrudîn el-Mâyamerğî.....	21
2. Muhammed b. Muhammed b. Nasr Ebu'l-Fazl Hâfuzidîn el-Kebîr el-Buhârî.....	22
b6) Yetiştirdiği Meşhur Alimler	
1. Celâleddîn Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Habbâzî	23
2. Kıvâmuddîn, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî es-Sincârî	23
b7) Abdülaziz Buhârî Döneminde Yaşamış Meşhur Alimler.....	24
b8) İlmî Münâzaraları.....	25
b9) Buhârî'nin “Pezdevî Usul'ü”nü Şerh Etme Sebepleri.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

KEŞFÜ'L-ESRÂR'IN METODU

I. Keşfü'l-Esrâr'ın Kaynakları

A)Keşfü'l-Esrâr'da Kaynak Verme Sebepleri.....	27
B) Keşfü'l-Esrâr'da Kaynak Verme Metodu.....	31
b1) Tamamen Meçhul Bir Şekilde Kaynak Verme	
b2) Yarı Meçhûl Kaynak Verme	
1) Musannifin Belirli Olması, Kitabın Meçhûl Bırakılması.....	33
2) Sadece Bir veya Birkaç Kaynağın İsmine Verilip Diğerlerine Meçhûl	
Bir Şekilde Değiniilmesi.....	34
3) Kitabın Belirli Olması, Musannifin Zikredilmemesi.....	34
b3)Tamamen Belirli Kaynak Verme	
1) Hem Kitabı Hem de Musannifin Belirli Olması.....	35
2) Kitap veya Musannif ile BirlikteHangi Bölümünde Geçtiğini	
Vermesi.....	35
3) Yazarı, Eserini ve Bölümünü Birlikte Vermesi.....	36
C) Keşfü'l-Esrâr'da Kullanılan Kaynaklar.....	38
a) Fıkıh Kaynakları	
a1) Hanefî Fıkıhı	
1. Hanefî Usul Eserleri.....	39
2. Hanefî Furu Eserleri.....	41
a2) Şâfiî Fıkıhı	
1. Şâfiî' Usul Eserleri.....	46
2. Şâfiî' Furu Eserleri.....	46
b) Kelam ve İslâm Ahlakı Kaynakları.....	48
c) Hadis Kaynakları.....	49
d) Tefsîr Kaynakları.....	51
e) Arap Dili ve Edebiyatı Kaynakları.....	52
f) Sözlükler.....	53
II. Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr'daki Tercihleri	
A) Tercihlerdeki Tutumu.....	54
B) Tercihleri için Kullandığı Lafızlar.....	55

C) Pevdevî'ye Muhâlif Görüşleri.....	63
III.. İlme, Alimlere ve Mezheplere Karşı Tutumu	
A) İlme ve Fıkha Dâir Görüşleri.....	69
B) Abdülaziz Buhârî'nin Kendinden Önceki Alimlere Karşı Tutumu ve Hanefilere Bağlılığı.....	71
C) Alâuddîn Buhârî'nin "Usul" Yazarı Pezdevî'ye Karşı Tutumu.....	72
D) Kelam'a ve Kelam Mezheplerine Geniş Yer Vermesi.....	73
E) Fıkh Mezheplerinden Yer Vermesi.....	78
F) Hilâfiyat'a Geniş Yer Ayırması.....	79
IV Keşfü'l-Esrâr'da Şerh Yapılırken ve Konuları İşlenirken Gözetilen Esaslar	
A) Konular Anlatılırken Cedelin Esas Alınması.....	85
B) Yanlış Anlaşılmalara Cevap Vermesi ve Buna Mâni Olma Gayreti.....	90
C) Farklı Görüşleri Cem' Etmesi.....	91
D) Geleceğe, Geçmişe Atıf Yapılması ve Siyâk-Sibâkın Gözetilmesi.....	92
E) Çıkarım ve Hulâsa Yapılması, Konunun Yeterince Açıklanması.....	94
F) Dikkatin Canlı Tutulması.....	95
G) Konunun Birden Çok Örnekle Kavratılması.....	95
H) Tasavvuf Literatüründen Yararlanılması.....	96
İ) Hükümlerin Boyutlarının ve Neye Dayanarak Sabit Olduğunun Ortaya Konulması.....	97
J) Muhtemel Yorumların Hesâba Katılması.....	98
K) Nüsha Farklarından Yaralanılması.....	98
L) Mantıktan Yararlanılması.....	99
M) Biçimsel veya İçerik Yönünden Konuların Maddeler Halinde Sunulması.....	100
N) Kelime ve Istılâhların Açıklanması	101
O) Arap Şiirinden İstişâh Yapılması	104
P) Dönemin Bilimsel Verilerinden Yararlanılması.....	105
Q) Keşfü'l-Esrârda Şerîî' Delillerin Yeri	
p1) Kur'an	105
p2) Sünnet ve Haber-i Vâhid	108
p3) İcmâ' ve Sahâbe Kavli.....	111

p4) Akıl/Kıyâs.....	114
p5) Örf, Âdet ve Teâ'mül	119
p6) Keşfü'l-Esrâr'da Genel Prensip İctihadı	120
SONUÇ.....	165
KAYNAKÇA.....	

ÖNSÖZ

İlmi çalışmalar yeryüzünde yaşayan bütün insanların ortak mülküdür. İnsanoğlu medeniyet terakkisine yer küredeki ilk insanla birlikte sıfır noktasından başlamış, her asır ve coğrafyada yaşayanlar ona kendilerine göre belli oranda katkıda bulunmuşlar ve bulunmaya da devam edeceklerdir. Peki bu nasıl olacaktır? Bu ancak önümüzdeki ortak mirası değerlendirerek geleceğin inşasına katkıda bulunmakla mümkündür. Geleceğin mimarları da ellerindeki mirasa en fazla sahip çıkıp en uygun yere yerleştirenler olacaktır.

Hatasıyla sevabıyla önümüzde bir birikim bulunmaktadır. Bize düşen bu birikimi en iyi şekilde anlayıp aktarmaktır. Bu her türlü ön yargıdan arınmış bir zihinle onu irdelememizi zorunlu hale getirmektedir. Zira ancak bu tutum bizleri geçmişiyi iyi kavrayan ve geleceğe doğru hızla yol alan muasır medeniyet seviyesine ulaştıracaktır.

Fıkıh usulünün Müslümanlara ait orijinal bir ilim oluşu kabul edilmektedir. Çağdaş bazı düşünürler tarafından özellikle bu ilim İslam düşüncesini yeniden şahlandıracak bir imkan olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple bu alana dair çalışmalara önem verilmektedir. Fakat Hanefilerin en muteber kitaplarından birinin en geniş ve en meşhur şerhi olan Keşfü'l-Esrâr ne Arap dünyasında ne de çoğunluğu Hanefi olan Türk dünyasında çalışılmamıştır. Genel manada fıkıh usulü çalışmalarına özel manda ise Hanefi fıkıh usulü çalışmalarına katkı sağlamak için bu çalışmayı yapmada karar kıldı.

Umuyoruz fıkıh ve fıkıh usulünün gelişmesine büyük katkıları olan asaletli bir milletin torunları, kendilerine kalan mirası en iyi şekilde kavrayıp insanlığa takdim edecektir. Buna en hak sahibi ve en yakın bir şekilde hakkını verecek de hiç şüphesiz kendisidir.

Bana genelde ilmi özelde ise fikhî sevdiren, bu eseri çalışmayı tavsiye ve teşvik eden, büyük katkıları gördüğüm başta Sayın Hocam Prof. Dr. Hakkı AYDIN olmak üzere hocalarım Prof. Dr. Sabri ERTURHAN, Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN ile Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İhtisas Kütüphanesi çalışanlarına en içten dileklerle teşekkür etmeyi bir borç bilirim

KISALTMALAR

m.: Miladi
a.g.e: Adı geçen eser
bk.: Bakınız
c.: Cilt
s.: Sahif
v.: Vefât
vb.: ve benzerleri
a.s.: ‘alehisselâm
c.c.: cellecelâlühü
s.a.v: sallallahü aleyhi ve sellem
No: Numara
DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi
TDVY.: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

GİRİŞ

Bu çalışmada miladi 13. ve 14. yüzyılda yaşamış Abdülazîz el-Buhârî(v. 730/1330)'nin “Keşfü'l-Esrâr” adı altında Fahrulislâm Pezdevî(v. 482/190)'nin “Usûl”üne yapılan en meşhur ve en geniş şerhini konu edineceğiz.

Pezdevî Usul adlı eseri hem muhtevasıyla hem de sistematığıyla kendisinden sonra gelen Hanefî olsun Şafîî olsun her fakîhi etkilemiştir. Bunun için eser onlarca şerh, hâşiye, taliğe konu olmuştur, müstakil eserler atıflar yapmıştır. Bu eser fıkıh usûlü eserleri içerisinde en fazla şerh edilenler arasında bulunmaktadır. “Keşfü'l-Esrâr”ın önemli bir mertebeye oturmasında klasik dönem eserlerinin verilip Hanefî usûlünün konu, ıstılah ve kaynak gibi her açısından oturduğu; şerhin asıl metni olan Pezdevî'nin “Usûl”ü yanında birçok eseri bu gelenekten gelen hocalardan okuyan bir silsileye mensup işinin ehli bir usulcünün yapmasının etkisi büyüktür.

Klasik dönemden sonra yeni bir şahlanmış olan şerh dönemi eserlerinden olan çalışmamızın konusu eser belki de bu dönem eserlerinin usulünü en iyi şekilde yansıtan yapıtlardandır. Zira el-Buhari İslam coğrafyasında tedvin faaliyetiyle uğraşmış birçok çağdaşıyla birlikte siyasi çalkantıların sıkça yaşandığı bir devirde, buna rağmen İslam kültür müesseselerinin ayakta durduğu, ilme ve ilim adamına itibar edildiği bir dönemde, medrese geleneğinden gelen bir aielnin kucağında, İslami ilimlerin sınırlarda değil surlarda terennüm edildiği ve münâzara meclislerinin kurulduğu bir ortamda yetişmiştir. Allâme Buhârî'nin bu ortama tanıklık etmesi bizim için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Zira bu çalışmanın usulünün tespiti özel manada bu dönemde yazılan aynı tıp eserlerin, telif faaliyetinde bulunan ve bulunmayan bu dönem ilim adamlarının, bu ilim adalarının ilmi tutumlarının... disiplini hakkında bizlere ışık tutacaktır. Genel manada ise İslam usûl ve ilim geleneğinin bir nebze de olsa aydınlatılmasına hizmet edecek, küçükte olsa bu açıdan bir boşluğu dolduracaktır.

Çalışmamızda bu eser oluşturulurken hangi esaslar gözetilmiş ise bu esaslar takat oranında örnekler ve açıklamalarla tespit edilmeye çalışılacaktır. Buradaki maksadımız çalışmamızdan istifade edenlerin tespit edebildiğimiz esasların uygulamasını imkan oranında yine çalışmamızın iki kapağı arasında gösterebilmektir. Gayemiz bir mezhebin bir aliminin bir alandaki birikimini ortaya koymada gözettiği esasları elden geldiğince yansıtmaya çalışmaktır. Bu manada bazı tespit, örnek ve açıklamalarımız geleneğin bizlere sunduğu bu tür eserlerin usulünün bir kısmını veya hepsini yansıtırken bu durumun aksinin olması elbette söz konusu olacaktır. Bu sebeple eserden istifade edilirken bu durum göz önünde bulundurulmalı ve neyin ne kadarının bu geleneğin ne kadarına şamil edilip edilmeyeceğine dikkat edilmelidir.

Konu bir usûlcünün sadece bir eserindeki esasları tespit etmeye yönelik olduğu için hem eser sahibinin diğer kitaplarına hem de başka ilim adamlarının kitaplarına (Pezdevî ve Buhârî'nin hayatları bölümü hariç) pek müracaat edilmeyecektir. Keşfü'l-Esrâr'ın çalışmamızda esas aldığımız *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahrilislam el-Pezdevî*, (tahkik: Muhammed Mu'tasimbillah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1994 baskısıdır.

Çalışmamız iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Birinci bölümde eserin usulünün daha iyi anlaşılmasını sağlayacak hem asıl metnin müellifi Fahrulislâm Pezdevî'nin hem de Keşfü'l-Esrâr müllifi Allâme Buhârî'nin hayatlarına yer verilecektir.

İkinci bölümde ise Buhârî'nin, Keşfü'l-Esrâr adlı eserindeki usûlü derinlemesine incelenmeye çalışılacaktır.

Sonuç bölümünün de ise eserin genel bir değerlendirilmesi ve eser hakkında geleceğe yönelik temenniler

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHRULİSLÂM EL-PEZDEVÎ ve ŞÂRİH ABDÜLAZİZ EL-BUHÂRÎ

I. Hayatları

C) *Fahrulislâm el-Pezdevî*

Çalışmamız Fahrulislâm hakkında olmamasına rağmen, tezimize konu teşkil eden şerhin asıl metninin müllêfi bu alimin hayatı hakkında kısa bir malumatın faydalı olacağını düşünüyoruz.

a1) Yaşadığı Dönem

Pezdevî Karahanlılar(194/810-1212/609) döneminde yaşamıştır. Tarihte ilk Türk-İslâm devletini kurmuş olan İdil(Volga) Bulgarlarıdır. Bu devletten sonra coğrafi muhit olarak Maverâünehir ve Türkistan'da kurulan Türk-İslâm devletinin ilkinin Balasagun merkezli Karahanlılar oluşturmaktadır. Karahanlılar Doğu ve Batı Türkistan'a hakim olmuş bir devlettir.¹

Maveraünnehir Müslümanlar tarafından erken dönemlerde(miladi sekizinci yüzyılın başları) fethedilmiştir. Fakat İslâmiyet'in hükümdarı Türk olan bir devlet tarafından kabul edilmesi biraz zaman almıştır.²

Karahanlı sülalesinin bilinen ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Ancak Bilge Kül Kadir Han'ın saltanat dönemi ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Onun zamanında Şaş(Taşkent) bölgesinde İslâmiyet'in kabul edilmiş olduğu kaydedilmektedir. Bilge Kül Kadir Han'ın iki oğlu tesbit edilebilmiştir. Bunlar: Bazîr Arslan ve Oğulcak Kadir Handır. Oğulcak Kadir Han zamanında Yeğeni Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bezir Han), Karahanlılara sığınmış olan Ebu Nasr isimli bir Sâmânlı şehzâde veya İslâm sûfi vâizleri ile

¹ Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırda Karahanlılar Devrinde Maverâünehir'de İslâm Hukukcuları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976 s. 4; Özaydın, Abdülkerim-Hacıemmiöglü, Necmettin-Altun, Ara, "Karahanlılar" *md.*, DİA., TDVY., İstanbul, 2001, c. XXIV, s.404; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s. 130-148

² Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, 2. baskı, s. 4; Yazıcı, a.g.e., s.7-40

karşılaşmış ve İslâmiyeti kabul etmiştir. Kendisinin Müslüman olması hakkında rüya gördüğü, bu rüyadan sonra İslâmiyet'i kabul ettiği de söylenmektedir. Bu hükümdar Müslüman olduktan sonra amcasıyla giriştiği taht mücadelesini kazanmış, hakim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilan etmiş ve onun yayılmasına da hizmet etmiştir.³ Satuk Buğra Han'ın 900-910(Hicri 290'lı yıllar)'da doğduğu, 333/944-945'te İslâmiyeti kabul ettiği düşünülmektedir.⁴

Karahanlılar dönemine kadar İslamiyet'in Maveaünnehir bölgesinde yayılması pek hızlı değildir. Fakat Karahanlılar'ın İslamiyeti kabulü, İslâmiyetin bir din olarak Türkler tarafından seçilme olgusunu değiştirmiştir. Bu devletle birlikte başlayan büyük kitleler halinde Türklerin bu dini kabulü Türk tarihinde yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Bu yeni dönemin en dikkat çekici vasfı ise, Türklerin İslâm Medeniyeti'ne katkısı ve eski Türk Uygarlığının Türk-İslâm Medeniyeti adı altında ilk ürünlerini ortaya koymaya başlamış bulunmasıdır.

Nitekim İslâmı kabul eden Karahanlılar, sahip oldukları topraklara çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastane, v.b. dinî ve sosyal müesseseler tesis etmişlerdir. Bu dönemde özelden bir taraftan Kaşkar ve Balasagun'da, diğer taraftan da Semerkant ve Buhârâ'da, tümelde ise bütün Maveraünehir'de yüksek bir ilim ve kültür muhiti ortaya çıkmıştır. Bütün bu coğrafyada Türk kültürü, İslâmi prensiplerle uyum içinde kaynaşarak gelişmiştir.⁵

Çalışmamızın ana metninin müellifi Fahrulislâm(v. 482/1089) da bu devlet'in hüküm sürdüğü devirde ve coğrafyada doğmuş, yetişmiş ve yaşamıştır. Pezdevî'nin hayat sürdüğü dönemde âdil, dinine bağlı, ilim ve irfanı seven hükümdarlar yaşamıştır. Bu hükümdarlar fakihlere özel bir ilgi göstermiş ve onlarla iyi geçinmişlerdir. Bunlardan birisi de Batı Karahanlıların en önde gelen hükümdarlarından Tamgaç Buğra Karahan İbrahim(1046-1067)'dir. Bu devlet başkanı, Semerkant'ta bir medrese kurmuştur. Bununla da yetinmemiş yöneticisi, hocaları, öğrencileri ve çeşitli görevlileriyle bu kurumun düzenli bir biçimde işleyebilmesi için yeterli maddi imkanlar temin etmiştir. Gerek bu tür harcamalar gerekse diğer bir kısım konularla ilgili olarak uyulmasını istediği esasları bizzat vakıf

³ Kavakçı, a.g.e., s. 1-4; Özyayın, Abdülkerim-Hacıemmiöğlu, Necmettin-Altun, Ara, "Karahanlılar", DİA., c. XXIV, s. 405-406; Yazıcı, a.g.e., s. 131

⁴ Özyayın, Abdülkerim-Hacıemmiöğlu, Necmettin-Altun, Ara, "Karahanlılar", DİA., c. XXIV, s. 405; Yazıcı, a.g.e., s. 131

⁵ Yazıcı, a.g.e., s. 148

senedinde teferruatlı bir biçimde göstermiştir. Külliye mahiyetindeki müessese; meşhid, kütüphane, Kur'an öğrenme ve okuma, halk eğitimi, inceleme-araştırma ve benzeri amaçlarla kullanılacak salon ve odalar ile yatılı kalacak öğrenciler için ayrılmış yurttan oluşmaktadır. Burada hem hocalara hem de vakfın diğer ihtiyaçlarını karşılayanlara iyi miktarda maaş bağlanmış, öğrencilere burs ve yatılı kalma imkanı sağlanmıştır.

Bu vakıf senedinde belirtildiğine göre medrese eğitiminde Hanefî mezhebi esas alınmıştır. Bu kurumda ellinin üzerinde öğrencinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca resmi idare tarafından bu ve benzeri kurumların iâşesini sağlayan vakıflar ile devletin bünyesinde bu işlerle uğraşacak divan kurulmuş, ilim irfan işleri teşvik edilmiştir. İlme, alime bu kadar önem veren böyle bir hükümdarın vergi sistemini İslâm'a uygun hale getirmesi ve ulemeden izin almadan halkın üzerine vergi yüklememesi çok tabii görülmektedir.⁶

Bu medresenin haricinde Semerkant'ın Şah-ı Zinde mahallesindeki medrese⁷, Kâdı Hasan b. Ali medresesi , Pezdevî ve daha birçoklarının hocası Meşhur Hanefî fakihî Abdülaziz el-Halvânî(v. 452/1060)'nin ders verdiği medrese benzerleri çok önemli eğitim yuvalarının bu dönemde ilmi faaliyet gösterdiği bilinmektedir.⁸ Bu yapılanmayı devlet başkanlarının yanında gayri müslim unsurlarında benimsediği ve İslâmî ilimlerin gelişmesi için medrese inşasına önem verdikleri görülmektedir. Bütün bunlar bize bu bölgede sahip olduğu zengin vakıflar sayesinde İslâmî ilimler tahsili veren bir çok medresinin tesis edildiğini, gerekli ilginin (gayri Müslimlere varıncaya kadar) mevcudiyetini ve bu müesseselerin tesiri ile İslâm dininin bu bölge ve çevresine yayıldığını göstermektedir. Bu medreselerde özellikle fıkıh büyük ilerleme kaydetmiş, büyük fakihler yetişmiş ve çok değerli eserler meydana getirilmiştir.⁹ Yusuf Ziya Kavakçı'nın çalışması sayesinde biz, XI ve XII yüzyılda Karahanlılar sahasında 300'e varan İslâm hukukcusunun yetiştiğini ve bunların 350'den fazla eser bıraktığını öğrenebilmekteyiz.¹⁰

⁶ Köprülü, a.g.e., s. 134; Kavakçı, a.g.e., s. 1-4; Özaydın, Abdülkerim-Hacıemmioglu, Necmettin-Altun, "Karahanlılar", DİA., c. XXIV, s. 408; Yazıcı Yazıcı, a.g.e., s. 168-169

⁷ Yazıcı, a.g.e., s. 170

⁸ Yazıcı, a.g.e., s. 171

⁹ Köprülü, a.g.e., s. 26-27-134; Kavakçı, a.g.e., s. 3

¹⁰ Kavakçı, a.g.e., s. 305

Elbette bütün bu müesseseler çok gelişmiş bir mimariyi ve üstün bir teknik bilgiyi de gerektirmektedir.¹¹ Karahanlılar bu alanda da çok gelişmiş, bir medeniyet timsali olmuştur. Çin dışında en iyi ve ucuz kağıt Talas (133/751) savaşıyla birlikte batıda ilk defa Semerkant'ta üretilmiştir.¹² Hâliyle böylesi imkanlara sahip Buhârâ ve Semerkant bölgesi Pezdevî devrinde artık büyük bir ilim merkezidir. Bu devrin şairleri, edipleri kısacası entelektüelleri hep bu cazibe merkezlerinde toplanmıştır.¹³

Nesimi Yazıcı, Karahanlıların ilmi hayata verdikleri önem hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Karahanlılar döneminin genelinde ve özelde XI. yüzyılda bu ülkenin doğu -bölgesindeki eğitim-öğretim kurumları hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmamaktayız. Nitekim bu dönemin en önemli iki kaynağı durumundaki Yusuf Has Hâcip(v. 469/1077) ve Kaşgarlı Mahmud(v. 467/1075)'un eserlerinde de, buradaki eğitim öğretim hayatının mâhiyetiyle olduğu kadar, bizzat bu yoldaki kurumlar, yani okul olarak faydalanılan müesseseler hakkında bilgi bulmamız mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte bu dönemde Doğu Karahanlılar sahasında, canlı bir ilim öğretin hayatıyla belirli bir ilmi düzeyin varlığını düşünmek durumundayız. Kuşkusuz bunun en ikna edici delilini de, bizzat Kutadgu Bilig ve Divanu Lügati't-Türk ile bu ikisinin yazarlarının varlığı oluşturmaktadır.”¹⁴

Bütün bu iyi gelişmelere rağmen Pezdevî'nin yaşadığı dönemin tamamına yakın kısmı iç karışıklıklar, taht mücadeleleri, savaşlar ve yağmalarla dolu bir siyasi ortamda geçmiştir.¹⁵ Bu ortamın oluşmasında bu coğrafyada yaşayanların çoğunun Soğd, ikinci sırada Türk, üçüncü sırada ise Arap olmasının etkisini unutmamak gereklidir. Bu bölge sadece ırki unsur açısından değil dini inanç açısından da zengin bir yapı arz etmektedir. Bu dönemde bu coğrafyada Budizm, Zerdüşlük, Maniheizm Yahudiik ve Hıristiyanlık gibi dinler yaygındır. Özellikle Yahudi ve Hıristiyanların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur.¹⁶ Bu durum bu coğrafyada yetişmiş veya yaşamış İslam alimlerinin çevrelerindeki çeşitli inançlar hakkında geniş malumat

¹¹ Özaydın, Abdulkerim-Hacıemmiöğlü, Necmettin-Altun, Ara, “Karahanlılar”, DİA., XXIV,412-414

¹² Aydınlı, Osman-Çoruhlu, Yaşar, “Semerkant”, DİA., c. XXXIV, s. 483; Yazıcı, Nesimi, a.g.e., s. 39

¹³ Köprülü, a.g.e. s.57; Şeşen, Ramazan, “Buhârâ” md., DİA., TDVY., İstanbul, 1992, c. VI, s. 364

¹⁴ Yazıcı, Nesimi, a.g.e., s. 168

¹⁵ Özaydın, Abdulkerim-Hacıemmiöğlü, Necmettin-Altun, Ara, “Karahanlılar”, DİA., c. XXIV, s. 408

¹⁶ Aydınlı, Osman-Çoruhlu, Yaşar, “Semerkant” md., DİA., TDVY., İstanbul, c. XXIV, s. 484-485

sahibi olmaları ve eserlerinde bunları hakkını vererek işlemeleri, haliyle ilmi ve fikri hareketliliğin arması gibi müsbet sonuçlar da doğurmuş olmalıdır.

a2) Hayatı

Fahrulislâm Ebu'l-Usr el-Pezdevî'nin Tam ismi Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huseyin b. Abdulkerim b. Musâ b. Îsâ b. Mücâhit el-Pezdevî(v. 482/1089)'dir. "Pezdevî" Buhârâ yolu üzerinde Nesef'e yakın bir kale şehir olan Pezde'nin nisbesidir. Fahrulislâm, burada doğup büyüdüğü için Pezdevî diye tanınmıştır. Pezdevî; "Fahhru'l-İslâm", "Seyfü'l- İslâm", eserlerinin anlaşılmasının zor olması ve bu kompleks yapıdaki eserlerini okurken daimi bir gayret gerekmesinden dolayı "Ebu'l-Usr" diye lakaplandırılmıştır. Kardeşi olan Sadrulislâm Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim el-Pezdevî(v. 493/1100)'de eserleri kolay anlaşıldığı için Arapça'da el-Usr(zor)'un karşıtı olan el-yusr(kolay) kelimesinin terkihiyle "Ebu'l-Yusr" diye isimlendirilmiştir. Pezdevî'nin künyesi ise Ebu'l-Hasen'dir. Ebu'l-Hasen'in dedesi de devrinin hatırı sayılır alimlerinden ve kadılarındandır. Pezdevî'nin fakih babası tıpkı dedesi gibi devlet adamlarıyla iyi geçinmiş, Buhara'da kadılık ve Semerkant'ta kâdî'l-kudatlık görevinde bulunmuştur.¹⁷

Büyük imâm, çeşitli ilimleri kendisinde toplayan, dünyada furu ve usul İmâmı Fahrulislâm Ebu'l-Usr el-Pezdevî büyük ilim adamları yetiştiren bir aile ocağında 400/1010 civarında doğmuş olmalıdır. Hakkında çok az bilgi bulunan Pezdevî'nin hayatını anlatan tek eser kendisinden yirmi yaş küçük olan kardeşi büyük alim Ebu'l-Yusr'un öğrencisi Necmuddîn en-Nesefî(v. 537/1142)'nin tabakâta dair eseridir.¹⁸

Büyük ilim adamlarının yetiştiği köklü bir aileden gelen Pezdevî bazen kendisi gibi fakih ve usulcü dedesi Abdulkerim b. Mûsâ b. Îsâ el-Pezdevî(v.

¹⁷ Abdülaziz Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed el- Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usuli Fahrilislâm el-Pezdevî*, (tahkik: Muhammed Mu'tasimbillah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitabil-Arabî, I-IV, Beyrut, 1994, c.I, s.7-13; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn* (tahkik: Ali Abdulvahdafi), I-III, Kahire, (tarih yok), 2.baskı, c.III, s. 1066; Leknevî, Muhammed 'Abdulhay (v.1304 h.), *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* (ta'liki ile), Dâru'l-Erkam, Beyrût, 1998, s. 124-125; Taşkoprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu'l-'Ulûm fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-III, Lübnan, (tarih yok) , I-III, c. II, s. 265; Özel, Ahmed, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, (tarih yok), 2. Baskı, a.g.e., s. 39; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebu'l-Usr" md., DİA., TDVY., İstanbul, 2007, c. XXIV, s. 264

¹⁸ Leknevî, a.g.e., s. 124-125; el-Kannûcî, Sıddîk bin Hasen, *Mevsû'âtu Mustalahâti Ebcedi'l-'Ulûm* (tahkik: Abdullah el-Hamidi), I-III, Lübnan,(tarih yok), c. III,s. 986; Kavakçı, a.g.e., s. 61-62

396/1006)¹⁹,nin ismi ile karıştırılır. Ama kardeşi Ebu'l-Yusr'un kendisiyle zikredilmesi bu yanlışta ortadan kaldırmaktadır. Dedesi hakkında Şeyhulislâm Ebu'l-Hasen(veya el-Huseyn) Ali b. Huseyn b. Muhammed es-Suğdî(v. 461/1069)²⁰,den naklen Buhârâ'da ikamet ettiği, orada kâdılık yaptığı, Serahsî(v. 483/1090)'den fıkıh okuduğu ve es-Siyeru'l-Kebîr'i naklettiği söylene de tam aksine Serahsî ondan ders okumuştur. Devrinin ileri gelir fakihlerinden olan Fahrulislâm'ın babası Buhârâ ve Semerkant'ta kâdılık görevi yaptıktan sonra çocuklarının yetişme döneminde Pezde 'ye yerleşmiştir.²¹

Bereketli ve yoğun bir ömür süren Şemsülislâm Pezdevî, hicri 5 Recep 482(13 Eylül 1089 m.) yılında Semerkant yakınında Kisse(Kis, günümüzde Şehrisebz) köyünde seksen yaşını aşkınken vefât etmiştir. Bunun haricinde tarih zikredenler de bulunmaktadır. Fakat en sağlıklı bu tarih olarak görülmektedir.Tabutu vefât mahallinden Semerkant'a taşınmıştır. Kabri Çâkerdîze şehitliğindedir.²² Keş'te veya Buhârâ'da vefât ettiği şeklinde de rivayetler vardır.²³

a3) Eserleri

Ömrünü İslami ilimleri öğrenip öğretmeye adanmış Pezdevî telif faaliyetlerinden de geri durmamış, çeşitli alanlarla ilgili birçok eser te'lif etmiş velüt bir ilim adamıdır. Fakat eserleri bazen kardeşinin eserleriyle karıştırılmaktadır.²⁴ Kaynaklardan ulaşabildiğimiz bazı eserleri şunlardır:

- 1- *Kitâbü'l-Mebsût* on bir cilt²⁵
- 2- *Şerhu'l-Câmii'l-Kerbîr li's-Şeybânî fi Furu'i'l-Fıkhı'l-Hanefti*²⁶
- 3- *Keşfü'l-Estâr fi't-Tefsîr* (Her biri bir Mushaf ebatında yüz cilt olduğu söylenir)²⁷

¹⁹ Nesef'ten altı fersah uzaktaki Pezde kalesi mekiinde doğdu. Fahrulislâm el-Pezdevî'nin dedesidir. Mâtürîdî'den ders aldı. Hayatı için b.k., Leknevî, a.g.e.; s.171

²⁰ Brökelmân, Kârl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, (Mahmûd Fehmî Hicâzî v. dğr.)*, Manzîmetü'l-Arabiyye li't-Tedribiyye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm, I-IX, Mısır 1994, III ,659

²¹ Özel, a.g.e., s. 37

²² Leknevî, a.g.e., s. 124-125; Kavakçı, a.g.e., 61; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA.,TDVY, İstanbul, 2007, c. XXIV, s. 264

²³ Leknevî, a.g.e., s. 124-125

²⁴ Bedir, Mürteza-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV,265

²⁵ Leknevî, a.g.e., s. 124-125; es-Se'âlibî, a.g.e, II, 180; Brökelmân, a.g.e., III,662; Bedir, Mürteza-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., c. XXXIV, s. 265

²⁶ Leknevî, a.g.e., s. 124-125

- 4- *Şerhu’c-Câmîi’s-Sahîh li’l-İmâmi’l-Buhârî*²⁸
- 5- *Ğinâü’l-Fukahâ fi’l-Fıkh*²⁹
- 6- *Risâle fî Kirââti’l-Musallî ve mâ Yete’allakü bihâ*³⁰
- 7- *Şerhu’l-Fıkhî’l-Ekber*³¹
- 8- *Kitâbü’l-Müyesser fi’l-Kelam*³²
- 9- *Zelletü’l-Kârî*³³
- 10- *Şerhu Câmî’i’s-Sağîr*³⁴
- 11- *Kenzü’l-Vusul ila Ma’rifeti’l-Usul* (Meşhur adıyla *Usulü’l-Pezdevî* , Keşfü’l-Esrâr’la birlikte, Kahire 1307; İstanbul 1308 I-IV, Beyrut 1994)³⁵
- 12- *Şerhu Takvîmi’l-Edille fi’l-Usul*³⁶
- 13- *Şerhu’z-Ziyâdâtü’z-Ziyâdât*³⁷
- 14- *Sîretü’l-Mezhep fî Sıfati’l-Edep*³⁸
- 15- *el-Müyesser fi’l-Kelam*³⁹
- 16- *Emâlî*⁴⁰
- 17- *Sîretü’l-Edebî fi’s-Sıfati’l-Edille*⁴¹

Bunların dışında Buhârî, Pezdevî’ye *el-Muhtelefât*⁴² adıyla bir eser nisbet etmektedir. Fakat böyle bir eseri kaynaklarda tesbit edemedik. Ayrıca ‘Abdü’azîz

²⁷ Leknevî, a.g.e., s. 124-125; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Arifin(Kâtip Çelebi’nin Keşfu’z-Zunûn’u ile birlikte)*, Daru İhyai’l-Turasi’l-Arabî I-VI, İstanbul, 1951, IV, 693; Buhârî, a.g.e., I,mukaddime,9

²⁸ Leknevî, a.g.e., s. 124-125

²⁹ Leknevî, a.g.e., s. 124-125

³⁰ Brôkelmân, a.g.e., III,662

³¹ Brôkelmân, a.g.e., III,662

³² Brôkelmân, a.g.e., III,662

³³ Brôkelmân, a.g.e., III,662 (Muhammed Aruçi bu eseri yanlışlıkla kardeşi Ebu’l-Yusr’a nisbet etmiştir. b.k. Aruci, Muhammed, “Pezdevî, Ebu’l-Yusr”, DİA., TDVY., İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 266-267)

³⁴ Brôkelmân, a.g.e., IV,662; Leknevî, a.g.e., s. 124-125; Buhârî, a.g.e., I,9; Bedir, Mürteza-Koca, ”Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA. c. XXXIV, s. 264

³⁵ Fevâidü’l-Behiyye fi Terâcimi’l-Haneffyye,s. 124-125; es-Se’âlibî, a.g.e, II, 180; Buhârî, a.g.e., I,8-9

³⁶ Kâtip Çelebi, Hâci Halîfe, *Keşfu’z-Zunûn (Bağdatlı İsmail Paşanın zeyliyle birlikte)*, (Hazırlayan; Şerafettin Yaltkaya), I-IV, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, c. I, s. 467; Bedir, Mürteza-Koca, “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA., c. XXXIV, s. 264

³⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., II,962

³⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., II,1016

³⁹ Bedir, Mürteza-Koca, ”Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA. C. XXXIV, s. 265

⁴⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-Arifin(Kâtip Çelebi’nin Keşfu’z-Zunûn’u ile birlikte)*, Daru İhyai’l-Turasi’l-Arabî İstanbul 1951, I-VI, c. IV, s. 693; Buhârî, a.g.e., I,9

⁴¹ Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e IV, 693; Buhârî, a.g.e., I,9

⁴² Buhârî eserinde “ ileyhi üşîra fî muhtelefâti’l-Musannif (rahimehullah) şeklinde bir atıf yapmaktadır. Bu bir eser ismi de olabilir değişik eserleri anlamında kullanılmış olabilir. Tam

Buhârî “bazı fıkıh usulü nüshalarında şu şekilde gördüm” dediği fıkıh usulüne âit eser veya eserleri de Fahrulislâm’a nisbet etmektedir.⁴³

a4) “Pezdevî Usulü” ve Ona Yapılan Şerhler

Asırlar boyu ilim adamlarının ellerinden düşürmedikleri, derslerinde öğrencilerine anlatıp ezberlettikleri el-Usul adlı eserin dünyanın çeşitli yerlerinde mahtut halde bulunmaktadır. Bu eser çeşitli şerh ve talikleri ile birlikte defalarca farklı yerlerde basılmıştır.⁴⁴ Eser Hanefî fukahâ metoduna göre yazılmıştır. Başarısı bir ilmi geleneği taçlandırmasından ibarettir. Bu şu şekilde olmaktadır: Cassas(v. 370/981) yazdığı usul eseriyle Hanefî kavramlarını belirleyici olmuştur. Bunun sebebi Ebu Hanîfe’den kendine gelinceye kadarki birikimi eserinde en güzel şekilde yansıtmasıdır. Cassas’tan sonra bu konuda özgün çalışmalar Bağdat’tan Maveaünnehir bölgesine kaymaya başlamıştır. Bu bölgede Hanefî usulünü muhteva ve sistematığıyla taçlandırılardan birisi ise Fahrulislâm Pezdevî’dir. Bu yapının Serahsî’nin Usul’ü ile benzerlik arz etmesinde hocalarının Halvânî(v. 452/1060) olması ya da ikisinin de Buhârâ fıkıh mektebine dahil olmaları etkili olmuştur. Bu benzerliğe rağmen Fahrulislâm’ın eseri, Serahsî’nin eserinden daha sistematik ve gelişmiş olduğu dile getirilebilir. Serahsî’nin eseri bu esere göre daha serbest bir sistematikte kaleme alınmıştır. Aslında ilk dönem Hanefî alimlerinin eserleri sadece muhteva açısından değil sistematik açıdan da birbirine benzemektedir. Fakat usul ilminin bütün tartışmalarını başlıklar altında mantıki bir tutarlılıkla en iyi sunan olarak Ebu’l-Usr görülür. O bu eşsiz eserinde bütün ana ve alt başlıkları dört sayısıyla sistematize etmiştir. Tek kelimeyle bu eser fukahâ usulünün nihâi ve olgunluk düzeyini göstermektedir.⁴⁵

Pezdevî’nin usul kitabı kendinden sonra birçok usulcünün izinden gittiği, bir fıkıh usulü kapmada eşsiz bir eser olduğu için, bu alanda büyük öneme sahip usul

manasıyla yerinde neyi kastettiğini tesbit edemedik. Fakat Pezdevî’ye âit kabul ettiği bir eseri kastettiği zannı bize gâlip gelmiştir. b.k. Buhârî, a.g.e., III,34

⁴³ Buhârî, a.g.e., I,248; I,300; I,377; I,425; I,514; II,5; II,416; III,395; IV,124

⁴⁴ Basım tarihi ve yerleri için b.k. Brökelmân, a.g.e., III,660-661; Özer, a.g.e., 39; Bedir Mürteza-Koca Ferhat, ”Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA., XXXIV,265-266

⁴⁵ Bedir Mürteza-Koca Ferhat, ”Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA., XXXIV,265-266

kitapları arasındadır. Bu sebeple kendisinden sonra gelen eserlerin hem muhteva olarak hem de sistematik olarak ondan etkilenmeleri çok tabiidir.⁴⁶

Kâtip Çelebi(v. 1217/1802) Pezdevî Usul'ünü şanı yüce, delilleri açık, anlaşılması zor bir eser olarak nitelemiştir. Nitekim zor anlaşılır olması yazıldığı dönemden itibaren alimleri eseri anlamada sıkıntıya sevk etmiştir. Eserin ilk bakışta negatif gibi görünen bu özellikleri aslında onun şerhlerle yazılarak ve talikler yazılarak anlaşılmaya çalışılmasına katkı sağlamıştır. Bu uğurda bazı ilim adamları birçok notlar tutmuş, kendisinden sonra gelenlere bu tür birikimleri aktarmış ama bu eseri tam manasıyla anlayamadığını ve bu esere yönelik derli toplu bir çalışmaya yeltenemediğini itiraf etmiştir.⁴⁷

İbn Hâldun(v. 808/1405) ise bu eserle ilgili Mukaddime adlı eserinde: “Hanefilerin fıkıh usulüne gelince Hanefiler bu konuda çokça eser verdiler. Mukaddimûn alimlerden en iyi eser verenler arasında Ebu Zeyd Debûsî(v. 430/1039) vardır(Takvîmü'l-Edilleti ile Tesîsü'n-n-Nazar'ı kastediyor). Müteahhirûn alimlerden en iyi eser verenler arasında ise Hanefî imâmlarından Seyfû'l-İslâm Pezdevî vardır. Bu eser fıkıhın bütün konularını ihtiva eder. Daha sonra Hanefî fakihlerinden İbnü's- Sâ'âtî(v. 694/1295) geldi. Bu alim, Âmidî (v. 631/1233)⁴⁸'nin Kitâbü'l-Ihkâmı⁴⁹ ile Pezdevî'nin el-Kitab'ını birleştirip Bedî' diye isinlendirdi”⁵⁰ der.

⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,9; Bedir, Murteza, Fıkıh, Mezhep ve Sünnet, s. 179-188

⁴⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,112

⁴⁸ Seyfuddîn Amîdî, Ali b. Muhammed b. Salim el-Sa'lebî 551/1156 senesinde dünyaya geldi. Beldesinin ilim adamlarında kıraat dersi aldı. Ahmed b. Hanbel'in mezhebine dâir kitaplar ezberledi. Bir süre Hanbeli mezhebinde çalıştıktan sonra Şâfi'î mezhebine intikal etti. Irak'a gitti. Bağdat'ta bulundu. Bu süre zarfında cedel, hilâf ve münazara ilmi tahsil etti. sonra Şam'a gitti ve akli ilimlerle uğraştı. Bu alanda birçok eser ezberledi ve sıvırdı. Bu alanda kendisinin üzerine devrinden en önemli şahsiyeti oldu. Kelam, fıkıh, mantık, hikmet, hilâf alanında çok faydalı eserler bıraktı. Kerh Hıristiyan ve Yahudilerinin ilmi mirasından istifade etti. Bu sebeple onların akîdesine tabi olmakla suçlandı. 592/1233 yılında fakihlerden korktuğu için Mısır'a kaçtı. Burada da ilmi münazara ve te'liflerine devam etti fakat kendisine karşı taassupkar davranıldı. Bunun üzerine gizlice Kahire'den kaçmak zorunda kaldı. Daha sonra Hama veya Dimeşk'i vatan edindi ve ders vermeye devam etti. 631 yılında burada vefât etti. Yirmi civârında eseri bulunmaktadır. Eserleri: 1-Kitâbu'l-Mâhir fi 'Ulumi'l-Evâil ve'l-Evâhir. Beş cilttir. 2- Kitâbu'l-Ebkâri'l-Efkâr fi Usuli'd-Dîn. Hayatı için b.k., el-Kannûcî, a.g.e., III,987; Özel, a.g.e., 190-191

⁴⁹ Mütakellim metoduna göre yazılmış önemli bir fıkıh usulü olup birkaç defa basılmıştır. (Kahire 1332/19149 1347, 1387/1968) Üç cilt olmasından dolayı usule dâir büyük eserlerdendir. Eserin ana kaynağı Fahrüddîn Râzî'nin eserleridir. Ama bu eserde daha Pezdevî'nin de eserinden yararlanılarak fazla teferruata dalınmıştır. Daha geniş bilgi için b.k. Hallaf, Abdulvahhap, *İslâm Hukuk Felsefesi* (tercüme: Hüseyin Atay), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, 2.baskı, 118-120; Özel, a.g.e., 190

⁵⁰ İbn Haldûn, a.g.e., III.1066

Pezdevî şarihi Abdülaziz Buhârî(v. 730/1330) ise bu eser hakkında fıkıh usulünü, usul hükümlerini, fıkıh nizamını ve kaidelerini yerleştirdiği şekilde yorum yapmaktadır. O'na göre eser sanat harikası, mükemmel tertipli ve sahih üslupludur. Şu kadar var ki eser zor terkiplidir. Meramı zor olan eserin lafzını anlamaya ve bilinmeyenlerini çözmeye yardımcı hiçbir şey yoktur. Bundan kendini bu alana adanmış duru zihinli, arzu ve iteklerinin esiri olmayan ilimden irfandan nasibini fazlasıyla almış alimler istisnadır. Bu eserin anlamının şartı ise ahkam ve furuda derinleşmek, bu konuda gelmiş akli ve nakli birikimi ihata etmektir.⁵¹

Pezdevî'nin bu eserinin; büyük ilim adamları tarafından Buhârî, İlhidât, Confori şerhleriyle birlikte okunduğunda nefis bir kaynak kitap olacağı şeklinde değerlendirmeler de bulunmaktadır.⁵² Bizde bu eseri okurken daha iyi istifade edilmesi için günümüze kadar bir şekilde ulaşan mahtut şerhlerle matbu şerhleri – kaynaklardan ulaşabildiğimiz kadarıyla- vermeyi düşündük:

- 1- **İbnü's-Sâ'âtî**, Muzâfferuddîn Ahmed b. Ali(v. 694 /1295) *Bedî'u'n-Nizâmi'l-Câmi' beyne'l-Kitâbey Pezdevî ve'l-Ihkâm* adlı eser. Muhtasar ve nazmı kolay anlaşılır bir eserdir. Musannifi bu eserde Rüküddîn el-'Amîdî (v.615/1218) ile Ebu'l-Usr el-Pezdevî'nin usullerini cem etmiştir.⁵³
- 2- **es-Sem'ânî**, Hüseyin b. Ali(v. 704/1304)'ye âit şerh.⁵⁴
- 3- **Hüsamuddîn es-Sıĝnâkî**, el-Huseyn b. Ali b. Huccâc b. Ali(v. 711/1311), *el-Kâfî Şerhu Usuli'l-Pezdevî*⁵⁵ adlı eser. Eserinin sonunda 704/1304 senesinde te'lîfinin bitirildiğini dile getirilmektedir.⁵⁶
- 4- **Alâüddîn el-Buhârî**, 'Abdul'zîz b. Ahmed b. Muhammed(v. 730/1330)'e âit *Keşfü'l-Esrâr 'an Usuli Fahrilislâm el-Pezdevî* diye isimlendirilen –çalışmamızın da konusu olan- en meşhur şerh. Bu eser Kâhire (v. 1307/1889), İstanbul(1307-1308/1889-1890) Beyrut 1994,1997'te dört cilt halinde basılmıştır.⁵⁷

⁵¹ Buhârî, a.g.e., mukaddime, I,16

⁵² Leknevî, a.g.e., s. 124-125

⁵³ İbn Haldûn, a.g.e., III, 1066; Hallâf, a.g.e., s. 144-146; Özel, a.g.e., s. 72-73

⁵⁴ Brökelmân, a.g.e., III,661

⁵⁵ Hayatı ve eserleri için b.k., Özel, a.g.e., s. 76; Leknevî, a.g.e., s. 62

⁵⁶ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,112; Özel, a.g.e., s. 76

⁵⁷ Kâtip Çelebi, a.g.e., 112; Brökelmân, a.g.e., III,661

- 5- *Fahruddîn el-Cârberdî*, Ebu'l-Mekârim Ahmed b. Hasen eş-Şâfi'î(v. 746/1326), *Şerhu Usuli'l-Pezdevî*⁵⁸ adlı eser.
- 6- *Sadru's-Şerî'a es-Sânî*, 'Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd b. Ahmed b. 'Ubeydullah el-Mahbûbî(v. 747/1347)'nin *Tenkîhi'l-Usul* adlı eser. Bu yapıtında müellif, Pezdevî ile İbn Hâcib'in usul anlayışlarını cem etmiştir. Bu eser önce müellifi tarafından daha sonra ise Sa'âdeddîn et-Taftazânî başta olmak üzere birçok Usulcü tarafından şerh edilmiş muteber bir eserdir. Sa'âdeddîn et-Taftazânî(v. 792/1390)'nin şerhiyle birlikte birçok defa basılmıştır.⁵⁹
- 7- *el-Kâkî Kıvâmuddîn, Muhammed b. Muhammed b. Ahmedes-Sincârî* (v.749/1349) , *Beyânü'l-Vusul fî Şerhi'l-Usuli'l-Pezdevî*⁶⁰
- 8- *el-İtkânî*, Kıvâmuddîn Emîr Kâtip b. Emîr Ömer b. Emîr Ğâzî el-Fârâbî(v. 758 ./1357)'ye âit eş-Şâmil adlı eser. Carullah No: 489⁶¹
- 9- *el-Bâbertî*, Ekmelüddîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed(v. 786/1481)'ye âit *et-Ta'krîr* adlı eser. Damat İbrahim Paşa No: 459 diğer başka kütüphanelerde de yazmaları bulunmaktadır. Bu eser basılmıştır.⁶²
- 10- *el-Zâvulî*, Şihâbuddîn b. Şemsüddîn b. Ömer(v. 849/1435), *Şerhu'l-Pezdevî fî Usuli'l-Fıkh*⁶³ adlı şerh.
- 11- *İbn Ziyâ*, Ebu'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî(v. 854/1450)'nin şerh.⁶⁴
- 12- *el-Erzincânî*, Ömer b. 'Abdulmuhsin(v. 871/1466)'nin iki ciltlik şerhi⁶⁵

⁵⁸ Şâfi'î alimidir. Hicri 664(miladi 1247)yılında doğdu. Eserleri: Hâşiyetün 'ale'l-Keşşâf. 2- Sırâcu'l-Vehhâc fî Şerhi'l-Minhâc. 3- Şerhu Usuli'l-Pezdevî. 4- Şerhu Hâvi's-Sağîr(tamamlanmamıştır). 5- Şerhu'l-Şâfiye(İbn Hâcib). 6- Şerhu'l-Hidâye. 7- el-Muğnî(Nahiv eseri) Hayatı için b.k., Kâtip Çelebi, a.g.e., I,112; Bağdathî İsmâil Paşa, a.g.e., IV, 108; Özel, a.g.e., s. 39

⁵⁹Kâtip Çelebi, a.g.e., I,496; Brôkelmân, a.g.e. ,III,661; Hallâf, a.g.e., 158-164; Özel, a.g.e, s.39-81
⁶⁰ Konevi, a.g.e., 62; Özel, s. 76-82

⁶¹ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,112; Brôkelmân, a.g.e. ,III,662; Hallâf, a.g.e., a.g.e., s. 39-83

⁶²Kâtip Çelebi, a.g.e., I,112; Brôkelmân, a.g.e. ,III,661; Özel, a.g.e., s. 39-89

⁶³ Delhi'de Âbâd Devleti döneminde dünyaya geldi. Kâdî 'Abdalmuktedir(?), Mevlânâ Hoca ed-Dehlevî(v. 809/1408), Mevlânâ Mu'înuddîn el-'İmrânîden(?) ders aldı. Akranlarının arasından temayüz etti ve kardeşlerini ilimde geride bıraktı. İlme olan aşırı düşkünlüğüyle bilinir. Öldüğünde Confôr'a defnedildi. Eserleri: 1- Farsça bir tefsîr olan Bahru'l-Mevvâc ve Sırâcu'l-Vehhâc. 2- el-Havâşî 'ala Kifayeti'n-Nahv. 3- el-İrşâd fi'n-Nahv. 4- Bedî'u'l-Mîzân. 5- Şerhu'l-Pezdevî. 6- Şerhu Kasîdeti Bâniti Saâd. 7- Risâletün fî Taksîmi'l-'Ulûm. 8-Menâğibu's-Sâdât ve diğerleri. el-Hâşîye Tefsîru'l-Medârik. Hayatı için b.k., el-Kannûcî, a.g.e, III, 1140-1141

⁶⁴Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; Sehâvî, a.g.e., VII, 84-85; Özel, ag.e. s. 39-102

⁶⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113

13- *Âbâdî*, Sa'deddîn el-Hayr(v. 882/1477) *Şerhu'l-Pezdevî*⁶⁶ isimli şerh.

14- *eş-Şeyh İlhîdâd el-Confôrî*(v. 923/1517)⁶⁷ âit şerh

15- *es-Sindî*, Süleyman b. Ahmed(v. ?), *Şerhu Usuli'l-Pezdevî* adlı eser Kâhire'de mahtut olarak bulunmaktadır.⁶⁸

16- Bedruddîn Muhammed b. Şemsiddîn(v. ?)'e âit şerh Tunus Zeytûniye Üniversitesin'de mevcuttur.⁶⁹

17- *el-Manisavi*, Ebu'l-Münteha Ahmed b. Mehmed(?), *Şerhu Usuli'l-Pezdevî* adlı şerh. Antalya Elmalı İlçesi Halk Kütüphanesi, TÜYATOK No: 70⁷⁰

18- *Vecîhuddîn*, Ömer b. Abdulmuhsin (v.?) *et-Tekmile* adlı eser. Carullah no: 494⁷¹

19- Meçhûl bir şahsa âit *Keşfü'l-Pezdevî* adlı eser Peşâver'de mahtut bulunmaktadır.⁷²

20- Berlin ve el-Mektebetü'l-Hindî'de mahtutları bulunan meçhul bir şahsa âit şerh.⁷³

Pezdevî'nin eserine yapılan şerhlerden başka talik ve haşiyeler de yazılmıştır.

Kaynaklarda bunlardan isimlerine muttali olduklarımız şunlardır:

1- *er-Râmişî*, Ali b. Muhammed b. Ali(v. 666/1268), *Haşiye 'ala Usuli'l-Pezdevî* adlı eser. (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No: 1319, 1321; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, TÜYOTAK, No:280)⁷⁴

2- *el-Tibtanî*, Celâluddîn Rasûlâ b. Ahmed(v. 713/1313)⁷⁵ âit talik.

⁶⁶ Hayrabad Kâdisının çocuğudur. Küçükken babasını kaybetti. Daha küçük yaşta Ku'an'ı hıfzetti. Çeşitli hocalardan ders aldı. 874'te icazetini alarak ders vermeye ve irşat işleriyle uğraşmaya başladı. Eserleri: 1- Şerhu Usuli'l-Pezdevî. 2- Şerhu'l-Husâmî. 3- Şerhu'l-Kâfiye. 4- Şerhu'l-Mesâbih. 5- Hocasının Risâle adlı eserine yaptığı şerh. el-Kannûcî, a.g.e, III,1142

⁶⁷ Eş-Şeyh İlhîdâd el-Confôrî. Eserleri: 1- Şerhu'l-Hidâye. Birkaç cilttir. 2- Şerhu'l-Pezdevî. 3- el-Havâşi 'ala Havâşi'l-Hindiyye. 4- el-Hâşiye Tefsîru'l-Medârik. Hayatı için b.k., el-Kannûcî, a.g.e., III, 1143

⁶⁸ Brôkelmân, a.g.e. ,III,661

⁶⁹ Brôkelmân, a.g.e. ,III,661

⁷⁰ Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXIV, 266

⁷¹ Hallâf, a.g.e., 106

⁷² Brôkelmân, a.g.e. ,III,661

⁷³ Brôkelmân, a.g.e. ,III,661

⁷⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV, 266

⁷⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113

- 3- *Celâlüddîn et-Teyânî*, Rasûla b. Ahmed b. Yusuf(v. 793/1391)'nin *Talikatün 'alâ Şerhi'l-Erzincânî li-Usuli'l-Pezdevî*⁷⁶ adlı eseri
- 4- *el-Buhârî*, Nûruddîn Ali b. Ramazan b. Mûsâ(v. ?), Hâşiye 'ala Usuli'l-Pezdevî(Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No: 1320)⁷⁷

Pezdevî'nin Usul'ü üzerine yapılan ama tamamlanamayan çalışmalarsa şunlardır:

- 1- *Bâcî*, Ebu'l-Hasen 'Alâuddîn Ali b. Muhammed b.'Abdurrahman b. el-Hattâb eş-Şâfî'(v. 775/1373). *et-Tahrîr* diye isimlendirdiği eser⁷⁸
- 2- *Molla Fenârî*, Şemsüddîn Muhammed b. Hamze(v. 834/1431). Şerh eserin dibacesine yapılmıştır.⁷⁹
- 3- *İbn Kutlûboğâ*, Ebu'l-Fazl(Ebu'l-'Adl) Zeynuddîn Kâsım b. Kutlûboğâ b. Abdullah (v. 879/1474)'nin *Tahrîcu Ahâdîsi'l-Pezdevî* adlı eseri Kâhire'de mahtut halde bulunmaktadır.⁸⁰
- 4- *Molla Hüsrev*, Muhammed b. Ferâmûz,(v. 885/1480)⁸¹in şerhi. Kâtip Çelebi(v. 1217/1802)'nin: "Şayet tamamlansaydı irşat olmak isteyenler için büyük bir kazanç olurdu."⁸² dediği bir eserdir.
- 5- *Musannifek*, Alâuddîn Ali b. Muhammed(v. 775/1373)'in *Tahrir fi Şerhi'l-Usul* adlı eseri. (Süleymaniye Kütüphanesi., Fatih, No: 1324)⁸³

a5) İlmi Şahsiyeti

⁷⁶ Usulcü ve nahivcidir. Mısır'a Kâdi yapılmak istendi fakat o kabul etmedi. Eserleri: 1- Ta'lîkatün 'alâ Şerhi'l-Erzincânî (Pezdevî Usulü'ne dâirdir). 2- Risâletün fi'l-Besmele. 3- Risâletün fi'l-Cum'a. 4- Risâletün fi Ziyâdeti'l-İmân ve Noksânih. 5- Risaletün fi'l-Fargı beyne'l-Farzı'l-'Amelî ve'l-Vâcib. 6- Şerhu Telhîsi'l-Miftâh. 7- Şerhu Risâleti İbn Zeyd (Mâliki fikhı). 8- Şerhu'l-Mufassal(Zemahşerî). 9- Şerhu'l-Manzûme(dört cilt). 9- el-Ğmâye b. Şâni'l-Hidâye(Merğınâni). 10- el-Fetevâ(Dört cilt). 11- Minhâcu'ş-Şerî'a fi Şerhi Menâri'l-Envâr(Nesefî). Hayatı için b.k., Bağdatlı İsmâil Paşa, Hediyyetü'l-'Arifin Esmâi'l-Müellifin Esâru'l-Musannifin (Keşfu'z-Zunûn'la birlikte), IV, 366-367

⁷⁷ Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA.,XXXIV,266

⁷⁸ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; Özel, a.g.e., s. 199

⁷⁹ Asrının büyük Hanefî alimi. Yazmış olduğu eserlerle veya uğraşmış olduğu sanatlarla sekizinci asırda sivrilenlerden birisidir. Her ilme muttali bir şahsiyettir. Eserleri: 1- Fusulu'l-Bedâi' fi Usuli'ş-Şerâi'. Hayatı için b.k., Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; Hayatı için b.k., es-Se'âlibî, a.g.e., II, 185; Özel, a.g.e., s. 98-99

⁸⁰ Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; Brökelmân, a.g.e. ,III,662; Özel, a.g.e., s. 39-107

⁸¹ Fatih Sultan Mehmet Hân(v. 886/1481)'ın kazâskeri daha sonra da İstanbul Kâdısı. Senelerce müftülük yapmıştır. Çeşitli dallarda birçok eseri bulunmaktadır. Eserleri: 1- Düerü'l-Hükkâm fi Şerhi Ğüreri'l-Ahkâm. 2- et-Telvîh 'ala't-Tavzih. 3- Şerhu Telhîsi'l-Miftâh. 4-Şerhu Usuli'l-Pezdevî Hayatı için b.k., el-Kannûcî, a.g.e., s.990

⁸² Kâtip Çelebi, a.g.e., I,113; ; Özel, a.g.e., s. 108-109

⁸³ Hallâf, a.g.e., 105-106; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXIV, s. 266

Pezdevî ilme, ilim ve irfan müesseselerine, alime önem verilen bir devlette ve muhitte yetişmiştir.⁸⁴ Bu muhit Fahrulislâm'la birlikte yüzlerce alim yetiştirmiş ve bu alimlere yüzlerce eser bıraktırmıştır.⁸⁵ Devrindeki karışık siyasi duruma rağmen ilmi bir çevrede yetişen ve yaşayan usulcü Fahrulislâm, kendinden öncekilerin ilmini hem büyük ilim adamları yetiştiren ailesi kanalıyla hem de Semerkant'ta arkasında bir ekol oluşturabilecek düzeyde talebe yetiştiren medrese hocası Abdülaziz el-Halvânî(v. 452/1060) kanalıyla elde etmiştir. Bu sebeple çok sağlam bir geleneksel eğitim almıştır.⁸⁶

Akranlarının arasında temayüz eden Şemsülslâm Pezdevî, devrinde mezhebinin usul ve furudaki imâmıdır. Zaten bunu fıkıh usulü alanında yazdığı eserine birçok şerh ve taliklerin yapılması ile sayısız öğrenci yetiştirmesi açıkça ortaya koymaktadır. Çok sistematik olan müctehidimiz, mezhepte kendine hass yaklaşımla kendi ekolünü kurmuş bir üstattır. O'nun hakkında: "Ebu Hanîfe mezhebinde ekol sahibi" denmiştir. Mezhebinin temel eserlerini hıfzetmedeki üstün başarısı darb-ı mesel olmuştur.⁸⁷

Yöneticilerle iyi geçinen ve resmi görevler alan bir aileden gelen Ebu'l-Usr; birikimini yetişkinlik ve olgunluk döneminde Buhârâ ve Semerkant'ta kâdılık yaparak, yakın arkadaşı Serahsî(v. 483/1090)'nin de hocası Halvânî'nin emri altında sayısız öğrenci yetiştirerek pratik sahada kullanma imkanı elde etmiştir. Bu dönemde ününü duyan kalabalık öğrenci toplulukları ders almak için yanına uzak beldelerden gelmiştir. Bu sebeple hocalar hocası olarak kabul edilmiştir. Hayatı fıkıh tedris etmekle geçen Pezdevî imlâ faaliyetini de terketmemiş, ilmi değeri tartışılmaz çeşitli alanlara ilişkin sayısız eser geride bırakmıştır. Fıkıh usulünün yanında kelam ve tefsîrde devrinde Maturîdî'nin öncülüğünü yaptığına göre bu alanlarında hakkını vermiş, okumuş, tedvin etmiş ve okutmuştur. Bütün bunlar onun yedi dereceden meydana gelen müctehitler tabakasında Debûsî(v. 430/1039) ve Serahsî(v. 483/1090) ile birlikte üçüncü tabakadadır. Bu üç alimle birlikte Hanefî fıkıh

⁸⁴ Leknevî, a.g.e., s. 124-125; Köprülü, a.g.e., s. 26-134 Kavakçı, a.g.e., s. 1-4; Yazıcı, a.g.e., s. 148-170; Özaydın, Abdülkerim-Hacıemmioglu, Necmettin-Altun, Ara, "Karahanlılar", DİA., XXIV, 408

⁸⁵ Kavakçı, a.g.e., s. 305

⁸⁶ Yazıcı, a.g.e., s. 171

⁸⁷ Leknevî, a.g.e., s. 124-125 ; es-Se'âlibî, Muhammed b. el-Hasen el-Hıcvî, *el-Fıkru's-Sâmî fi Târihi'l-Fıkhu'l-İslâmî*(Ta'lik Abdülaziz b. Abdulfettâh el-Gâri), Mektebetü'l-İlmiyye, Medine 1386, I-II, c. II, s. 180; Buhârî, a.g.e., mukaddime, I,8; Bedir, Mürteza-Koca , "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV,264

usulünün kurucuları arasında kabul edilmiş ve hilâf ilmi(mezheplere arası mukayeseli hukuk)nin kuruculuğu kitaplarda ona nispet edilmiştir.⁸⁸ Bu büyük müctehidi, Cassâs(v. 370/981)’tan sonra en büyük Hanefî usulcüsü olarak kabul edenler de bulunmaktadır.⁸⁹

Hilâf ilminin kurucusu kabul edilen Fahrulislâm cedel ilmindeki iki yöntemden birinin de sahibidir. Diğerinin sahibi ise Ruknuddîn Âmidî(v. 615/1218)⁹⁰’dir. Pezdevî’nin yöntemi nass, icmâ ve istidlal cinsinden şerî’ delillere hasken Âmidî’nin yöntemi hangi ilim olursa olsun bütün delillerden faydalanma şeklindedir.⁹¹ Bu ilim sayesinde Pezdevî münâzaracı , hem şahsi görüşlerini hem de kendi mezhebinin görüşlerini müdâfacı bir müctehit vasfını kazanmış; münâzaracıların seçkinlerinden birisi olarak kabul edilmiştir.⁹² Abdülaziz Buhârî(v. 730/1330)’nin anlattığına göre Pezdevî kendi çağdaşı, usulcü ve mütakellim, Gazzâlî(v. 505/1111)’nin hocası İmâmu’l-Haramey(v. 478/1085)’le yaptığı münâzarada bu Şâfiî’ alimini ilmi ve ispatıyla hayrete düşürmüştür.⁹³

Buhârî Ebu’l-Usr’un ilmi şahsiyeti hakkında : “Sonuç olarak Şeyh(Pezdevî)’in bu mesele hakkındaki sözünün manasından hakikatte neyi kastettiği bana pek açık gelmedi. Bunda şaşılacak ne var! Çünkü O (Pezdevî) rahimehullah, araştırmacı tabakalarının en zirvesinde olduğu için tetkik yöntemlerinin derinliklerine dalıyor. Nerde bizde onun maksadını ve meramını anlayacak kültür! Nerde nüktesinin hakikatine ve kelamının esrârına vukufiyet! Bu sebeple de Cumhûrun bu konudaki kavlini tercih ettik.(ve ona göre burayı yorumladık) Doğrusunu bilen Allah’tır.” şeklinde söz sarf etmektedir.⁹⁴

Şunu rahatlıkla diyebiliriz: Pezdevî ilim zincirinde kendisinden öncekilerden ve kendi dönemindekilerden hoca ve arkadaş olarak istifade etmiş, bu ilim adamlarıyla münazara etmiştir. Kendisinden küçükler ise onun öğrencisi olmuşlar veya İslâm ilimlerinin her alanına ilişkin eserlerini okuyarak, şerh ederek, bu şerhleri okuyarak ve tartışarak, onun tercihlerine atıflar yaparak ondan istifade etmişlerdir.

⁸⁸ Kavakçı, a.g.e., s. 62; Özel, a.g.e., s. 34; Aruci, Muhammed, “Pezdevî, Ebu’l-Yusr”, DİA., XXXIV,164; İstanbul, 2007; Bedir, Mürteza-Koca , “Pezdevî, Ebü’l-Usr”, DİA., XXXIV, 264

⁸⁹ Hallâf, Abdulvahhâp, a.g.e., s. 101

⁹⁰ Tam ismi Ebu Hâmid Rüknuddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmidî’dir. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için b.k.: Özel, a.g.e., 61-62

⁹¹ Kâtip Çelebi, a.g.e., I, 580; el-Kannûcî, a.g.e., I, 519; Özel, a.g.e, s. 61

⁹² Leknevî, a.g.e., s. 124-125; Kavakçı, a.g.e., s. 62

⁹³ Buhârî, a.g.e. ,I,56

⁹⁴ Buhârî, a.g.e., II,29

Fahrulislâm bu ve benzeri özellikleriyle usul ve diğer İslâmi ilimler zincirinde yeri doldurulamaz bir halkâdır.

a6) Hocaları ve Hoca Silsilesi

İlk eğitimini aile ocağında aldığı anlaşılan Pezdevî'nin Hanefiliği öğrendiği asıl hocası Semerkant'ta Medrese hocası olan Ebu Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Sâlih, Şemsüleimme el-Halvânî(v. 452/1060)'dir. Halvânî, babasının helvacı olmasına nisbetle bu ismi aldığı iddiâ edilmektedir. Fakir olmasından dolayı helva sattığı ve nisbesinin buradan kaldığı da söylenmektedir. Şemsüleimme Halvânî, yetişebildiği birçok alimden ders almıştır. Özellikle hadise vukufiyeti çok fazla bir alimdir. Semekant'ta müderrislik yapmıştır. Buhârâ'da ise rey ashâbının önderidir. Meselede müctehit olarak kabul edilen Halvânî, Ebu'l-Usr'un yanında Ebu'l-Usr'un kardeşi Ebu'l-Yusr(v. 493/1100) ve arkadaşı es-Serahsî(v. 483/1090)'yi de yetiştirmiştir. Daha sonra ise yetiştirdiği talebeleriyle medresede mesai arkadaşı olmuştur. Öğrencileri sayesinde Maveaünehir'de Hanefilik yayılıp yerleşirken kendi ekolünü de kurmuştur. Fıkıh alanında çeşitli eserler yazmıştır. Keş de vefât edip Buhârâ'ya nakledilerek defnedildiği söylendiği gibi Kelebaz'a defnedildiği yönünde de rivayetler bulunmaktadır. el-Mebsût, en-Nevâdir adlı eseri vardır. Kendisinden Fetevâ-ı Suğra rivayet edilmiştir⁹⁵

Pezdevî hoca silsilesi şu şekildedir: Pezdevî Ebu Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Sâlih, Şemsüleimme el-Halvânî(v. 452/1060)'den⁹⁶, Halvânî Ebu Ali Huseyn b. Hıdır b. Muhammed en-Nesefî(v. 424/1033)'den⁹⁷, Nesefî Muhammed b. el-Fadl Ebubekir b. el-Fazlı el-Kemârî el-Buhârî(v. 381/981)'den⁹⁸, Buhârî Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Abbas el-'İyâzî (v. 361/971)'den⁹⁹, 'İyâzî Abdullah b. Muhammed b. Yakup b. el-Hâris el-Sebezmûnî(v. 340/952)¹⁰⁰,

⁹⁵ Özel, a.g.e., 36-37; Şahin, Kamil, "Halvânî" md., DİA., TDVY., İstanbul, 1997, XV,383; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV,264; Yazıcı, a.g.e., s. 171

⁹⁶ Leknevî, a.g.e., s. 95-97; Özel, a.g.e., 36-37; Şahin, Kamil, "Halvânî" md., DİA., TDVY., İstanbul 1997, XV,383; Bedir, Mürteza-Koca, Ferhat, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV,264

⁹⁷ Leknevî, a.g.e., s. 66; Özel, a.g.e., s. 32-33

⁹⁸ "Büyük bir imâm ve şeyti. Rivayetlerine güvenilir, reyleri taklit edilirdi. Çeşitli beldelerden ilim almak için yanına ilim adamları gelirdi. Fetvâ kitapları onun verdiği fetvâları ve rivayetleriyle doludur. Fıkıhı Üstat Abdullah es-Sebezmûnî'den, O'da Ebu Hafzu's-Sağirden, O'da babasından, babası Muhammed eş-Şeybânî'den ilim aldı." Geniş bilgi için b.k. Leknevî, a.g.e. 184-185

⁹⁹ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s.156

¹⁰⁰ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s.104-106

Sebezmûnî babası Ebu Hafzî'l-Kebîr Ahmed b. Hafs el-Buhârî(v. 261/874)'den¹⁰¹, Sebezmûnî'nin babası ise Muhammed eş-Şeybânî(189/805) ilim almıştır.

a7) Yetiştirdiği Mühim Şahsiyetler

Döneminde her taraftan ilim öğrenmek için akın akın insanların koştuğu Pezdevî sayısız ilim adamını yetiştirmiştir. Fıkıh ve kelim alimi Ebu Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî(v. 539/1144)¹⁰², Abdülmecîd b. İsmâîl b. Muhammed el-Kaysî el-Herevî(v. 537/1142)¹⁰³ bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁰⁴

a8) Pezdevî'nin Devrindeki Büyük Alimler

Kudûrî(v. 428/1037)'in öğrencisi ve Muhtasar'ının şarihi Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Muhmmmed el-Akta'ç (v. 474/1081)¹⁰⁵, Kâdu'l-Kudât Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hasen (ya da el-Huseyn) ed-Dâmeğânî (v. 478/185).¹⁰⁶, Ebu Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbîcâbî (v. 480/1087)¹⁰⁷, Ebu Bekr Muhammed b. Huseyn(Hasen) b. Muhammed el-Buhârî, Ebubekr Hâherzâde(483/1090)¹⁰⁸ Aynı hocadan fıkıh öğrendiği arkadaşı Şemsüleimme Ebubekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî (v.483/1090)¹⁰⁹, Cemâluddîn Ebu Nasr Ahmed b. Rükniiddîn Muhammed b. Ali b. Abdurrahman el-İmâdî (v. 493/1100)¹¹⁰, Ebu Kâsım Ali b. Muhammed es-Simananî (493/1100)¹¹¹, Serahsî'nin öğrencisi Muhammed b. İbrâhîm b. Enûş el-Hasîrî (v.500/1107)¹¹².... gibi ilim adamları ile aynı çağda yaşamıştır.

¹⁰¹ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 18-19

¹⁰² Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., 158

¹⁰³ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 112

¹⁰⁴Geniş bilgi edinmek için b.k., Kavakçı, a.g.e., s. 62; Bedir, Mürteza-Koca, "Pezdevî, Ebü'l-Usr", DİA., XXXIV,264

¹⁰⁵ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 40; Özel, a.g.e., s. 37-38

¹⁰⁶ Hayatı için b.k., Leknevî, Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, s. 182-183 ; Brökelmân, a.g.e., III,659; Özel, a.g.e., s. 38

¹⁰⁷ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 42; Özel, a.g.e., s. 38

¹⁰⁸ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 163; Özel, a.g.e., s. 39-40

¹⁰⁹Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e. 158;; es-Se'âlibî, a.g.e., II, 180-181; el-Kannûcî, a.g.e., III, 986; Brökelmân, a.g.e., III, 663; Özel, a.g.e., s. 40

¹¹⁰ Hayatı ve eserleri için b.k. Brökelmân, a.g.e., III,664

¹¹¹ Hayatı ve eserleri için b.k. Brökelmân, a.g.e., III,664

¹¹²Hayatı ve eserleri için b.k. Brökelmân, a.g.e., III,664; Özel, a.g.e., s. 41

D) Abulaziz el-Buhârî

Bir eserin usulünü tesbit edebilmek için müellifinin hayatı hakkında bilgi sahibi olabilmenin gereğinden dolayı hayatı hakkında pek fazla bir malumat bulunmayan, tezimizin konusu olan eserin müellifi Abdülaziz el-Buhârî'nin hayatı hakkında kısaca bilgi vermeyi uygun bulduk.

b1) Yaşadığı Dönem

Hanefî fâkihi ve usulcüsü Alâuddîn Buhârî(v. 730/1330)'nin yaşadığı dönem siyasi otoritenin olmadığı, kargaşalarla dolu bir dönem olarak görülmektedir. Zira vefâtından yüz sene kadar önce başlayan Moğol saldırılarından hem Semerkant hem de Buhârâ fazlasıyla nasibini almıştır. Buhârî'nin gençlik evresi diyebileceğimiz dönemde(671/1273) Buhârâ Moğollarca günlerce yağmalanmış ve halkı neredeyse tamamen kılıçtan geçirilmiştir. Bu olaydan sonra şehirde kimsenin yaşamadığı söylenmektedir. Daha sonra geri dönüşlerle şehir yeniden kurulmuştur. Ne varki bu yeniden kurulma evresi de fazla sürmemiş Buhârî'nin olgunluk ya da yaşlılık evresi diyebileceğimiz dönemde(716/1316) Buhârâ yine Moğollarca yağmalanmış taş üstünde taş bırakılmamıştır. Buhârî vefât ettikten sonra dahi Buhârâ'daki camiler, medreseler ve diğer kurumlar harabe bir halde kaderine terk edilmiştir.

Buna rağmen gerek Moğollar gerekse onları temsil eden yöneticiler ilim adamlarını vergi vermekten muaf tutmuşlar, onlara kendilerince müsâmahakar davranmışlardır. Moğol iktidarının hakim olduğu bu dönem özgün eserlerin şerhlerinin yapıldığı, özgün eserler döneminden sonra ikinci bir şahlanış evresidir. Bu ortamda geleneksel ilmi faaliyetlerin fedakar insanlar tarafından bir şekilde kesintiye uğratılmadığı anlaşılmaktadır. Bu manada Rigistan'da Mesud Bey Medresesinin kurulduğunu bilmekteyiz. Bu dönemde Hıristiyanlar dahi Müslümanların eğitim hayatına ilgi duymuş, Hıristiyan sultanların anası tarafından Hâniye Medresesi yaptırılmıştır. Bu iki medrese o devrin şartları içerisinde oldukça büyük medreselerdir.¹¹³

b2) Hayatı

Tam ismi Alâuddîn Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî(v. 730/1330)'dir. Görüldüğü üzere yetiştiği ve yaşadığı şehre nisbet edilerek el-Buhârî

¹¹³ Şeşen, Ramazan, "Buhârâ", DİA., TDVY., İstanbul, 1992, VI,355,356

nisbesiyle tanınmaktadır. Fakat Keşfü'l-Esrâr'da bizzat kendi ifadesiyle amcası Mâymergî'yi Samedanlı bir alim olarak tanıtmaya binaen¹¹⁴ aslen Samedanlı daha sonra Buhâra ve Semerkant'a yerleşen bir aileden olduğu akla gelmektedir. Künyesi ise Alâuddîn'dir. Hanefî fakihî ve usulcüsüdür. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Buhârî'nin ne zaman ve nerede doğduğu hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Şemsüleimme Muhammed el-Kerderî(v. 642/1244)'den fıkıh tahsil edip Serahs'ta Melekiye Abbasiyye Medresi müderrisliği yapan amcası Muhammed el-Mâymergî(v.?) ve yine Kerderî'nin öğrencisi Hâfuzuddîn el-Kebîr el-Buhârî(v. 692/1294) gibi hocalardan ilim tahsil etmiştir. Görülen o ki eğitim hayatı Serahs'ta geçmiştir.

Keşfü'l-Esrâr'ın başında anlattığına göre amcasının kucağında yetişmiş, Pezdevî Usul'ünü ondan tedris etmiş, usul konusunda birçok öğrenci yetiştiren amcası Mâymergî'nin ilminden en fazla istifade eden olarak değerlendirilmiştir. Bu açıdan ilim adamları çıkaran ve aile ocağında eğitim verilen bir aileden gelmiştir.

Arkadaşı Sığnâkî(v. 710/1310) ile aynı hocalardan ders almışlar ve aynı öğrencilere ders vermişlerdir. Bu eğitim faaliyetinin bir kurum bünyesinde ortaya çıkması daha muhtemel görünmektedir. Sığnâkî'nin Bağdat'ta müderris olması ve yetiştirdiği öğrencilerin burada eğitim gördüğüne dair kayıtların bulunması Buhârî'nin de tedris hayatının büyük bir kısmını burada geçirdiğini gösterebilir. Moğol saldırılarından Maveraünehir bölgesinin Bağdat'a göre daha fazla nasibini alması, bu sebeple Buhara'da belli dönemler hiç kimsenin yaşamaması da bunu desteklemektedir. Sonuçta eğitim dönemi ve sonrasında belli bir dönem Maveraünehir'de geçse de olgunluk ve yaşlılık dönemi Bağdat'ta geçmiş olmalıdır.

Buhârî el-Müntehab adlı eserinin sonuna kendi kalemıyla düştüğü kayda göre 730/1330 yılında vefât etmiştir. Nerede vefât ettiği ve nereye defnedildiği hakkında da ulaştığımız kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹¹⁵ Bizim kanaatimiz Bağdat'ta vefat edip buraya defnedildiği şeklindedir. Şarih Buhârî'nin ne zaman doğduğu bilinemediği için ne kadar ömür sürdüğü de bilinmemektedir. Fakat öğrencisi Habbâzî'nin 691/1292 yılında, akranı alimlerin 700'lü yıllar civarında, öğrencisinin öğrencisi Hibetullah b. Ahmed et-Türkistanî'nin kendisine yakın bir

¹¹⁴ Buhârî, a.g.e., I,16-17

¹¹⁵ Leknevî, a.g.e., 76-95; Kavakcı, a.g.e., 105; Özel, a.g.e., s. 76-77; Buhârî, a.g.e., I, 12-20

zamanda (733/1333) vefât etmesinden hareketle çok uzun bir ömür sürdüğü çıkarılabilir.

b3) Eserleri

Alâuddîn Buhârî, fazla eser te'lif eden bir ilim adamı olarak görünmemektedir. Eserlerinin çoğu döneminin karakterini yansıtacak şekilde klasik eserlere yapılan şerhlerdir. Kaynaklardan ulaşılabildiğimiz eserleri şunlardır:

1- et-Tahkîk diğer ismiyle **Şerhu'l-Müntehâbü'l-Hüsâmî li'l-Ahsikesî** ya da **Gayetü't-Tahkîk** adıyla bilinen Ahsikesî(v. 644/1247)'nin eserine yaptığı usul şerhi. (Leknev 1871,1876'da basılmıştır.)

2- Şerhu'l-Hidâye (Öğrencisi el-Kâkî(v. 749/1384)'nin isteği üzere kaleme almış, bâbu'n-nikâh'a kadar da yazmış ama ömrü kifayet etmemiştir.)

3- Keşfü'l-Esrâr 'an usuli Fahrilislâm el-Pezdevî adı altında Pezdevî'nin Usul şerhi (I-IV, İstanbul 1307-1308; Beyrut 1994-1997ta basılmıştır.)

4- Kitabü'l-Efniye (Evin avlusunu ve şehrin mesire alanlarını konu alan eseridir. Selim Ağa Kütühanesi, No: 1276/4)¹¹⁶

b4) İlmi Şahsiyeti

Hayatı hakkında fazla bir malumata ulaşamadığımız Adülazîz Buhârî öğrencisinin yetiştirdiği, yine bir Pezdevî Usul'ü şarihi olan Bâbertî'ye göre imam, allame, müctehit ve büyük bir şahsiyettir.¹¹⁷ İbn Hümâm ise O'nu canlıların uyulacak örneği, müctehitlerin bakiyesi olarak tanımlamaktadır.¹¹⁸ Bu iki alimin O'nu bu şekilde tanımlamasından ve eserinde birçok kendine has tercihlere gitmesinden müctehitler arasında büyük bir itibara sahip olduğu, muteber bir müctehit kabul edildiği ortaya çıkmaktadır.

İnceden inceye tetkik etmeye çalıştığımız Keşfü'l-Esrâr adlı esrinden çıkarabildiğimiz kadarıyla Allâme Buhârî halim tabiatlı bir ilim adamıdır. Eserin genelinde bütün mezheplere, kendinden önce gelmiş her alime ve fikirlere mülayim bir tavır takınmaktadır. Yani edebi elden geldiğince bırakmayan bir edep abidesidir. Fakat gayr-i müslimlerin ve ehl-i sünnet dışı mezheplerin görüşlerine karşı sert tavır

¹¹⁶ Leknevî, a.g.e., 64-65; Taşköprüzâde, a.g.e, II,165; Özel, a.g.e., 77; Buhârî, a.g.e., I,13

¹¹⁷ Bâbertî, Ekmülddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed, el-İ'nâye (İbn Hümâm'ın Şerhu Fethi'l-Kadîr'i ile birlikte basılmıştır.), (tahkik: Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî), I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 2003; c. I, s. 4

¹¹⁸ İbn Humâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhid b. Abdülhamîd b. Mesud es-Sivâsî, Şerhu Fethi'l-Kadîr, (tahkik: Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî), I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 2003, c.I, s. 5

takınmakta, ağır ifadeler kullanmaktadır. Bu tavrını ehl-i sünnet mezhebinden olup da bu mezhebin mantalitesine uygun görüşler serd etmeyenlere karşı da benimsemektedir.

Uzun süre çeşitli İslam beldelerinden gelen ilim talebelerini yetiştirdiğini gördüğümüz yazar ilim aşkını ve talebe hatırını yansıtır bir şekil ömrünün son dönemlerinde dahi eser telif etme çabasından geri durmamıştır. Nitekim öğrencisinin hatını kıramamış ve bir Hidâye şerhi yazmaya başlamış fakat ömrü kifayet etmemiştir. Şaşkınlık meydana getirecek şekilde eserini oluştururken İslami ilimlerin her alanından birçok yapıttan yararlanması çok üstün bir araştırmacı kimliğe ve literatür birikimine işaret etmektedir. Keşfü'l-Esrâr'da kolay ve akıcı bir dil kullanması fıkıh alanına ne kadar hakim olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar derin bir ilmi birikim ve sarsılmaz bir şahsiyetin tecellisi olsa gerektir.

b5) Hocaları ve Hoca Silsilesi

1. Muhammed b. Muhammed Fahrüddîn el-Mâyamerğî(v. ?)

Mâyamerğî'nin doğduğu Mâyamerğ Buhârâ yolu üzerinde büyük bir köydür. Buhârî'nin hocası ve amcası Mâyamerğî, “Şeyhunâ el-Allâme Mevlânâ Hâfîzü'l-Milleti ve'd-Dîn (gaddesallahü rûhuh)”¹¹⁹ diyerek şifahi rivayetlerde bulunduğu Şemsü'l-Eimme el-Kerderî(v. 642/1244)'den ders almıştır. Melekiye Abbasiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Yeğeni Abdüazîz el-Buhârî'yi kucağında yetiştirmiş ve ilminden çok istifade ettirmiştir. Yeğenine Pezdevî Usul'ünü görev yaptığı medresede bizzat kendisi okutmuştur. Devrinde Pezdevî Usul'üne, el-Hidâye'ye yoğunlaşan, bu iki eserle ilgili çalışmaları olan ve bunları en iyi okuyup okutan olarak bilinmektedir. Kendisinden sonra gelen ekolünün takipçileri tarafından bu iki klasiğe bir çok şerhin yazılması da zaten bunu en iyi şekilde göstermektedir. Kendisinden yeğeninin yanında Hüsamüddîn es-Sığnâkî(v. 710/1357) başta olmak üzere birçok öğrenci fıkıh öğrenmiştir.

el-Mâyamerğî'nin eserleri şunlardır:

- 1- *el-Müstasfâ fi Şerhi'l-Manzûme*
- 2- *Şerhu'n-Nâfi'* bu eserini *el-Menâfi'* diye isimlendirmiştir.
- 3- *el-Menâr fi'l-Usul*
- 4- *el-Menâr fi Usuli'd-Dîyn*

¹¹⁹ Buhârî, a.g.e., I,261; III,420; III,554

5- *el-'Umde*¹²⁰

2. *Muhammed b. Muhammed b. Nasr Ebu'l-Fazl Hâfuzidîn el-Kebîr el-Buhârî* (v. 693/1294)

Hicri 615 yılında Buhârâ da doğmuştur. Kendisi şeyh hâfız, mütkm, muhakkik ve çok dinleyip rivayet etmekle meşhur Hanefî fakihidir. Şemsü'l-Eimme el-Kerderî(v. 642/1244)'den fıkıh tahsil etmiştir. Allâme Buhârî, Ebu'l-Alâ Şemsüddîn Mahmud b. Ebubekr el-Kelâbâzî(700/1300)¹²¹, Hüsâmuddîn es-Sıġnâkî (v. 711/1311)¹²² başta olmak üzere birçok alim kendisinden ders almıştır. Hicri 693 senesinde Buhârâ'da vefât etmiş ve Kelâbâz'a defnedilmiştir.¹²³

Görüldüğü gibi Buhârî'nin ilmi kişiliğinin meydana gelmesinde etkin olan hocalarının ikisi de Hanefî mezhebinde ağırlığı sahibi Şemsü'l-Eimme Kerderî'dir.

Buhârî'nin hoca silsilesi şu şekildedir: Buhârî amcası Muhammed b Muhammed Fahrüddîn el-Mâymerġî (v. ?))'den ders aldı. O Şemsüleimme Muhammed Abdussettâr b. Muhammed el-Kerderî (v. 642/1244)'nin öğrencisidir. Buhârî aynı şekilde Hâfuzidîn el-Kebîr Muhammed b. Muhammed b. Nasr Ebu'l-Fazl el-Buhârî (v. 693/1294)'den de ders aldı. O da amcası Mâymerġî gibi Muhammed b. Abdülsettar el-Kerderî'den. el-Kerderî el-Hidâye yazarı Alî b. Ubey b. Abdulcelîl el-Ferġânî el-Merġinânî(v. 593/1197)¹²⁴, den. el-Merġinânî Necmüddîn Ömer b. Muhammed Ahmed en-Nesefî (v. 537/1142)¹²⁵, den. en-Nesefî Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm el-Pezdevî(v. 493 /1100)¹²⁶, den. Ebu'l-Yusr İsmâ'îl b. Abdussâdık b. Abdullah el-Hatîb el-Benârî(v. 5/10. yüzyıl)¹²⁷, den. el-Benârî Pezdevî'nin dedesi Abdulkerîm b. Mûsâ b. İsâ el-Pezdevî (v. 390/1000)'den. Pezdevî'nin dedesi İmâm Ebu Mansûr el-Maturûdî(v. 333/944)'den. el-Maturudî Ebu Bekir el-Cûzcânî(v. 200/815'ten sonra)'den. Ebu Bekir Ebu Hanîfe'nin arkadaşlarından Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî(v. 189/805)'den ders aldı.

¹²⁰ Leknevî, a.g.e., s. 186-62

¹²¹ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., 210-211; Özel, a.g.e., s. 73

¹²² Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., 62, Özel, a.g.e., s. 76

¹²³ Leknevî i, a.g.e., s. 199,200; Özel, a.g.e., s. 77

¹²⁴ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., s. 141-142; Özel, a.g.e., s. 56-57

¹²⁵ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., s. 149-150; Özel, a.g.e. 41-42

¹²⁶ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., s. 124-188; Brökelmân, a.g.e., III, 66

¹²⁷ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., s. 46

b6) Yetiştirdiği Meşhur Alimler

2. *Celâleddîn Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Habbâzî* (v. 691/1292)

Mâverâünnehir şehirlerinden Huccend'de doğdu. Burada ve Harezm'de tahsil gördü. Adulazîz el-Buhârî'den fıkıh okudu. Alim, zâhid, âbid, usul ve furuyu cem eden bir müctehitti. Dımeşk'e gitti burada fetvâ verdi, Hâtuniye ve İzziyye medreselerinde öğrenci yetiştirdi. Hacca gitti. Ebu'l-Abbas Leknevî(v. 771/1369) ve Hibetullah b. Ahmed et-Türkistanî (v. 733/1333) yetiştirdiği öğrenciler arasındadır. Hocası Buhârî onun ölüm tarihini hicri 691 olarak kaydetmiştir.

Habbâzî'nin eserleri şunlardır:

1 *el-Muğnî fî Usulî'l-Fıkh* (Muhammed Mazhar Bekâ tarafından neşredilmiştir), Buhârî Keşfü'l-Esrâr adlı eserinde kendisinden yaklaşık kırk sene önce vefât eden öğrencisinin bu eserini de referans olarak vermektedir¹²⁸

2 *Hâşiyetü'l-Hidâye*

3 *el-Hâdî fî Usulî'd-Dîn*¹²⁹

2. *Kivâmuddîn, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî es-Sincârî* (v.749/1349)

el-Kâkî, Abulazîz el-Buhârî'den ve Buhârî ile aynı hocalardan fıkıh öğrenen Pezdevî şarihlerinden Hüsamuddîn el-Huseyn b. Ali b. Huccâc b. Ali es-Sıgnâkî(v. 711/1311) ders almıştır. Buhârî'den el-Hidâye'yi okumuştur. Hocasına ısrarları sonucu Hidâye'yi şerh ettirmeye başlatmış fakat hocasının ömrü nikah babına kadar ancak kifayet etmiştir. Kahire'ye gitmiş Mârdîn Camii'nde ikamet etmiştir. Burada vefât edinceye kadar fetvâ vermiş ve öğrenci yetiştirmiştir. Kahire'de 749/1349'da vefât etmiştir.

Kâkî'nin başlıca eserleri şunlardır:

1 *Mi'râcü'd-Dirâye*, Hidâye şerhidir.

2 *Uyûnu'l-Mezâhib*, dört İmâmın tercihlerine yer verdiği eseridir. Muhtasar fakat çok faydalı bir eser olarak bilinir.

¹²⁸ Buhârî, a.g.e. ,II,598; IV,459; IV,661

¹²⁹ Leknevî, a.g.e., 101; Özer, a.g.e., 71-72

3 *Câmi'u'l-Esrâr Şerhi'l-Menâr*, Neseffî'nin usul eserinin şerhidir.

4 *Beyânü'l-Vusul fî Şerhi'l-Usuli'l-Pezdevî*¹³⁰

b7) Abdülaziz Buhârî Döneminde Yaşamış Meşhur Alimler

Bu kadar olumsuz ortamda Buhârî ile birlikte onun akranı birçok nâdide alim yetişmiştir. Bunlardan bazıları şunlardı: Amcası Mâymerğî(v. ?)'nin de öğrencisi Hüsamuddîn Ebu'l-Alâ Şemsüddîn Mahmud b. Ebubekr el-Kelâbâzî el-Buhârî(700/1300)¹³¹, Pezdevî şarihlerihi Hüsamuddîn Hüseyin b. Ali es-Sem'ânî,(v. 704/1304)¹³², el-Kâfi Şerhu Usuli'l-Pezdevî'nin yazarı ve amcası Mâymerğî'nin öğrencisi Hüsamuddîn el-Huseyn b. Ali b. Huccâc b. Ali es-Sıgnâkî(v. 711/1311),¹³³ Kitâbün fi Hudûdi'l-'İlmi Usuli'l-Fıkh'ın müellifi Ali b. Muhammed b. el-Hasen el-Halâtî(v.708/1308)¹³⁴, Fetvâ adlı eserin müellifi Ebu'l-Mekârim Zahîruddîn İshâk b. Ebî Bekr El-Vâvicî, (v.710/1310)¹³⁵, Kenzü'd-Dakâik'in yazarı Ebu'l-Berekât en-Neseffî(v. 710/1310)¹³⁶, el-Maksûd fî İkâneti'l-Hudûd adlı eserin müellifi Muhammed b. Ahmed el-Elvâhî(v.716/1316),¹³⁷ Fahrüddîn Osman b. Ali el-Bârî'î El-Zeylâ'î(v. 743/1342)¹³⁸, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Hemedânî(v.755/1354)¹³⁹ gibi... Burada saydığımız alimlerin çoğunun hocalarına baktığımızda Abdülaziz Buhârî'nin hocalarından ders aldıklarını görülmektedir. Bu da bize bu alimlerin çoğunun Buhârî'nin arkadaşı olduğu ve çevresindeki ilmi hayatın ne kadar canlı olduğunu göstermektedir.

b8) İlmî Münâzaraları

Buhârî'nin Buhara'da doğup tahsil hayatını yaşması, daha sonra ise (kanımızca) Bağdat'ta yaşayıp ders vermesi birbirinden farklı ortamlarda birikimini çevresiyle kritik etmesine sebep teşkil etmiş olmalıdır. Keşfü'l-Esrâr'ı okurken

¹³⁰ Leknevî, a.g.e., 62; Özel, s. 76-82

¹³¹ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., 210-211; Özel, a.g.e., s. 73

¹³² Brôkelmân, a.g.e., III,661

¹³³ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e., 62; Özel, a.g.e., s. 76

¹³⁴ Brôkelmân, a.g.e., VI,302

¹³⁵ Brôkelmân, a.g.e., VI,302

¹³⁶ Hayatı ve eserleri için b.k. Leknevî, a.g.e., s. 101-102; Özel, a.g.e., s. 74

¹³⁷ Brôkelmân, a.g.e., VI,303

¹³⁸ Brôkelmân, a.g.e., VI,303;

¹³⁹ Buhârî'nin de hocası olan Hâfuzuddînü'l-Kebîr el-Buhârî'den ders görmüştür. Hayatı ve eserleri için b.k., Brôkelmân, a.g.e., VI,303

Buhârî'nin fıkıh yanında kelama, mezhepler tarihine, arap diline vukufiyetini görmekteyiz. Bu derinlikteki bir ilim adamının çevresinde yapılan ilmi ve fikri tartışmalara kayıtsız kalması düşünülemez.

Zaten Alâuddîn Buhârî hocası yaşadığı dönemde onunla birlikte usul ilminde zirve kabul ettiği usulcülerin meclislerindeki ilmi münazaralara katılmış, buradaki ilmi münazaranın içeriği ve varılan sonucu eserine yansıtmıştır.¹⁴⁰ Kendi dönemlerinde de bundan vazgeçmemiş ve dönemindeki seçkin adamlarıyla ilmi münazaralara girmişlerdir. Bu tartışmaların içeriğini ve varılan sonuçları yeri geldiğinde dile getirmiştir.¹⁴¹

b9) Buhârî'nin "Pezdevî Usul'ü"nü Şerh Etme Sebepleri

Allâme Buhârî'yi Pezdevî'nin bu güzide eserini şerh etmeye iten sebepleri şu şekilde maddelendirebiliriz:

1 -Pezdevî Usul'ünü iyi bir şekilde ilim dünyasına açıklayacak şerhin yokluğu.Var olan şerh ve diğer çalışmaların bu eserin meramını tam olarak ortaya koyacak nitelikten yoksun ve eksik görülmesi. Zira bazı şerhlerdeki yorumların zorlama yorum olduğunu Keşfü'l-Esrâr'ın çeşitli yerlerinde dile getirilmekte¹⁴², yanlış olduğunu söylenmekte, bu yorumları eleştirilmektedir. Daha sonra ise doğrusunun nasıl olması gerektiği kaynaklara ve delillere dayanarak gösterilmektedir.¹⁴³

2- Buhârî'nin eserinin başında ifade ettiği üzere kendisi, Pezdevî Usulü ve Hidâye mütehasısı amcası Mâymerği'nin yanında yetişen bir kişi olduğu için arkadaşları tarafından amcasından en iyi şekilde istifade eden olarak görülmesi ve arkadaşlarının Pezdevî Usul'nü şerh etmesi yönündeki baskıları önemli bir etkidir.¹⁴⁴

3- Başka bir ihtimal ise eldeki çeşitli malzemenin önceki şarihler tarafından yeterince ve yerli yerince kullanılamamasıdır.. Nitekim Buhârî'nin Pezdevî'ye nisbet ettiği bazı fıkıh usulü nüshaları¹⁴⁵, eserin farklı nüshaları, Pezdevî Usul'üne yönelik

¹⁴⁰ Buhârî, a.g.e., II,36

¹⁴¹ Buhârî, a.g.e., III,98-99

¹⁴² Buhârî, a.g.e., IV,62

¹⁴³ Buhârî, a.g.e., I,224; I,313; I,376; I,455; I,582; II,15-16; II,34-35; II,147; III,522; IV,350

¹⁴⁴ Buhârî, a.g.e., I,16-17

¹⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,257; II,43; II,76; II,99; II,693; III,16; III,281; IV,214; IV,428

fevâid(defter)ler¹⁴⁶, Pezdevî'nin diğ er eserlerindeki değ erlendirmeler şerh yapılırken anlaşılması zor ve kritik öneme sahip yerlerde kullanılmaktadır.

¹⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,479

İKİNCİ BÖLÜM

KEŞFÜ'L-ESRÂR'IN METODU

I. Keşfü'l-Esrâr'ın Kaynakları

A)Keşfü'l-Esrâr'da Kaynak Verme Sebepleri

Allâme Buhârî, elbette kaynaklardan bir çok amaç için yararlanmaktadır. Fakat biz okuyanların zihninde bir kanaat oluşması için yararlanma sebeplerinden bazılarını sunmak istiyoruz:

1. Asıl metnin kapalı, anlaşılması zor yerlerinden ne murat edildiğini isabetli şekilde tesbit etmek. Asıl metnin nüsha farkından doğan farklı manalardan birini tercih etmek. Asıl metinde anlaşılması zor cümlelerin manasını verecek ona benzer başka bir Hanefî kaynaklarıyla onu şerh etmek ve görüşlerini mukayese etmek.¹⁴⁷
2. Bir konuda farklı tercih ve görüşlere yer vermek.¹⁴⁸
3. Kendi tercihini muteber bir ilim adamının tercihi çerçevesinde zikretmek.¹⁴⁹
4. Usul ve furû hakkında çeşitli eser yazmış olan musanniflerin iki alana ilişkin eserlerindeki görüşlerini mukâyese ederek en sahih olan görüşü eserine en iyi şekilde yansıtmak.¹⁵⁰
5. Tanımların kimlere ve hangi kitaplara âit olduğunu belirtmek.¹⁵¹
6. Daha önce dile getirdiği görüşleri meselenin sonunda kaynaklarla desteklemek.¹⁵²

¹⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,257; II,43; II,76; II,99; II,693; III,16; III,281; IV,214; IV,428

¹⁴⁸ Buhârî, a.g.e., IV,14

¹⁴⁹ Buhârî, a.g.e., II,107; II,283

¹⁵⁰ Buhârî, a.g.e., I,591; III,296; IV,211; IV,366; IV,454

¹⁵¹ Buhârî, a.g.e., IV,460

¹⁵² Buhârî, a.g.e., IV,297-298

7. Bir kitabın birden çok şerhini bir konuda zikretmek. Hem asıl metniyle hem de şerhlerin kendi aralarındaki ihtilâfı ortaya koymak.¹⁵³ Şerhlerdeki yanlış yorumları ve zorlamaları diğer bir çok kitap yardımıyla ortaya çıkarmak.¹⁵⁴

8. Pezdevî'nin alıntıları¹⁵⁵ ile diğer bazı kullanılan kaynakları¹⁵⁶ mukâyese, tashîh, tetkik etmek ve O'nun eserine alırken eksik bıraktığı yerleri tamamlamak. Eserde konu anlatılırken meseleye istişhât edilen şiiirleri kritik etmek¹⁵⁷ veya şairlere nisbet edilen şiiirlerin bu şairlere ait olup olmadığını kontrol etmek¹⁵⁸

9. Hem asıl metnin hem de asıl metinde alıntı yapılan eserin şerhlerine, hâşiyelerine, hâmişlerine ve fâidelerine giderek asıl metni onlarla şerh etmek.¹⁵⁹

10. Bazı kitaplardan alınan ibareleri daha anlaşılır başka kitaplarla açıklamak veya Hanefîlerin önemli metnlerinin yorumu, sıhhati hakkında müteahhirûn alimlerinin görüş ve tercihlerine yer vermek.¹⁶⁰

11. Alıntı yapılan kaynaktaki görüşü diğer kaynaklarla teyid etmek.¹⁶¹

12. Daha önceden alıntı yapılan bir eserin eksik bırakılan yerlerini tamamlamak.¹⁶²

13. Bazı durumlarda alıntı yapılan metinlerde kaynağın geçmesi.¹⁶³

14. Cedel yaparken hasmın veya kendinin ve kendi mezhebinin görüş ya da tercihini dile getirip desteklemek.¹⁶⁴

15. Meselenin daha geniş hangi kitaplarda geçtiğini okuyana bildirmek.¹⁶⁵

16. Pezdevî'nin görüşleri ışığında te'vîl ettiği görüşlerine yine Pezdevî'nin hangi kitabında yer verildiğini dile getirmek¹⁶⁶, Fahrulislâm'ın tercihine yine O'nun diğer kitaplarından destek bulmak.¹⁶⁷

¹⁵³ Buhârî, a.g.e., III,273; III,277; IV,334

¹⁵⁴ Buhârî, a.g.e., II,158

¹⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,36; III,68-70; IV,378

¹⁵⁶ Buhârî, a.g.e., II,373; II,305; III,208

¹⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,32; II,244

¹⁵⁸ Buhârî, a.g.e., III,155-156

¹⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,189; I,215; I,224; I,265; I,376; I,423; I,443; I,582; I,595-596; II,43; II,109; II,147; II,309-310; II,371-372; II,394; II,439; II,463; II,628; II,737; III,183; III,420; III,442; III,522; IV,93; IV,192; IV,210; IV,272; IV,350; IV,449; IV,471; IV,479; IV,563; IV,601

¹⁶⁰ Buhârî, a.g.e., II,37; II,335-336; III,163; III,352

¹⁶¹ Buhârî, a.g.e., II,321; III,74; III,176; IV,159; IV,210

¹⁶² Buhârî, a.g.e., IV,321

¹⁶³ Buhârî, a.g.e., II,212; II,251; III,522

¹⁶⁴ Buhârî, a.g.e., III,210; IV,14; IV,454; IV,550

¹⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,591; IV,210

¹⁶⁶ Buhârî, a.g.e., I,483-483

¹⁶⁷ Buhârî, a.g.e., III,361

17. Asıl metnin şerhlerinden yararlanmak ya da bu şerhlerdeki yanlış anlaşılımları düzeltmek.¹⁶⁸ Asıl metinle Pezdevî'nin diğer eserlerini mukâyese edip aradaki farkı tesbit etmek.¹⁶⁹

18. Belli kişi ve mezheplerin ihtilâflı görüşlerini onların ağzından onların kitaplarına dayanarak ortaya koymak.¹⁷⁰

19. Asıl metnin siyâk-sibâkının farklı anlaşılmasından ortaya çıkan farklı anlayış ve yorumları diğer kaynaklardaki yorumlara dayanarak ortaya koymak¹⁷¹

Şimdi bu hususu örnekler üzerinde arz etmeye çalışalım:

Örnek 1:

(**Biz bu asıl üzerine**) Bu çocuğun kendi başına değil ancak velisinin izniyle malik olacağı zarardır. (**Mehcûr hakkında diyoruz ki**) Mehçûr çocuğa vekâlet edildiğinde, yani bu çocuk vekâleti kabul ettiğinde ya da vekâlet başkasına geçtiğinde çocuğu uhde(mesuliyet) bağlamaz. Yani satılan malın, alınan paranın teslimi, malın ayıplı olması durumunda husumet v.b. şeylerle alakalı olan vekâlet hükümleri bu çocuğu alakadar etmez. Çünkü uhdeyi ilzâm ettirmek zarar manasıdır. Bu ise kasır ehliyetle sabit olmaz. Ama velisinin izniyle bu çocuğun ehliyeti sabit olur. Çünkü çocuğun re'yinin kasır olması velinin izniyle kalkar. Böylece çocuk uhdenin luzûmuna ehil hale gelir. Bazı nüshalarda mevlâ onu melzûm eder şeklinde geçmektedir. Bu nüshada sanki mehçûrdan murat mehçûr köle ve hükmüdür. Şayet çocuğun hükmü zikrettiğimizde mevlâ'nın izni olmaksızın aklının kemaline itibarla bir çocuğun (başka bir) çocuğa vekil olması sahîhtir. Bu durumda mevlâdan zararı def etmek için uhde çocuğu ilzâm etmez. Bu vekâlet mevlânın izniyleyse mevlânın izniyle zarar iltizâm ettiği için çocuğa uhde ilzâm eder. Fakat bu mesele mezkûr asla binâen delillendirilmesi istikâmetli başka bir manada tefsîr edilmesi hâric sahîh olmaz ve (böyle bir şey yapmak ise) bir zorlamadan uzak değildir. Sonuçta ilk nüsha daha zâhirdir.¹⁷²

Bu örnekte asıl metnin anlaşılması müşkil yeri Allâme Buhârî'nin Pezdevî'ye âit olduğunu iddiâ ettiği başka bir nüshayla kritik etmekte ve sonunda ana metni daha sahîh olan tesbit edilmektedir.

¹⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I,124; III,522

¹⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,305

¹⁷⁰ Buhârî, a.g.e., II,73; II,585-586

¹⁷¹ Buhârî, a.g.e., IV,449

¹⁷² Buhârî, a.g.e., IV,427-428

Örnek 2:

“(**Hakikatin hükmüne gelince**) Yani hükmün ispatına ve amelin icabına gelince hakikat ve mecâz bu konu(hükmün ispatı ve amelin icâbı)da eşittir. Ama taaruz anında işler değişir. Yani bir kelamın mevzu’ lehinde ve mevzu’ leyin gayrında isti’ mâl olması durumunda hakikata hamli evladır. Zira isti’ mâlde hakikat asıl, mecâz ârızdır. Bunun bir kelam hakikat diğeri mecâz olduğunda hakikat mecâzdan evla ve râcihtir şeklinde manaya delâlet etmesi de câizdir. Bazı usul-ı fıkıh nüshalarında: Hakikat, anlaşılmayı engelleyecek boyutta kapalılıkla kelamı ihlal eden bir karineye ihtiyaç duymadığı ve kendisine muttali olmaya mâni’ olmadığı için mecâza tercih edilir şeklinde bir kayıt gördüm. Fakat ashâbımızın(Hanefîlerin) kitaplarında açık bir şekilde böyle bir şeye rastlamadım. Şeyhin kelamını birinci manaya haml Kâdı İmâm(ed-Debûsî v. 430/1039)’ın et-Takvîm adlı eserinde zikrettiklerinin de desteğiyle evladır. O burada: ‘Mecâz kelamın bir nevidir. Onun nevilere bazılarını umûmdur ve hakikate dahil olan hükümleri vardır. Zira mecâz hakikat yerine kullanılır. Fakat mutlak kelam, mecâz olduğuna bir delil bulununcaya, kadar hakikat için kullanılır. Zira hakikatin manası asıl, ikincisi(mecâz) ârızdır. İkincisi de ancak delille sabit olur.’ der.”¹⁷³

Bu örnekte ise yine ana metin Pezdevî’ye nisbet edilen diğer bazı fıkıh usulü nüshalarıyla kritik edilmekte, varılan sonuç muteber bir Hanefî kaynağına dayanılarak nüshalara mukâbill tercih edilmektedir. Ayrıca bu örnekte eserden yazarının ağzından motamot alıntılar yapılmaktadır.

Örnek 3:

“(**Fakat biz**) Nusreti, Haşimoğulları ve diğer yakın akrabada hakkında istihkâk(ganimetten hak talebi)a illet yaptık. Şâfî’(v. 204/820) rahimehullah: ‘Karâbet istihkâkı(akrabalıktan dolayı ganimetten pay istemek) sadece haşimilere vardır.’ dedi. İhtilâf yakın akrabada payın ıskâtında ortaya çıkmaktadır. Bize göre Peygamber(s.a.v.)’in vefâtı binâen, İslâm’ın zayıf durumda olması olan istihkâk illeti sona erdiği için zekatta müellefe-i kulübün payının düşmesinde olduğu gibi, nusret illetinin sona ermesi sebebiyle Peygamber(s.a.v.)in vefâtıyla ganimetten Haşimoğullarının payı düşer. Fakat meşâyihimizden Hasan el-Kerhî(v. 340/952)’ye göre Peygamber(s.a.v.)’in akrabalarının fakir olanlarından değil de zengin

¹⁷³ Buhârî, a.g.e., II,76

olanlarından onun vefâtıyla bu pay düşer. Kâdı İmâm Ebu Zeyd(v. 430/139)’in de el-Esrâr adlı eserindeki tercihi de bu şekildedir. Ebu Cafer et-Tahâvî(v. 321/933)’ye göreyse ister zengin olsun ister fakir Peygamberimiz (s.a.v)’in bütün akrabalarının hepsinden bu pay düşer. Şâfiî’’ye göre ise karâbet(akrabalık) olan illetin bekâ(devam)sından dolayı hakk hâla sabittir....’’¹⁷⁴

Bu örnekte bir mesele hakkında farklı tercihleri Hanefîlerin muteber eserlerinden bizzat yazarlarının ağızından gerekçeleriyle birlikte verilmekte ve bir mesele çeşitli kaynaklar ışığında işlenmektedir.

Örnek 4:

‘‘Nassın delâleti; gayr-ı mantûku, mantûkun siyâkından ve maksûdundan fehmetmek(anlamak)tir. (Nassın delâleti) Mansûs ve gayr-ı mansûsu lügavî mana sebebiyle cem etmektir. şeklinde de tarif edilmiştir. Usucülerin umûmu ona ‘fakve’l-hitab’ da demiştir. Çünkü fahve’l-kelam es-Sihâh’ta olduğu gibi nassın delâletini karşılar. el-Esrâr(ed-Debûsî)’da: ‘araftû fi fahve kelamihi’ denir. Yani muradının ne olduğunu konuşmasın(gidişatın)dan anladım demektir. Fehâ kelimesinden türemiştir ve çömlerleri (tavlanması için)güneşe çıkarmak anlamına gelir.’ demiştir. Şâfiî’’lerin bazıları mefhumu’l-muvâka da demiştir. Zira sükut mahallindeki lafzın medlül(delâlet ettiği)ü nutuk mahalli(nass)deki medlülüne muvâfiktir....’’¹⁷⁵

Bu örnekte kaynak, bir lafzın sözlük manasını sözlükle ve usul eseriyle vermek için kullanılmaktadır. Yani bir meselede farklı alanlarla ilgili birden çok eser kullanılabilir.

B) Keşfü’l-Esrâr’da Kaynak Verme Metodu

Keşfü’l-Esrâr’ın en dikkat çeken yönlerinden birisi de yüzlerle ifade edilen eserlerden kaynak olarak yararlanılırken çok zengin ifadelerle ve birbirinden farklı metotla referans verilmesidir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

b1) Tamamen Meçhul Bir Şekilde Kaynak Verme

Bu durumda eserlerin ve musannflerinin ismi hiç verilmemekte sadece eserlere genel atıflar yapılmaktadır. Bu şekil kaynak vermenin bazı örnekleri sunlardır:

¹⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,243

¹⁷⁵ Buhârî, a.g.e., I,184-185

Örnek 1: “**zükira fî ba’zı kutubi ashâbinâ:...**”¹⁷⁶ v.b.¹⁷⁷ diyerek Hanefîlerin kitapları “**zükira fî ba’zı kütübihim:....**” diyerek Şâfiî’ kitapları kaynak verilmektedir.¹⁷⁸

Örnek 2: “**fî ba’zı’ş-şurûh:.....**”¹⁷⁹, “**...ve fî ba’zi’ş-şurûh:.....**”¹⁸⁰, “**mâ zükira fî ba’zı’ş-şurûh....**”¹⁸¹, “**.....kezâ fî ba’zı’l-fevâid**” v.b.¹⁸², “**zekera ba’zü’ş-şarihîn.....**”¹⁸³ v.b.¹⁸⁴ umum bir biçimde şerhleri ve asıl metne ilişkin tutulan bazı notlar kaynak verilmektedir.

Örnek 3: “**.....hüve’l-mezkûru fî âmmeti nüsahı’l-fetvâ**”¹⁸⁵ fetvâ kitapları umum bir biçimde kaynak verilmektedir.

Örnek 4: “**el-mezkûru fî’l-kütüb:.....**”¹⁸⁶, “**mezkûrun fî âmmeti’l-kütüb:....**”¹⁸⁷, “**.....hâzê hüve’l-meşhûru’l-mezkûru fî âmmetü’l-kutib**”¹⁸⁸ v.b.¹⁸⁹ şekillerde mezhep gözetmeksizin umum kaynak verilmektedir.

Örnek 5: “**.....kemâ zekera ba’zu’l-muhaddisîn**”¹⁹⁰, “**.....hâkezâ raeytü fî ba’zı kütübi eshâbi’l-hadis**”¹⁹¹, “**.....kezâ zekera ba’zu usuliyî**”¹⁹², “**kâle ammetü ehli’t-tefsîr:.....**”¹⁹³, “**....kezâ zükira fî’t-tefâsîr**”¹⁹⁴ v.b.¹⁹⁵ şekillerde belli ilim dalına ilişkim umum kaynak verilmektedir.

Örnek 6: “**raeytü fî ba’zı’l-havâşi.....**”¹⁹⁶ diyerek hâşiyeler umum bir şekilde kaynak verilmektedir.

¹⁷⁶ Buhârî, a.g.e., II,257; II,548

¹⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,499; IV,98

¹⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,603; II,44; II,442; III,16; III,336; III,625

¹⁷⁹ Buhârî, a.g.e., III,91; IV,93

¹⁸⁰ Buhârî, a.g.e., II,747; III,163

¹⁸¹ Buhârî, a.g.e., II,294; III,241

¹⁸² Buhârî, a.g.e., IV,162 ; IV,330; IV,441; IV,449

¹⁸³ Buhârî, a.g.e., IV,62

¹⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,277; III,281; III,522; III,654; IV,482; IV,93

¹⁸⁵ Buhârî, a.g.e., IV,460

¹⁸⁶ Buhârî, a.g.e., III,464

¹⁸⁷ Buhârî, a.g.e., II,716; III,482

¹⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,246

¹⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,436; II,527; III,420; IV,451

¹⁹⁰ Buhârî, a.g.e., III,158

¹⁹¹ Buhârî, a.g.e., II,93

¹⁹² Buhârî, a.g.e., II,453; II,729-730; III,382,183; III,431

¹⁹³ Buhârî, a.g.e., III,226

¹⁹⁴ Buhârî, a.g.e., III,467

¹⁹⁵ Buhârî, a.g.e., II,35; II,115; II,157; II,493; III,223; IV,77; IV,550

¹⁹⁶ Buhârî, a.g.e., III,442; IV,272

Örnek 7: “**’ibaretü bazı’l-meşâyih enne.....**”¹⁹⁷ v.b.¹⁹⁸ şeklinde Hanefî müteahhir alimlerin görüşleri umum bir biçimde kaynak olarak verilmektedir.

b2) Yarı Meçhûl Kaynak Verme

1) Musannifin Belirli Olması, Kitabın Meçhûl Bırakılması

Burada eserin musannifinin kim olduğu belirtilirken kitap her hangi bir şekilde dile getirilmemektedir. Bunu yansıtabacak bazı örnekler şunlardır:

Örnek 1: “**raeytü fî nüshatin ezunnuhâ li’ş-şeyh bihazihi’l-’ibare:.....**”¹⁹⁹, “**raeytü bihattı şeyhî (r.a.h.).....**”²⁰⁰, “**innehü zekera fî nüshâtin uhrâ.....**”²⁰¹ gibi²⁰² Musannif (Pezdevî)’e âit olduğu iddiâ edilen bazı nüshaları kaynak olarak verilmektedir.

Örnek 2: “**..... (musannif) kâle fî kitabil-ikrâh:.....**”²⁰³v.b.²⁰⁴ şekillerde musannif belirli kitab ismi –bölümü belirli olmasına rağmen- yarı meçhûl kaynak verilmektedir.

Örnek 3: “**.....yüeyyidühü ‘ibâratü.....(musannif)**”²⁰⁵, “**’ibaretü (musannif):.....**”²⁰⁶ şeklinde kaynak verilmektedir.

Örnek 4: “**....kemâ feale(musannif) kezâ fî ğayri mevzi’n minkütübihî**”²⁰⁷ şeklinde kaynak verilmektedir.

Örnek 5: “**zükira ... (musannif):....**”²⁰⁸ şeklinde kaynak verilmektedir.

¹⁹⁷ Buhârî, a.g.e., III,255

¹⁹⁸ Buhârî, a.g.e., II,66; II,411; III,328; IV,134; IV,137

¹⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,194

²⁰⁰ Buhârî, a.g.e., III,666

²⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,17

²⁰² Buhârî, a.g.e., II,123; II,516; II,516; II,548; II,639; III,63; III,93; III,110; III,107; III,113; III,119; III,324; III,126; III,131; III,209; III,253; III,263; III,287; III,456; III,495; III,533; III,653; IV,335; III,125; III,650; IV,90; IV,343; IV,349; IV,448; IV,465; IV,599; IV,653

²⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,636

²⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,596

²⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,172

²⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,190

²⁰⁷ Buhârî, a.g.e., II,91

²⁰⁸ Buhârî, a.g.e., II,56; III,367

2) *Sadece Bir veya Birkaç Kaynağın İsmi Verilip Diğerlerine Meçhûl Bir Şekilde Değnilmesi*

Bu şekil kaynak vermede belirli eserlerin -ister müellifiyle olsun isterse olmasın- isimleri verilmekte ve diğerlerine ise bir şekilde meçhul atıflar yapılmaktadır. Bu şekil kaynak vermeye örnekler şunlardır:

Örnek 1: “.....(kitap ismi) ve **ğayrûhu**”²⁰⁹, “.....**keza gavlü Züfer fi’l-Esrâr ve’l-Mebsût ve âmmetü’l-kütüb**”²¹⁰ v.b. ²¹¹ şekillerinde olduğu gibi kaynak verilmektedir.

Örnek 2: “**Zükira fi ğayrihi:...**”²¹² Bu tarz kaynak verme daha önce konuyu anlatırken zikredilen kaynağın dışındaki kaynaklara konunun sonunda atıflar yapılmak suretiyle olmaktadır.

3) *Kitabın Belirli Olması, Musannifin Zikredilmemesi*

Bu şekil kaynak vermede kitap ismi açıkça verilirken musannifi zikretmeye ihtiyaç hissedilmemektedir. Bu tarz kaynak vermeye örnekler şunlardır:

Örnek 1: “**aleyhi yedüllü mâ zükira fi....**(kitap)....”²¹³

Örnek 2: “**mâ hüve mezkûrün fi.....**(kitap)....”²¹⁴

Örnek 3: “**ibaretü.....**(kitap)....”²¹⁵, “**kemâ yedüllü aleyhi ibaretü.....**(kitap)....”²¹⁶ v.b. ²¹⁷ şekillerinde olduğu gibi kaynak verilmektedir.

Örnek 4: “**ileyhi üşîra fi....**(kitap)....”²¹⁸, “**üşâra fi....** (kitap)....”²¹⁹ şekillerinde olduğu gibi kaynak verilmektedir.

Örnek 5: “**kezâ fi.....**(kitap)....”²²⁰, “**fi.....**(kitap)....”²²¹ “**keza nassa fi....**(kitap)....”²²² v.b. ²²³ tarzlarında olduğu gibi

²⁰⁹ Buhârî, a.g.e., III,171; III,627

²¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,277

²¹¹ Buhârî, a.g.e., I,257; I,345; I,421; I,431; II,325; III,190; IV,652

²¹² Buhârî, a.g.e., III,134

²¹³ Buhârî, a.g.e., IV,366

²¹⁴ Buhârî, a.g.e., III,288; IV,67

²¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,159

²¹⁶ Buhârî, a.g.e., III,469; 4.83

²¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,388

²¹⁸ Buhârî, a.g.e., III,62; III,89; III,135; III,579; III,649; IV,107; IV,309

²¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,598

²²⁰ Buhârî, a.g.e., I,581; I,614,615; I,618; II,275; III,64; III,191; IV,304; IV,359; IV,652

²²¹ Buhârî, a.g.e., IV,623

²²² Buhârî, a.g.e., IV,14; IV,348

²²³ Buhârî, a.g.e., III,124

Örnek 6: “**raeytü fi...**(kitap)”, “**zükira fi.....**(kitap).....”²²⁴ örneklerinde olduğu gibi

Örnek 7: “**nassa fi ...**(kitap):.....”²²⁵ örneğinde olduğu gibi

b3) Tamamen Belirli Kaynak Verme

1) Hem Kitabı Hem de Musannifin Belirli Olması

Bu tarz kaynak vermede musannif ve eseri açık bir şekilde zikredilmiştir. Bazı örnekleri şunlardır:

Örnek 1: “**’alâ mâ üşîra ileyhi ibâratü**(musannif) **fi.....**(kitap).....”²²⁶

Örnek 2: “**istevdaha ...**(musannif) **fi.....**(kitap).....”²²⁷

Örnek 3: “**kâle**(musannif) **fi.....**(kitap).....”²²⁸

Örnek 4: “**’ala mâ üşîra ileyhi kalamü sahibi.....**(kitap).....”²²⁹, “**kâle sahibü....**(kitap):.....”²³⁰

Örnek 5: “**keza fi....**(kitap)..**li....**(musannif).....”²³¹

Örnek 6: “**mislü mâ kâle....**(musannif).....**fi...**(kitap).....”²³²

Örnek 7: “.....(musannif)..**sarraha fi....**(kitap).....”²³³

Örnek 8: “.....(musannif)..**fi**(kitap).....”²³⁴ v.b.²³⁵

Örnek 9: “**evradehü**(musannif) **fi.....**(kitap)”²³⁶

2) Kitap veya Musannif ile Birlikte Hangi Bölümünde Geçtiğini Vermesi

Bu şekil kaynak vermede eser ismi veya musannifinin ismi yanında işlenen meselenin, alıntı yapılan eserin hangi bölümünde geçtiği dile getirilmektedir.

²²⁴ Buhârî, a.g.e., III,241

²²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,506

²²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,416

²²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,170

²²⁸ Buhârî, a.g.e., III,82

²²⁹ Buhârî, a.g.e., III,587

²³⁰ Buhârî, a.g.e., II,97,98; II,157,158; II,244; II,248; II,334; II,346; II,407; III,191; III,430

²³¹ Buhârî, a.g.e., IV,335

²³² Buhârî, a.g.e., III,201

²³³ Buhârî, a.g.e., IV,366

²³⁴ Buhârî, a.g.e., III,51

²³⁵ Buhârî, a.g.e., II,706; IV,447

²³⁶ Buhârî, a.g.e., III,113

Örnek 1: “**fi** (konu)....(kitap):.....”²³⁷

Örnek 2: “**nassa ‘alâ**....(fasıl)...**fi**(kitap)....”²³⁸

Örnek 3: “.....**hêkezê zükira fi şehâdâti**....(kitap)...”²³⁹

Örnek 4: “**inne** ... (musannif) **zekera fi**...(konu).....”²⁴⁰

3) Yazarı, Eserini ve Bölümünü Birlikte Vermesi

Örnek 1: “**feinne**....(musannif)... **zekerahâ fi êhari da’va**.... (kitap)....”²⁴¹ v.b.²⁴²

Örnek 2: “**zekera**(musannif)...**fi**...(kitap) **fi**.... (fasıl)....”²⁴³

Örnek 3: “**vuzia’ti’l-meseletü fi**....(kitap) **fi**...(fasıl)....”²⁴⁴ v.b.²⁴⁵

Örnek 4:“**zekera sahibu**....(musannif)... **fi’t-tetimme**....”²⁴⁶

Örnek 5: “**zekera**....(musannif)....**fi**....(konu)(kitap)²⁴⁷

Şimdi bütün bu örneklere uygulamalı örnek gösterelim:

Örnek 1:

“Cumhur emir, mahsûs kaville fiil arasında müşterek olsa birisini diğerinden önce kişinin anlaması mümkün olmaz diyerek huccet sunuyor. Zira müşterekin manaları içermesi eşit mesafede iken emir bunun aksinedir. Çünkü emir mahsûs kavilde hakikattir. Sonuçta müşterekliği ortadan kaldırmak için dışındakinde hakikat olmaması gerekir. Aynı şekilde iştiraki manaviyle de müşterek olmaması gerekir. Şöyle ki şayet iştiraki manavide müşterek olsa mutlak manada kullanıldığında ikisinden birisi zatiyla anlaşılmaz. Zira bu durumda kullanılan lafzın müsemması her birinden umûm olur. Hayvanın insana delâletinde olduğu gibi daha umûm olanın husûs olana hiçbir delâleti yoktur. Bu anlatılanlar umûm kitaplarda anlatılan meşhur görüştür(.....**hâzê hüve’l-meşhûru’l-mezkûru fi âmmetü’l-kutib**)”²⁴⁸

²³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,223; II,750; III,2

²³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,454

²³⁹ Buhârî, a.g.e., III,193; IV,366

²⁴⁰ Buhârî, a.g.e., III,64

²⁴¹ Buhârî, a.g.e., IV,465

²⁴² Buhârî, a.g.e., III,73; III,91; III,207; III,520

²⁴³ Buhârî, a.g.e., IV,44

²⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV,359; IV,652

²⁴⁵ Buhârî, a.g.e., II,273

²⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,652

²⁴⁷ Buhârî, a.g.e., III,419

²⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,246

Bu örnekte Hanefîlerin kitaplarının genelinde tercih edilen görüş, kitap ve musannifinin ismini vermeye ihtiyaç hissedilmeden sadece umûm kitaplar diye atıf yapılarak sunulmaktadır.

Örnek 2:

“(**Yusur sıfatıyla farzdır.**) Zira zekatın Şerîatta yusur(kolaylık)a ve genişliğe bina edilmiştir. Bu sebeple çok maldan az vermek şeklinde ve mal sahiplerine kolaylık olsun diye malın aslından değil de artan maldan farz olmuştur. Aynı şekilde bazı Meşâyih’in usulü’l-fikh eserlerinde anlatıldığı gibi(**...kezâ fi usulî’l-fikh li ba’zi’l-meşâyih**) zekatın farz olması aynı sebebe binâen senenin devrine bağlanmıştır....”²⁴⁹

Bu örnekte de bir önceki örnekten biraz daha husûsi ama yine eser ve müellif ismi zikretmeden bazı Hanefîlerin usul kitaplarına atıf yapılarak kaynak verilmektedir.

Örnek 3:

“İmâm el-Berğarî(v. ?) et-Tarîkat adlı eserinde(**zekara el-İmâmü’l-Berğarî fi Tarîgatihî....**): ‘Bu mesele(zinayla hurmet-i musaharanın sabit olmaması) hakkında Sahâbe icmâsı vardır.’ der. Aynı şekilde Kâdı İmâm Ebu Zeyd(Debûsî) el-Esrâr adlı eserinde(**Kezâ el-Gâdı el-İmâm Ebu Zeyd fi’l-Esrâr....**) bunu dile getirmiş ve şöyle demiştir: ‘Bunu bize Sahâbe icmâsı veya ondan daha yakın bir şey göstermektedir.’ Sonra; zikrettiklerimizle Şafi’î rahimehullah’in delil olarak getirdiği hadisten de cevap ortaya çıkmaktadır. Zira biz haramı, helali haram yapan haram haline getirmiyoruz. Hurmet, fiilin çocuk için bir meydana gelme sebebi olmasına itibarla sabit olmuştur. Bu fiilin hurmeti bu hadisin zâhiri dışında kullanılmasına rağmen fiilin zina olmasındandır. Sonuçta az bir suya bir damla şarap damlamasının hükmünde ve şüphe(nikah şüphesi) ile yapılan cinsel ilişkinin, ortak cariyeyle ilişkiye girilmesinin, babanın oğlunun cariyesiyle ilişkiye girmesinin hükmünde olduğu gibi birçok haram helali haram yapar. Bunların hepsi helali haram yapan haramdır. Burada asıl olan haram olmamaktır. Aksine bu haramlık bizim zikrettğimiz delil sebebiyledir. Burada da aynı durum söz konusudur. el-Mebstut’ta da bu şekildedir.(**kezâ fi’l-Mebstût**)²⁵⁰

²⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,436

²⁵⁰ Buhârî, a.g.e., I,581

Bu örnekte ilk iki kaynak verme şeklinde musannif ve eseri açık bir şekilde zikredilmekte iken son şekilde ise sadece eser dile getirilmekte, musannifi dillendirilmemektedir.

C) Keşfü'l-Esrâr'da Kullanılan Kaynaklar

Buhârî'nin kendisinin de açıkça ifade ettiği gibi Keşfü'l-Esrâr'da her alana ilişkin birçok kaynağa atıf yapılmaktadır.

Baştan şunu hatırlatalım Keşfü'l-Esrâr'da kullanılan kaynakların sadece ismi açık bir şekilde metin içerisinde verilenlerini sayfa sayfa buraya almaya çalıştık. Yoksa, sadece musannif ismi verilerek yapılan alıntıların sayısız olması ve tesbitinin zor olmasından dolayı çalışmamızın kapsamına dahil etmedik. Elimizden geldiği kadar kaynak eserlerin hepsinin kime âit olduğunu tespitte çalıştıysak da bazılarında başarısız olduk. Bunun sebebi kaynaklarda bu tür bir esere rastlamamış olmamızdır. Belki de geleneğin genelinde de görülebilecek olan –yazarın birçok eseri bazı alimlere nisbet etmesinde olduğu gibi- bilinmeyen bu eserler yazarın elindeydi zamanla kayboldu veya yazar kitap ismi ya da musannifini verirken yanıldı. Başka bir ihtimal hattat, tahkik ve baskı hataları... Bunlara benzer şeylerin hepsi mümkün. Yine de bu tip kaynakların ismini verdik ve kaynaklarda bu şekilde bir esere rastlamadığımız belirttik.

Başka bir sorunsa aynı isim adı altında birden çok alimin eserinin olmasıdır. Bundaki tutumumuzda bu eser sahiplerinin isimlerini olabildiğince birisini tercih etmeden vermek şeklinde olmuştur.

Eserin kaynaklarını sayfa sayfa vermeye çalışmamızdan kasıt eser meydana getirilirken ne kadar hangi alandan, ne yoğunlukla hangi mezhepten ve hangi dönem alimlerinden referans verildiğini ortaya koyabilme çabasıdır. Böylesi bir çabanın bizden sonra bu kaynak eserleri çalışan araştırmacılara kolaylık sağlayacağına, eserde kullanılan referanslar sayesinde hem bu eserlerin hem de Keşru'l-Esrâr'ın usul geleneğindeki yerinin daha iyi tesbit edileceğine inanıyoruz. Bu büyük eserde kullanılan kaynaklar şu şekildedir:

a) Fıkıh Kaynakları

a1) *Hanefî Fıkhı*

1. Hanefî Usul Eserleri

el-Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Mahmûd b. Mahmûd (v. 333/944),
Me'hazü'sh-Şerâi' fî Usuli'l-Fıkh²⁵¹

el-Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî(v. 380/990), ***el-Fusul fî'l-Usul***²⁵²

ed-Debûsî, , Ebu Zeyd Ubeydullah(veye Abdullah) b. Ömer(v. 430/1039)²⁵³, ***Takvîmü'l-Edille***²⁵⁴

Ebu'l-Husey el-Basrî, Muhammed b. Alî b. et-Tayyib(v. 436/1044), ***el-Mu'temed fî Usuli'l-Fıkh***²⁵⁵

Fahrulislâm Ebu'l-Usr el-Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn b. Abdulkerim(v. 482/1089), ***Şerhu't-Takvîmi'l-Edille***²⁵⁶

_____ ***Muhtasaru't-Takvîm***²⁵⁷

_____ ***Usulu'l-Fıkh***²⁵⁸

es-Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed(v. 483/1090), ***Usulu'l-Fıkh***²⁵⁹

²⁵¹ Buhârî, a.g.e., II,619

²⁵² Buhârî, a.g.e., II,521

²⁵³ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan müctehit, Pezdevî ve Serahsî ile birlikte Hanefî fıkhı usulünün kurucularından kabul edilmektedir. Hilâf ilminin kurucularındandır. Kendisi münazara ve hucet getirmede darbı mesel olmuştur. Buhârâ ve Semerkant'ta bir sürü münazaraları vardır. Fakihlerle münazara eder, Hücetleriyle onların elini ayağını bağladığında onlar gülerdi. Bunun üzerine şu şiiri söyledi: Ne oluyorda ben ona bir hucet ilzâm ettiğimde onun bana cevabı gülmek ve fıkh oluyor. Kişinin gülmesi fikhtan olsaydı sahradaki ayı ne fakihtir. Hayatı ve eserleri için b.k., es-Se'âlibî, a.g.e., II, 179; Özer, a.g.e., 34

²⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,70; I,78; I,97; I,118; I,125; I,127; I,141; I,146; I,166 ; I,168; I,172; I,175; I,188; I,195; I,218; I,257; I,261; I,283; I,287; I,302; I,305; I,311; I,405-406; I,429; I,482; I,516; I,525; I,543; I,585; I,591; I,618; I,628; I,640; II,6; II,26; II,40; II,45; II,72; II,76; II,130; II,169; II,195; II,197; II,266-267; II,277; II,284; II,393-394; II,410; II,427; II,450-451; II,454-455; II,462-463; II,499; II,526; II,529; II,545; II,553; II,565-566; II,569; II,641; II,649; II,659; II,674; II,693; III,41; III,62; III,82; III,92; III,116; III,128; III,166; III,208; III,241; III,378; III,405; III,407; III,410; III,419; III,501; III,531; III,614-615; III,622; III,627; III,646; III,668; III,671; III,675; III,679; III,690; IV,36; IV,48; IV,53; IV,59; IV,83; IV,102; IV,107-108; IV,123; IV,159; IV,161; IV,210-211; IV,307; IV,334; IV,363; IV,366; IV,383; IV,386; IV,388; IV,406; IV,453

²⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,110; I,251; I,277; II,566; II,698; II,739; III,7; 315; III,17,18; III,22; III,54; III,87; III,90; III,104; III,366

²⁵⁶ Buhârî, a.g.e., I,133; I,139; I,313; I,317; I,446; I,249; I,267; I,299; I,302; I,344; I,345; I,409; I,467; I,497; I,508; I,640; II,9; II,185; II,454; II,469; II,574; II,587; II,638; II,469; II,647; III,12; III,127; III,167; III,307; III,449; III,647; IV,76; IV,85; IV,95; IV,108; IV,168; IV,198; IV,214; IV,216; IV,290; IV,309; IV,333-334; IV,371; IV,451

²⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,292; III,33; III,570; III,622; III,631; III,633; IV,332; IV,454; IV,455

²⁵⁸ Bu eser asıl metin olduğu için genelde nüsha farkından yararlanmak için müracaat edilmektedir. b.k. Buhârî, a.g.e., I,476; I,514; I,592; II,39; II,76; II,331; II,387

Sadrulislâm Ebu Yusr el-Pezdevî, Muhammed b. Muhammed b. Huseyn b. Abdulkerîm(v. 493/1100), ***Usulu'l-Fıkh***²⁶⁰

Alâuddîn es-Semerkandî, Muhammed b. Ahmed(v. 539/1141) ***Mîzânu'l-Usul fî Netâici'l-'Ukûl***²⁶¹

Ruknuddîn el-Kirmânî, Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed b. Umeyreyyh(v. 543/1148), ***İşârâtu'l-Esrâr***²⁶²

es-Semerkandî, Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf, Ebu'l-Kâsım(v. 556/1161) ***Usulü'l-Fıkh***²⁶³

Hâherzâde el-Kerderî, Muhammed b. Mahmûd b. Abdulkerîm(v. 642/1244), ***Fevâidu't-Takvîm***²⁶⁴

İbn Hâcib, Osmân b. Ömer b. Ebu Bekr b. Yûnus el-Kürdî(v. 646/1248), ***Şerhu Usulî'l-Fıkh***²⁶⁵

el-Habbâzî, Ebu Muhammed Ömer b. Muhammed(v. 691/1292), ***el-Müğnî fî-Usulî'l-Fıkh***²⁶⁶ Alâuddîn Buhârî'nin kendisinden yaklaşık kırk sene önce vefât

²⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,91-92; ;I,101-102; I,112; I,118; I,124; I,128; I,133; I,140; I,146; I,166; I,175; I,189; I,190; I,197; I,203; I,250; I,257; I,259-260; I,271; I,283; I,297; I,305; I,313; I,322; I,394; I,414; I,435; I,438; I,444; I,469; I,474; I,482; I,508; I,518; I,609; II,6; II,45; II,61; II,80; II,85; II,94; II,100 ;II,102; II,107 ;II,115 ;II,118-119; II,128; II,132; II,167; II,178; II,180; II,203; II,215; II,218; II,240; II,267; II,303-304; II,310; II,321; II,336; II,341; II,362; II,370-371; II,372; II,441; II,449; II,462-463; II,471; II,492; II,494; II,504; II,515; II,548; II,554; II,563; II,565; II,569; II,582; II,599; II,602; II,605; II,631; II,661; II,663; II,675; II,677; 2 ,683; II,713; II,718; II,719; II,736; II,740; III,10; III,16; III, 38; III,62; III,64; III,73; III,92; III,100; III,108; III,110; III,121; III,161; III,209; III,213; III,215; III,225; III,264; III,279; III,289; III,296; III,307; III,341; III,343; III,345; III,349; III,352; III,357; III,378; III,412; III,429; III,442; III,457; III,482; III,502; III,515; III,627; III,642; III,675; IV,9; IV,15; IV,59; IV,137; IV,154; IV,190-191; IV,255; IV,314; IV,316; IV,348; IV,352; IV,366; IV,371; IV,406; IV,410; IV,416; IV,423; IV,597

²⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,91; I,96-101; I,118; I,126; I,172; I,183; I,190; I,193; I,262; I,273; I,275; I,284; I,313; I,315; I,595; I,617; II,6; II,8; II,104; II,253; II,546; II,563; II,569; II,602; II,631; II,640; II,696; II,719; III,166; III,345; III,570; IV,455; IV,458 Muhammed Aruci'nin söylediğine göre kendisine biri mutasar diğeri vasat iki tane fıkh usulü eseri nisbet edilmektedir. Bu iki eserden hangisinden alıntı yaptığını tesbit edemedik. Geniş bilgi için b.k. Aruci, Muhammed, "Pezdevî, Ebu'l-Yusr", DİA., s. 267

²⁶¹ Buhârî, a.g.e., I,70; I,97; I,112; I,127; I,117; I,166; I,268; I,275; I,310; I,313; I,392; I,410; I,418; I,525; I,530; II,6; II,29; II,47; II,527; II,537; II,545-546; II,602; II,609; II,663; II,671; II,675; III,300-301; III,251; III,298; III,302; III,324; III,355; III,367; III,396; III,415; III,420; III,426; III,430; III,456-457; III,461; III,464; III,476; III,483; III,532; III,549; III,568; III,587; III,612; III,619; III,649; III,661; III,665; III,671; III,675; III,680; III,684; IV,34; IV,134; IV,287; IV,403-404; IV,406

²⁶² Buhârî, a.g.e., I,374; I,383; I,512; I,514; II,170; II,337; II,377; II,401; II,446; II,640; II,648; II,706; III,170; III,370; IV,250; IV,317; IV,470; IV,480

²⁶³ Buhârî, a.g.e., I,92; IV,230; IV,287

²⁶⁴ Buhârî, a.g.e., I,401; I,534; II,42; IV,66; IV,90 Bu eser Kerderî'ye nisbet edilmektedir. Fakat biz bu müctehide âit böyle bir esere rastlamadık. Bu Allâme Buhârî'nin hocalarından kalan Takvîm'e âit notlar olabilir. Çünkü Hâherzâde hocalarının hocasıdır ve devrinde Pezdevî Usul'üne en vakıf kişidir.

²⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,97; II,59; III,230; III,246

²⁶⁶ Buhârî, a.g.e., II,598; IV,459; IV,661

eden öğrencisidir. Burada kaynak olarak vermekle öğrencisinin ruhuna ihtiram etmek gibi bir gayeyi gözetmiş olmalıdır.

Gördüğümüz üzere Hanefî fıkıh usulü alanında kullanılan eserlerden ilk üç sırayı Serahsî'nin Usul'ü, Debûsî'nin Takvîm'i, Alâuddîn es-Semerkindî'nin Mîzân adlı eseri işkal etmektedir.

2. Hanefî Furu Eserleri

eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasen(v. 189/805), *el-Asl*²⁶⁷ veya *el-Me'zûnü'l-Kebîr*²⁶⁸

_____ *el-Câmi'u's-Sağîr*²⁶⁹

_____ *el-Câmi'u's-Kebîr*²⁷⁰

_____ *es-Siyeru'l-Kebîr*²⁷¹

_____ *Ziyâdâtü'z-Ziyâdat*²⁷²

_____ *er-Rakkıyyât*²⁷³

el-Cûzcânî, Ebu Mûsâ b. Süleymân(v. 200/815) , en-*Nevâdir fî'l-Fetevâ*²⁷⁴

Îsâ b, Ebân, Ebu Mûsâ Îsâ b. Ebân b. Sadaka(v. 221/836), en-*Nevâdir*²⁷⁵

et-Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed(v. 321/933), *el-Muhtasar*²⁷⁶

_____ *el-Keşf*²⁷⁷

el-Buveytî, Yûsuf b. Yahyâ el-Kureyşî(v. 332/943), *Muhtâru'l-Buveytî*²⁷⁸

el-Mervezî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b.

Abdulmecîd b. İsmâîl(v. 344/955), *el-Muhtasar*²⁷⁹

²⁶⁷ Buhârî, a.g.e., II,259; II,335; II,289-290; II,495

²⁶⁸ Bu eserden “fe inne Muhammeden zekera fî me'hazi'l-kebîr.....” diyerek nakil yapılmaktadır. (b.k., Buhârî, a.g.e., III,71) Bu eserin şerhinden de “ ve zekera şemsü'l-eimme fî şerhi'l-me'hazi'l-kebîr.....”; (b.k., Buhârî, a.g.e., III,73) Böyle bir esere raslamadığımız için bu ifadelerinden Muhammed eş-Şeybânî'nin “el-Asl”ı ile Şemsü'l-Eimme'nin “Mebstû”unu kastettiği anlaşılmaktadır.

²⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,193; I,347; I,574; II,28; II,66; II,91; II,99; II,103; II,161; II,166; II,187; II,213; II,331; II,516; II,520; II,750; III,64; III,74; III,595; IV,170; IV,454; IV,594

²⁷⁰ Buhârî, a.g.e., IV,348; IV,446

²⁷¹ Buhârî, a.g.e., II,329; II,436; II,579; III,201; III,208; IV,422; IV,491; IV,493-494 Ayrıca bu eserin bazı hâşiyelerinden de isim vermeden nakiller yapılmaktadır. (b.k., Buhârî, a.g.e., II,373)

²⁷² Buhârî, a.g.e., I,340; I,591; II,166; II,305; II,317; II,310; IV,422

²⁷³ Buhârî, a.g.e., I,204

²⁷⁴ Buhârî, a.g.e., I,450

²⁷⁵ Buhârî, a.g.e., II,370; IV,573-574

²⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I, 124; II,377

²⁷⁷ Böyle bir eser bu müctehide nisbet edilmektedir (b.k. Buhârî, a.g.e., I,561). Fakat biz bu alimin bu şekil bir eserine rastlamadık.

²⁷⁸ Buhârî, a.g.e., IV,619

²⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,595

el-Kerhî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. el-Huseyn (v. 340/651), ***el-Muhtasar***²⁸⁰

el-Hünduvânî, Ebu Cafer Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Belhî(v. 362/973), ***Keşfü'l-Ğavâmiz***²⁸¹

Ebu Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm(v. 373/983), ***Şerhu Cami'i's-Sağîr***²⁸²

_____ ***el-Muhtelef***²⁸³

_____ ***en-Nevâzil***²⁸⁴

Fudayl el-Kumârî, Muhammed b. Fazl Ebu Bekr el-Buhârî(v. 381/991), ***el-Fevâid fi'l-Fıkh***²⁸⁵

el-Beyhakî, Ebu'l-Kâsım, İsmâ'îl b. el-Hasen b. Abdullah(v. 402/1011) ***el-Mücerred fi Furûi'l-Hanefiyye***²⁸⁶

ed-Debûsî, , Ebu Zeyd 'Ubeydullah(veye Abdullah) b. Ömer(v. 430/1039), ***el-Esrâr***²⁸⁷

Ebu Bekr Hâherzâde, Muhammed b. el-Huseyn el-Buhârî(v. 433/1041), ***el-Mebsût***²⁸⁸

el-Ekta', Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Muhammed(v. 474/1081) ***Şerhü'l-Kudûrî***²⁸⁹

el-Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî(v. 380/990), *es-Serahsî*, *es-Saymerî*, Ebu Abdullah Huseyn b. Ali b. Muhammed b. Cafer(436/1045)²⁹⁰, *es-*

²⁸⁰ Buhârî, a.g.e., I,160; I,427; II,371

²⁸¹ Buhârî, a.g.e., II,187; III,65

²⁸² Buhârî, a.g.e., II,263

²⁸³ Buhârî, a.g.e., II,251

²⁸⁴ Buhârî, a.g.e., I,341; IV,459

²⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,76; I,205

²⁸⁶ Buhârî, a.g.e., II,273

²⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,200; I,203; I,223; I,336; I,344; I,367; I,378; I,382; I,386; I,389; I,404; I,419; I,421; I,424; I,427; I,431; I,442; I,496-497; I,514; I,551; I,553; I,561; I,580-581; I,637; II,68; II,159; II,170; II,212; II,214-215; II,249 ;II,272-273; II,275; II,283; II,328; II,333; II,335; II,385; II,389-390; II,406; II,423; II,433; II,505; II,510; II,526; II,531; II,533-534; II,547; II,558; II,584; II,594; II,596; II,614; II,636-637; II,705; II,706; II,722; II,725; III,34; III,72; III,142; III,253; III,269; III,271; III,274; III,275; III,322; III,561; III,579; III,593; III,602; III,605; III,608; III,613-614; III,659-660; III,690-691; III,695; IV,114; IV,126; IV,128; IV,150; IV,194-195; IV,202; IV,209-211; IV,215-216; IV,238-239; IV,243; IV,249; IV,252; IV,270; IV,274; IV,277; IV,304; IV,321; IV,330; IV,35II-353; IV,355-356; IV,366; IV,383; IV,399; IV,416; IV,465; IV,469; IV,473; IV,513-514; IV,538; IV,540; IV,549; IV,569; IV,6471-580

²⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,72; I,76; I,360; I,482; I,637; II,95; II,104; II,107; II,251; II,282-283; II,410; II,526; II,560; II,636-637; III,178

²⁸⁹ Buhârî, a.g.e., II,561

²⁹⁰ Zamanının ileri gelir Hanefî alimlerindenir. Hayatı ve eserleri için b.k. es-Se'âlibî, a.g.e, II, 179

Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl(v. 483/1090),
Şeyhulislâm el-İsbîcâbî, Ahmed b. Mansûr el-Gâdî Ebu Nasr(v. 480/1087), ‘Alî b.
 Muhammed b. İsmâîl es-Semerkindî(v. 535/1141) gibi alimlerden her hangi
 birisine âit **Şerhu Muhtasari't-Tahâvî**²⁹¹

Fahrulislâm Ebu'l-Usr el-Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn
 b. Abdulkerîm(v. 482/1089), **Şerhu Camii's-Sağîr**²⁹²

_____ **el-Mebsût**²⁹³

_____ **Şerhu Ziyâdâti'z-Ziyâdât**²⁹⁴

_____ **el-Muhtelefât**²⁹⁵

es-Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl(v. 483/1090
), **el-Mebsût**²⁹⁶

_____ **Şerhu Camii's-Sağîr**²⁹⁷

_____ **Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr**²⁹⁸

_____ **en-Nükte**²⁹⁹

el-Hacendî, Ahmed b. el-Kâdî'l-Burhân Mahmûd b. Esad(v. 5./10. asır), **el-
 Mûlahhas fi'l-Fetevâ**³⁰⁰

²⁹¹ Bu esere sadece “ Şerhu't-Tahâvî” diye musannifini açıkça belirtmeden atıf yapılmaktadır. (b.k.
 Buhârî, a.g.e., IV,491; IV,652;)

²⁹² Buhârî, a.g.e., I,247; I,270; I,296; I,322; I,327; I,338-339; I,346; I,349; I,356; I,472; I,474; II,14;
 II,85; II,98; II,132; II,166; II,217; II,221; II,258; II,264; II,276; II,285; II,287; II,289; II,305; II,315;
 II,324; II,328; II,330; II,354; II,378; II,448; II,516; II,520; II,674; II,687; II,287; II,698; II,750;
 III,132; III,277; III,281; III,590; IV,447; IV,454; IV,594

²⁹³ Buhârî, a.g.e., I,77; I,112; I,330; I,345-346; I,457; II,560; III,52; III,64; III,171; IV,335

²⁹⁴ Buhârî, a.g.e., II,309

²⁹⁵ Allâme Buhârî eserinde “ İleyhi üşîra fî muhtelefâti'l-Musannif (rahimehullah) şeklinde bir atıf
 yapılmaktadır. Bu, bir eser ismi de olabilir değişik eserleri anlamında kullanılmış olabilir. Eserin
 mahallinde bu durumu tam manasıyla tesbit edemedik. (b.k., Buhârî, a.g.e., III,34)

²⁹⁶ Buhârî, a.g.e., I,43; I,182; I,207; I,223; I,236; I,237; I,280; I,284; I,324; I,329-330; I,333; I,336;
 I,341; I,349-350; I,361; I,365; I,367; I,369; I,376; I,383-384; I,410-411; I,417; I,421; I,427; I,433;
 I,469; I,472; I,484; I,486; I,500; I,503; I,512; I,514; I,519; I,561; I,575; I,578; I,581; I,591; I,598-599;
 I,637; II,31; II,68-69; II,85; II,94; II,97; II,99,100; II,109; II,124; II,130; II,133; II,159; II,170;
 II,179,180; II,182; II,186; II,221; II,236; II,240; II,247; II,275; II,280; II,283; II,334-335; II,354-,355;
 II,363; II,377; II,385; II,389; II,411; II,422; II,435; II,438; II,446; II,449; II,477-480; II,485; II,505;
 II,510; II,520; II,525-527; II,567-569; II,578; II,581; II,594; II,705; II,739; III,2; III,33-34; III,44-45;
 III,64; III,68; III,74-75; III,91; III,131; III,171; III,173 ;III,180; III,190; III,270; III,273; III,274;
 III,277; III,281; III,283; III,287; III,296; III,334; III,409; III,419; III,543; III,553; III,637; III,639
 ;III,670; III,678; III,691; III,695; IV,14; IV,16; IV,40; IV,44-45 ;IV,114; IV,196; IV,210; IV,223;
 IV,270-271; IV,277; IV,305; IV,318; IV,321; IV,334-335; IV,347; IV,350; IV,352; IV,354; IV,357;
 IV,360; IV,366; IV,377; IV,419; IV,429; IV,441; IV,462; IV,465; IV,471-472; IV,480; IV,491;
 IV,498; IV,504; IV,506; IV,525; IV,527-528; IV,530; IV,549-551; IV,556; IV,572-573; IV,575;
 IV,577-578; IV,583; IV,589; IV,591; IV,597-599; IV,612; IV,620; IV,632; IV,635; IV,639; IV,647;
 IV,650; IV,653; IV,658; IV,660-661

²⁹⁷ Buhârî, a.g.e., II,36; II,66; II,220-221; II,252; II,305 ;IV,170

²⁹⁸ Buhârî, a.g.e., II,18; II,20; II,95; II,100-103; II,372-374; III,202-203

²⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,591; II,309; II,317

Ebu'l-Muîyn en-Neseîfî, Meymûn b. Muhammed b. Mahmûd(v. 508/1114),
Tarîkatü'l-Hulâf.³⁰¹

Şeyhulislâm el-İsbîcâbî, 'Alî b. Muhammed b. İsmâîl es-Semerkindî(v. 535/1140) ***Şerhu'l-Mebsût***³⁰²

Sadru's-Şehid, Husâmuiddîn Ömer b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze(v. 536/1141), ***Şerhu-Edebi'l-Kâdî***³⁰³

_____ ***el-Müntekâ***³⁰⁴

es-Semerkindî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebi Ahmed(v. 539/1144)
Tuhfetü'l-Fukahâ³⁰⁵

İftihâruddîn el-Buhârî, Tâhir b. Ahmed b. Abdüşşehîd(v. 542/1147),
Hulâsatü'l-Fetâvâ³⁰⁶

Ruknuddîn el-Kirmânî, Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed
'Umeyreyeyh(v. 543/1148), ***el-Îzâh***³⁰⁷

Bahrulislâm es-Serahsî, Raziyyuddîn Muhammed b. Muhamed b. Muhammed(v. 571/1175)'in ***el-Muhîtu'l-Radevî*** adlı esri veya *Burhânuşşerî'a el-Buhârî*, Burhânuddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze(v. 616/1219)'nin ***el-Muhîtu'l-Burhânî*** adlı eseri³⁰⁸

el-Attâbî, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ömer(v. 586/1190), ***Şerhu'z-Ziyâdât***³⁰⁹

el-Özcendî(KÂDİHÂN), Fahrduddîn Hasen b. Mansûr(v. 592/1196)³¹⁰,
Şerhu Cami'u's-Sağîr³¹¹

³⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,414; II,508

³⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,456; I,462; I,489; I,501; I,564; II,29; II,419; II,503; II,574; II,625; II,631; IV,263; IV,267; IV,441; IV,460 Bu fakihe âit böyle bir esere rastlamadık ama Şarih bu eseri ona nisbet etmektedir

³⁰² Buhârî, a.g.e., IV,277

³⁰³ Buhârî, a.g.e., III,277; III,421

³⁰⁴ Buhârî, a.g.e., II,494; IV,378; IV,386; IV,425

³⁰⁵ Buhârî, a.g.e., II,184-185

³⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,14; IV,459; IV,652

³⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,341; I,483; I,591; II,435

³⁰⁸ Buhârî, a.g.e., II,273; III,180

³⁰⁹ Buhârî, a.g.e., I,591; II,304

³¹⁰ Hanefîlerin büyük İmâmlarındandır. Kendisi kaviller arasında tercih yaptığı için mezhepte müctehit olarak kabul edilmiştir. Kemal Paşa'ya göre ise meselede müctehittir. Kutluboga onu fakih-i nefis olmasından başklarını tashihte kimsenin geçemediği bir alim olarak değerlendirmiştir. Eserleri: 1- el-Fetevâ. 2- el-Vâkıât. 3- el-Emâlî. 4- Muhâdir. 5- Şerhu'z-Ziyâdât. b.k., Se'âlibî, el-Fikru's-Sâmî fi Târîhi'l-Fıkhî'l-İslâmî, II, 182

³¹¹ Buhârî, a.g.e., I,321; II,290; IV,425; IV,572; IV,575

_____ *Şerhu'z-Ziyâdât*³¹²

_____ *el-Fetevâ el-Hâniyye*³¹³

_____ *Şerhu-Edebi'l-Kâdi*³¹⁴

el-Merğînânî, Ali b. Ebi-Bekr(v. 593/1197), *Bidayetü'l-Mübtedi*³¹⁵

_____ *el-Hidâye*³¹⁶

_____ *Şehu'z-Ziyâdât*³¹⁷

et-Timurtâşî, Ebu'l-Abbas Zâhiruddîn Amed b. İsmâîl b. Muhammed(v. 600/1203), *Şerhu Cami'i's-Sağîr*³¹⁸

Burhânuşşerî'a el-Buhârî, Burhânuddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze(v. 616/1219), *Zehîratü'l-Fetevâ*³¹⁹

Zahîruddîn el-Buhârî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed Ömer(v. 619/1222), *el-Fevâidü'z-Zahîriye fi'l-Fıkh*³²⁰

Hâherzâde el-Kerderî, Muhammed b. Mahmûd b. Abdulkerîm(v. 642/1244), *Şerhu Cami'u's-Sağîr*³²¹

el-Mahbûbî, Ubeydullah b. İbrâhîm b. Ahmed b. Abdulmelik b. Ömer el-İbâdî(v. 680/1281)³²², *Şerhu Cami'u's-Sağîr*³²³

Hâfîzudînü'l-Kebîr Ebu'l-Fazl el-Buhârî, Muhammed b. Muhammed b. Nasr(v. 693/1294), *Fevâidu'l-Câmi'i'l-Kebîr*³²⁴

Hanefî furu fıkıhına dair yararlanılan eserlerden Serahsî'nin Meksûr ile Debûsî'nin Esrâr'ının baskınlığı açık bir şekilde görülmektedir.

³¹² Buhârî, a.g.e., I,191

³¹³ Buhârî, a.g.e., I,410; I,435; I,503; II,92; II,100; II,104-105; II,121; IV,14; IV,441; IV,459; IV,461; IV,572; IV,620

³¹⁴ Buhârî, a.g.e., III,75

³¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,475

³¹⁶ Buhârî, a.g.e., I,483; II,97-98; II,99; III,180; III,190; III,282; IV,14

³¹⁷ Kaynaklarda böyle bir esere rastlamamıza rağmen Allâme Buhârî bu müctehide böyle bir eser nisbet etmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., II,340)

³¹⁸ Buhârî, a.g.e., I,37; I,77; I,112; I,115; I,290; II,182; III,180; III,277

³¹⁹ Buhârî, a.g.e., II,304; IV,16; IV,459; IV,506

³²⁰ Buhârî, a.g.e., I,180; II,378-379

³²¹ Buhârî, a.g.e., I,339

³²² Mâverâünnehîrin devrinde Hanefî fakihî ve mezhebini bilmede benzerini bulunmaz müraacat kaynaktır. Eserleri: 1- el-Furûk. 2- Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr. Daha geniş bilgi için b.k., es-Se'âlibî, a.g.e., II, 183

³²³ Buhârî, a.g.e., I,76

³²⁴ Buhârî, a.g.e., I,320

a2) Şafî'î Fıkhı

1. Şâfiî' Usul Eserleri

Şâfiî', Nâsiru's-Sünne, Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osmân (v. 204/819), *er-Rîsâle*³²⁵

es-Sayrafî, Muhammed b. Cafer b. Ahmed b. Yezîd (v. 335/946), **Şerhu Rîsâleti's-Şâfiî**³²⁶

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebu Mansûr Abülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî(v. 429/1037-1038), *Usulü'l-Fıkh*³²⁷

es-Semânî, **Kavâtu'l-Edille fî-İlmi'l-Usul**, Ebu'l-Muzâffer Mansûr(v. 489/1096)³²⁸

Hâmid el-Ğazzâlî, Muhammed b. Muhammed, Hucetü'l-İslâm (v. 505/1111), **Müstasfâ fî Usulü'l-Fıkh**³²⁹

_____ *el-Vecîz*³³⁰

_____ *el-Vesîr*³³¹

Şâfiî'lerin fıkh usulü eserlerini kullanırken yukarıda da görüldüğü Gazzâlî'nin diğerlerinden hem eser sayısı hem de eserlerin kaynak olarak kullanım sıklığı bakımından baskın olduğu görülmektedir.

2. Şâfiî' Furu Eserleri

İmâm Şafî'î, Muhammed b. İdrîs(v. 204/820), **Edebü'l-Kâdî**³³²

el-Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mesû'd(v. 516/1122), **et-Tezhîb fî'l-Furu**³³³

³²⁵ Buhârî, a.g.e., III,336

³²⁶ Buhârî, a.g.e., II,754

³²⁷ Buhârî, a.g.e., II,83; II,197; II,205-206; II,208; II,238; II,260; II,319; II,501

³²⁸ Buhârî, a.g.e., I,242; I,251; I,389; I,539; I,544; I,614-615; II,29; II,54; II,124; II,498; II,527; II,669; II,716; II,738; III,15; III,78; III,125; III,192; III,222; III,232; III,407; III,425; III,571; III,614; III,624; III,626; III,649; III,675; IV,23; IV,27; IV,54; IV,67; IV,171-172

³²⁹ Buhârî, a.g.e., I,127; I,187; I,250; I,290-293; I,414; I,461; I,512; I,545; II,93; II,441; II,499; II,527; II,534; II,555; II,687; II,694-695; II,72; II,740-743; III,10; III,51; III,108; III,116; III,143; III,238; III,246; III,332; III,349; III,443; III,623; III,677; IV,27; IV,39; IV,171-172; IV,199

³³⁰ Buhârî, a.g.e., II,69; II,508; II,585

³³¹ Buhârî, a.g.e., II,508; III,670; III,698

³³² Buhârî, a.g.e., IV,171

³³³ Buhârî, a.g.e., I,221; I,382; I,384; I,387; II,172; II,501; II,508; II,540; III,52; IV,23; IV,146; IV,188; IV,267; IV,271; IV,296; IV,349-350; IV,557; IV,637

el-Bedrî, Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Sebbâ' b. Ziyâuddîn(v. 690/1291), ***el-İklîd li-Düreri't-Taklîd***³³⁴

Şâfiî' furu fıkıhına dair eserlerde herhangi bir şekilde bu eserleirn birinin baskın çıtığını söyleyemeyiz. Bunda Şâfiî'lerin görüş ve tercihlerinin büyük bir kısmını Hanefî kaynaklarından nakletmesinin de büyük etkisi vardır. Fakat gerektiğinde Şâfiî' kaynaklarından da elden geldiğince yararlanıldığı ve karşılaştırmalar yapıldığı inkar edilemez.

Burada Müellif ve eserlerini verdiğimiz dışında hangi mezhebe ve kime âit olduğunu tam olarak belirleyemediğimiz fıkıh eserleri de şerh yapılırken kaynak olarak kullanılmaktadır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır: ***el-Munâzarât***³³⁵, ***el-Kâmil***³³⁶, ***el-Gunye***³³⁷, ***Tarîkatü'l-Berğârî***³³⁸, ***Tarîkatü'l-Hücâciye***³³⁹, ***el-Cevâmiu'l-Cemâdiye***³⁴⁰, ***el-Cami***³⁴¹, ***en-Nevadir***³⁴², ***Muhtelefât***³⁴³, ***el-Cami'l-Burhânî***³⁴⁴ ayrıca bu eser(*el-Cam'i'l-Burhânî*)'in şerhlerinden belirli bir şarih isimi verilmeden nakiller yapılmaktadır.³⁴⁵ Bu durum *el-Câmi'u's-Sağîr*'in şerhlerinden de kaynak verirken de görülmektedir.³⁴⁶

Allâme Buhârî eserini meydana getirirken Pezdevî'nin asıl metnine kendinden önce yazılmış şerhlerinden yararlanmaktadır. Fakat ne gariptir bunların ne şarihinin ismini ne de eserin ismini vermektedir. Sadece genel olarak “bazı şerhler” demekle yetinmektedir.³⁴⁷ Aynı şekilde hâşiyeler³⁴⁸, fevâidler³⁴⁹ (Pezdevî'nin

³³⁴ Buhârî, a.g.e., I,250; II,350

³³⁵ Hanefî İmâmlarının tercihlerinin nakledildiği bir eserdir. b.k. Buhârî, a.g.e., III,34

³³⁶ Şemsüleimme'nin görüşlerinin nakledildiği bir eserdir. b.k. Buhârî, a.g.e., IV,442

³³⁷ Buhârî, a.g.e., III,92 Bu isim altında birden çok eser bulunmaktadır. b.k. Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1210-1213; Özel, a.g.e., 65,208,188

³³⁸ el-İmâm Fahrüddîn el-Berğârî dediği bir alime bu eseri nisbet etmektedir. b.k. Buhârî, a.g.e., I,223; I,234; I,301; I,431; I,434; I,444; I,581; II,403; II,425; II,433; II,446; II,459; II,486; II,505-506; II,518; III,322; III,522; III,525; III,573; III,599; III,660; IV,331; IV,348; IV,376; IV,466; IV,458; IV,475; IV,514; IV,518; IV,540; IV,642; IV,650

³³⁹ Buhârî, a.g.e., II,121

³⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,337

³⁴¹ Yazar, bu eseri Şemsülişlâm Ebu Abdullah b. Abdurrahmân'a nisbet etmektedir. b.k. Buhârî, a.g.e., I,359

³⁴² Buhârî, a.g.e., II,363 Yazar böyle bir eseri Kâdı Hâşim b. 'Aburrahmân adında bir fakihe nisbet etmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., VI, 573)

³⁴³ Yazar, Kâdı İmâm Alâuddîn ,el-Ganî diye meşhur olmuş bir fakihe nisbet etmektedir. b.k. Buhârî, a.g.e., I,472; I,474; III,91

³⁴⁴ Buhârî, a.g.e., II,107; II,325; II,448

³⁴⁵ Buhârî, a.g.e., II,171

³⁴⁶ Buhârî, a.g.e., II,98; II,133; III,277; IV,482

³⁴⁷ Böyle dediği yerlerden bazıları şunlardır b.k. Buhârî, a.g.e., I,84-85; I,189; I,215; I,224; I,265; I,313; I,376; I,407-408-409-410; I,423; I,443; I,455; I,582; I,595-596; II,15,16; II,34-35; II,43; II,109;

Usul'üne ilişkin farklı kişiler tarafından tutulmuş defterler)³⁵⁰ ve hâmişlerden³⁵¹ de belirli bir müellifin ismini zikretmeden yararlanmaktadır.

Fıkıh kaynakları bölümünde zikretmemiz gereken bir durum da dile getirilen tercihin Muhammed eş-Şeybânî(v. 189/805)'nin Zâhiru'Rivâye³⁵² eserlerinden mi yoksa Nâdiru'Rivâye³⁵³ eserlerinden mi alındığı eserin ismi eserin ismi açık bir şekilde verilmeden zikredilmesidir.

b) Kelam ve İslâm Ahlakı Kaynakları

Ebu Hanîfe, en-Nu'mân b. Sabit el-Kûfî(v. 150/767), ***Fıkhu'l-Ekber***³⁵⁴

'Alim ve'l-Mütea'llim³⁵⁵

el-Saffâr, Ebu Kasım Ahmed b İsmet(v. 297/905), ***Usulu't-Tevhîd***³⁵⁶

et-Temîmî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed Abdullah eş-Şâfî'(v. 425/1037), ***Usulu'd-Dîn***³⁵⁷

Hâmid el-Ğazzâlî, Muhammed b. Muhammed(v. 505/1111), ***İhyâ Ulûmi'd-Dîn***

Ebu'l-Muîyn en-Neseî, Meymûn b. Muhammed b. Mahmûd(v. 508/1114), ***Tabsiratü'l-Edille***³⁵⁸

Ebu'l-Kâsım es-Semerkindî, Nâsiruddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Alevî (v. 556/1161) ***Riyâzatü'l-Ahlak***³⁵⁹

es-Sabûnî, Nûreddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr(v. 580/1184), ***el-Kifâye fi'l-Hidâye***³⁶⁰

el-Merğînânî, Ali b. Ebi-Bekr(v. 593/1197), ***Menâkıbü'l-İmâmi'l-Azam***³⁶¹

II,147; II,158; II,188-189; II,367; II,394; II,439; II,463; II,628; III,183; III,522; IV,62; IV,93; IV,192; IV,210; IV,350; IV,449; IV,471; IV,601

³⁴⁸ Buhârî, a.g.e., II,737; III,420; III,442; III,595; IV,272; IV,563

³⁴⁹ Buhârî, a.g.e., IV,479

³⁵⁰ Buhârî, a.g.e., IV,479

³⁵¹ Buhârî, a.g.e., II,309-310

³⁵² Buhârî, a.g.e., I,234

³⁵³ Buhârî, a.g.e., IV,266

³⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,35-37; I,44

³⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,36-37-38

³⁵⁶ Buhârî, a.g.e., I,297

³⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,274; I,282

³⁵⁸ Buhârî, a.g.e., II,602; II,609

³⁵⁹ Buhârî, a.g.e., IV,534

³⁶⁰ Buhârî, a.g.e., II,379; IV,380; IV,384-386

Ayrıca bu alanla ilgili diyebileceğimiz *İsmetü'l-Enbiyâ*³⁶², *Hıyasu'l-Etkibâ min Kıyası'l-Enbiyâ*³⁶³ adlı eserlerden de bahsetmektedir fakat biz bunların kime ait olduklarını tesbite edemedik.

Bu alana dair eserlerden yararlanılması Keşfü'l-Esrâr'da bu alanla ilgili meselelerle ilgili bir şeyler söylenirken kelimeler ve ahlak eserlerine bizzat başvurulduğunu, fıkıh eserleri ile yetinilmediğini göstermesi açısından önemlidir. Yani Buhârî her meseleyi meselenin dahil olduğu alanına dair eserlerin en iyi şekilde anlatacağına inandığı için o alanın muteber eserlerinden yararlanmıştır.

c) Hadis Kaynakları

Ebu'l-Yûsuf, Yakup b. İbrâhîm el-Ensârî(v. 182/798), *el-Emâlî*³⁶⁴

et-Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed(v. 229/843-844), *Şerhu-Meânî'l-Âsâr*³⁶⁵

et-Tirmizî, Ebu Abdullah Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Hasen(v. 255/869), *Nevâdiru'l-Usul*³⁶⁶

el-Buhârî, Muhammed b. İsmâ'il(v. 256/870), *Câmiu's-Sahîh*³⁶⁷

Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî(v.261/875), *Câmiu's-Sahîh*³⁶⁸

Ebu Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî (v. 275/889), *Sünenü Ebi Dâvûd*³⁶⁹

el-Hattâbî, Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm(v. 388/998), *Mealimi's-Sünen*³⁷⁰

en-Nisâbûrî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim(v. 404/1013), *el-Medhal ilâ Marifeti'l-İklîl*³⁷¹

_____ *Marifetü Ulûmi'l-Hadis*³⁷²

³⁶¹ Keşf; I,37; I,39-40

³⁶² Ebu'l-Hasen el-Beşârî veya Beşşârî'ye nisbet etmektedir. Böyle bir ilim adamı bulamadık. b.k. Buhârî, a.g.e., I,416; III,376

³⁶³ Buhârî, a.g.e., I,62; I,416

³⁶⁴ Buhârî, a.g.e., II,186; III,180; IV,443

³⁶⁵ Buhârî, a.g.e., II,722; II,725; III,38; III,131; III,134-135; III,205

³⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,572

³⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,327-328; II,705; III,40; III,53-54; III,146; III,327

³⁶⁸ Buhârî, a.g.e., II,705; III,40; III,54; III,102; III,146; III,327

³⁶⁹ Buhârî, a.g.e., III,553

³⁷⁰ Buhârî, a.g.e., II,585

³⁷¹ Buhârî, a.g.e., III,53

³⁷² Buhârî, a.g.e., III,90; III,148

Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî(v. 430/1039), ***Marifetü's-Sahâbe***³⁷³

el-Müsteğfirî, Ebu'l-Abbas Cafer b. Muhammed b. el-Mu'tez(v. 432/1041), ***Marifetü's-Sahâbe***³⁷⁴

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit(v. 463/1071), ***el-Kifâye fî Marifeti Usuli İlmi'r-Rivâye***³⁷⁵

el-Beğavî, Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ(v. 516/1122), ***Mesâbîhu's-Sünne***³⁷⁶

Şerhu's-Sünne³⁷⁷

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Havârizmî (v. 538/1143), ***el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadis***³⁷⁸

el-Beyhakî, Ahmed b. 'Alî Ebi Sâlih el-İmâm Ebu Cafer (v. 544/1149), ***Tâcu'l-Masâdir***³⁷⁹

İbnü's-Salâh, Ebu'l-Amr Osmân b. Abdurrahmân (v. 643/1245), ***Mukaddimetü İbni's-Salâh***³⁸⁰

el-Âmülî, Ahmed b. 'Abde (?), ***el-Müsned***³⁸¹

Ma'rfetü Envâ'i 'Ulûmi'l-Hadis³⁸²

el-Belhî, 'Abdurrahîm b Ali, (v. ?), ***er-Rîsâle***³⁸³

Buradaki kaynaklar hadis nakillerini bizzat hadise dair yazılmış eserlerden naklettiğini bize göstermektedir. Aynı şekilde hadis usulüne dair konular fıkıh usulü eserleri yanında hadis usulü kitaplarına müracaat edilerek işlenilmiş olduğu görülmektedir.

³⁷³ Buhârî, a.g.e., III,156

³⁷⁴ Buhârî, a.g.e., III,199-200; III,205

³⁷⁵ Buhârî, a.g.e., I,45; II,735; II,747; III,113; III,177

³⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,180; I,250; I,336; I,358; III,117

³⁷⁷ Buhârî, a.g.e., III,214

³⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,259; II,468

³⁷⁹ Buhârî, a.g.e., II,407

³⁸⁰ Buhârî, a.g.e., II,747

³⁸¹ Buhârî, a.g.e., II,645

³⁸² Buhârî, a.g.e., II,754 ; III,6; III,18 ; III,82-83; III,93; III,96-102 ; III,144 ; III,146

³⁸³ Buhârî, a.g.e., III,87

d) Tefsîr Kaynakları

eş-Şâfiî', Muhammed b. İdrîs b. Abbâs b. Osman(v. 204/819)³⁸⁴, **Ahkâmu'l-Kur'an**³⁸⁵

el-Mâturîdî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd(v. 333/944)³⁸⁶, **Te'vîlâtü'l-Kur'an**³⁸⁷

el-Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî(v. 370/981)³⁸⁸, **Ahkâmu'l-Kur'an**³⁸⁹

Fahrulislâm Ebu'l-Usr el-Pezdevî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn b. Abdulkerîm(v. 482/1089), **Şerhu Tevîlâtü'l-Kur'an**³⁹⁰

Necmuddîn en-Nesefî, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed b. İsmâîl b. Muhammed b. Lokmân(v. 537/1141), **et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr**³⁹¹

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Havârizmî(v. 538/1143), **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûnu'l-Akâvil fî Vucûhi't-Te'vîl**³⁹²

es-Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr(v. 560/1165), **Aynü'l-Maânî fî Tefsîri's-Sebî'l-Mesânî**³⁹³

İbn Zemlekânî, Kemâluddîn Abdulvâhid b. Abdulkerîm b. Halef el-Ensârî(v. 651/1251), **el-Matla' alâ İcâzi'l-Kur'an**³⁹⁴

Bu alanda Keşfü'l-Esrâr'da kullanılan eserlerin en baskın olanlarının başta Zemahşerî'nin Keşşâf'ı olmak üzere Necmuddîn Nesefî'nin Teysîr'i ile asıl metnimizin Musannifî Pezdevî'nin Te'vîlât şerhi olduğu görülmektedir. Bu alanla ilgili birbirinden değerli bu kadar tefsir kaynağını kullanması ayet yorumlarında

³⁸⁴ Hayatı ve eserleri için b.k., Özel, a.g.e., 168-169

³⁸⁵ Buhârî, a.g.e., II,277

³⁸⁶ Hayatı ve eserleri için b.k., a.g.e., s. 195; es-Se'âlibî, a.g.e., II, 92; Özel, a.g.e., s. 26-27

³⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,402; I,262-267; II,222; II,280-281; III,186; IV,289

³⁸⁸ Hayatı ve eserleri için b.k., Leknevî, a.g.e. s. 27-28 el-Kannûcî, a.g.e., III,986; Özel, a.g.e., s. 30-31

³⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,72

³⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,54; I,121; I,127; I,155; I,183; I,222; I,197; I,263; I,272; I,402-403; II,94 ;II,198 ;II,228 ;II,280 ;II,400; II,405 ;II,409-410 ;II,527 ;II,587 ;II,748; III,186-188; III,343; IV,575-576; IV,623

³⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,176; I,178; I,214; I,225; I,228; I,263; I,280; I,335; II,59; II,407; II,548; II,592; III,104; III,211; III,261; III,289; III,343; I,396; IV,562; IV,623

³⁹² Buhârî, a.g.e., I,48; I,53; I,86; I,127; I,201; I,262-267; II,157-158; I,175; I,180; I,222; I,225; I,228 ; I,257; I,263; I,295; I,335; II,11; II,33; II,120; II,126,127; II,244; II,248; II,280; II,292-293; II,305; II,334; II,346; II,390-391; II,407; II,588; III,191; III,216; III,315; IV,396; IV,623

³⁹³ Buhârî, a.g.e., I,228; I,262-267; I,257; I,265; I,267; II,18; IV,226

³⁹⁴ Buhârî, a.g.e., I,257; I,265; II,121; II,10; II,610; III,261-262; III,315; III,343; III,388; III,603; IV,396

birebir tefsir kaynaklarındaki yorumları hesaba kattığını, bununla ilgili olarak sadece fıkıh eserlerindeki yorumlara yetinilmediğini bizlere göstermesi açısından önemlidir.

e) Arap Dili ve Edebiyatı Kaynakları

Sîbeveyh, Amr b. Osmân b. Kamber(v. 180/796), ***el-Kitâb***³⁹⁵

El-Ferrâ, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah ed-Deylemî (v. 207/822), ***el-Maâ'ni'l-Kur'an***³⁹⁶

Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber el-Ezdî(v. 286/899), ***el-Muktezâb***³⁹⁷

Razıyuddîn el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Huseyn b. Mûsâ el-'Alevî(v. 406/1015) ***Mecâzâtü'l-Esâri'n-Nebeviye***³⁹⁸

_____ ***et-Telhisu'l-Beyân 'an Mecâzâti'l-Kur'an***³⁹⁹

el-Harîrî, Kâsım b. Ali b. Muahmmed(v. 516/1122), ***Milhatü'l-İ'râb***⁴⁰⁰

el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (518/1124), ***Hâdi's-Şâdi***⁴⁰¹

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Havârizmî(v. 538/1143), ***el-Mufassal fî Sanati'l-A'râb***⁴⁰²

_____ ***Hâşiyetü'l-Mufassal***⁴⁰³

_____ ***Esasü'l-Belâğa***⁴⁰⁴

_____ ***Rebîu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbar fî'l-Edebi ve'n-Nevâdir***⁴⁰⁵

el-Enbârâ, Abdurrahaman b. Muhammed b. Abdullah(v. 577/1181), ***el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn***⁴⁰⁶

Fahrüddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer(v. 606/1209), ***Nihayetü'l-İ'câz fî Dirayetü'l-İ'câz***⁴⁰⁷

³⁹⁵ Buhârî, a.g.e., II,205

³⁹⁶ Buhârî, a.g.e., II,300

³⁹⁷ Buhârî, a.g.e., II,300

³⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,437

³⁹⁹ Buhârî, a.g.e., II,268; 2527

⁴⁰⁰ Buhârî, a.g.e., II,299

⁴⁰¹ Buhârî, a.g.e., II,352

⁴⁰² Buhârî, a.g.e., I,86; I,194; I,440; II,268-269; II,345; II,348

⁴⁰³ Buhârî, a.g.e., II,39

⁴⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,184; II,174

⁴⁰⁵ Buhârî, a.g.e., II,177

⁴⁰⁶ Buhârî, a.g.e., II,348; II,350

⁴⁰⁷ Buhârî, a.g.e., II,110

es-Sekkâki, Yûsuf b. Muhammed Ebu Yakup Serrâcidin el-Havârizmî(v. 626/1229), *Miftâhu'l-Ulûm*⁴⁰⁸

Ebu Bekr Abdulkâhir el-Cürcânî(v. 471/1078), *Kitâbu'l-Muktesid fi Şerhi'l-Îzâh*⁴⁰⁹.

el-Mervezî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Sa'd b. Muhammed(v. ?), *el-Mahassal fi Şerhi'l-Mufassal*⁴¹⁰

İbn Varrâk, Muhammed b. Abdullah b. el-Abbas el-Bağdâdî(v. ?), *el-Fusul fi Nükteti'l-Usul*⁴¹¹

Ayrıca bu alana ilişkin şu kitapların kimlere âit olduğunu tesbit edemedik: *Beyanü Hakâiki Hurûfi'l-Maânî*⁴¹², *Beyânü Tahkîki Hurûfi'l-Maânî*⁴¹³ Bu iki eser adlarının benzerliğinden dolayı aynı eser de olabilir.

Aynı şekilde şiir alanında birçok şair⁴¹⁴ veya şiir eserinden⁴¹⁵ şiir nakletmektedir. Biz bunların birinci dereceden fıkıhla ilgisi olmadığından isimlerini tek tek vermeye ihtiyaç hissetmedik.

Bu alana dair de eserde birden çok ve birbirinden değerli kaynaklardan yararlanılması, fıkıh usulünün dille ilgili olan meselerinin fıkıh eserlerinde anlatılan açıklamalarının yanında bizzat dilin üstadı kabul edilen alimlerin eserlerindeki açıklamalara müracaatla anlatıldığını göstermesi açısından önemlidir.

f) Sözlükler

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd (v. 393 h.), *Muhtâru's-es-Sihah*⁴¹⁶

Ebu Mansûr, Mevhûb b. Ebi Tâhir Ahmed(v. 465 h.), *el-Muarreb*⁴¹⁷

Necmuddîn en-Nesefî, Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İsmâ'îl b. Muhammed b. Lokmân (v. 537 h.), *Tilbetü't-Talebe*⁴¹⁸

⁴⁰⁸ Buhârî, a.g.e., I,111; I,160-161; I,168; I,295; II,22; II,269; II,390; III,257

⁴⁰⁹ Buhârî, a.g.e., I,55; II,252; II,268; II,299; II,302-302; II,326; II,347; II,350; II,360-361; II,365

⁴¹⁰ Buhârî, a.g.e., I,194; II,44; II,58; II,527; II,737; III,222; III,563; III,571

⁴¹¹ Buhârî, a.g.e., II,300

⁴¹² Buhârî, a.g.e., II,18; II,54; II,269; II,298; II,302; II,357; II,368-370; II,494

⁴¹³ Buhârî, a.g.e., II,33;

⁴¹⁴ Buhârî, a.g.e., II,130; II,207; II,580

⁴¹⁵ Buhârî, a.g.e., I,231; II,178; II,10; II,176; II,294; II,302; II,350; II,346; II,580; II,632

⁴¹⁶ Buhârî, a.g.e., I,25; I,55; I,184; I,212; I,251; I,259; I,312; II,10; II,39; II,173; II,180; II,190; II,244; II,347; II,350; II,360; II,375; II,378; II,406; II,494; II,547; II,664-665; II,715; III,124; III,168; III,199; III,212; III,531; IV,237; IV,291; IV,314

⁴¹⁷ Buhârî, a.g.e., I,25; I,45; I,57; I,59; I,437; I,439; II,173; II,178; II,190; II,200; II,203; II,232; II,250; II,406; II,507; II,713; III,7; III,191; III,199; III,405; III,420; III,422; III,531; IV,94; IV,203; IV,237; IV,242; IV,291; IV,322; IV,582

⁴¹⁸ Buhârî, a.g.e., III,405; IV,308

Ebu Cafer, Ahmed b. Ali (v. 544 h.), *Tacu'l-Masâdur*⁴¹⁹

Şunu tekrar hatırlatmak isteriz ki bizim burada tesbit ettiğimiz eserler, isminin açıkça zikredildiği kaynaklardır. Yoksa eserin ismi açık bir şekilde verilmeden her alandan ilim adamlarının görüşlerinin sadece bu ilim adamının ismi verilerek sunulması durumu sayılamayacak kadar çoktur.⁴²⁰

Buhârî'nin ilgi çekici referans gösterme şekillerinden birisi hocasından ve yaşadığı devirdeki ilim meclislerinden şifahi nakiller yapmasıdır.⁴²¹

II. Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr'daki Tercihleri

A) Tercihlerdeki Tutumu

Buhârî eserinin başından sonuna kadar tercihlerini açık bir şekilde dile getirme gayretindedir. O birçok görüşü sunduktan sonra bu görüşlerin arasından çıkardığı tercihlerini uygun ve evlâ olan hüküm doğrultusunda kullandığını iddia etmektedir.⁴²² Genelde tercih ettiği görüşü sunarken bazen işi tersinden almakte ve zayıf olan tercihi tesbit etmekle yetinmekte, kuvveti olan tercihi okuyana bırakmaktadır.⁴²³

Ona göre “indenâ” lafzı hılâf olan yerlerde kullanılabilir. Bunu dile getirmesi her hılâfın ve ihtilâfın olduğu yerde bir tercihin bulunduğunu kabul ettiğini bizlere göstermektedir.⁴²⁴ Bunu esas aldığımızda ise aşağı yukarı kitabın her tarafında tercihlere yer verildiği düşünülmelidir. Zira Keşfü'l-Esrâr -bir hılâf eseri gibi- mezheplerin, ekollerin ve alimlerin kendi aralarındaki farklı anlayışları cedele dayanan bir üslupla sunmaya dayanan bir yapıttır. Bir de buna zengin lafızlarla sunulan tercihler eklenince iş daha da ileri boyutlara varmaktadır.

⁴¹⁹ Buhârî, a.g.e., I,49

⁴²⁰ Buhârî, a.g.e., I,27-28; I,92; I,105-106-107; I,110; I,12; I,127; I,141; I,143; I,224; I, 240-241; I,256; I,282; II,286; I,297; I,204; I,306; I,340; I,343; I,347-348; I,483; I,504; I,508; I,605; II,27; II,203; II,226; II,232; II,237; II,264; II,273; II,310; II,324; II,330; II,348; II,357; II,360; II,360; II,375; II,565; II,623

⁴²¹ Buhârî, a.g.e., I,113; I,187; I,441; II,36; I,221

⁴²² Buhârî, a.g.e., III,122

⁴²³ Buhârî, a.g.e., III,209, IV,160; IV,162

⁴²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,428

Alâuddîn Buhârî tercihlerini, mensup olduğu geleneğin muteber fakihlerinin⁴²⁵ ve hasmının⁴²⁶ görüşlerinin süzgeciden geçerek ortaya koymaktadır. Cedele dayalı anlatımların sonunda Hanefiler arasında da bazı meselelerde karşı tarafın değerlendirmesiyle anlaşılması zor ve dağınık farklılıklar olduğunu görmektedir. Haliyle meseleyi fazla tatmin edici bir şekilde değerlendiremeyince - doğrunun peşinde olduğunu gösterir bir biçimde- acziyetini itiraf etmektedir.⁴²⁷

Sadece fıkıh alanında değil fıkhı yardımcı diğer alanlara ilişkin tercihlere yer veren⁴²⁸ Abdülaziz Buhârî bazen meseleyi bütün ihtilâflarıyla birlikte verdikten sonra tercihi okuyana bıraktığı da olmaktadır.⁴²⁹ Bu hareketiyle adeta okuyanı fiilen fıkıh usulü tedrisinin içine dahil etmekte, eserini uyanık zihinli bir muhataba sunmak istemektedir.

Pezdevî'nin tercihlerini hem asıl metinde tesbit eden⁴³⁰ hem de diğer kitaplarından iktibâslarla ortaya çıkararak⁴³¹ Şarih Buhârî; Pezdevî'nin tercihi ile hangi görüşü meylettiğini⁴³², O'nun görüşlerine sonra gelenlerden kimlerin katıldığını⁴³³ ve O'nunla kimlerin ihtilâfa düştüğünü tafsilatlı bir biçimde ortaya koymaktadır.

B) Tercihleri için Kullandığı Lafızlar

Keşfü'l-Esrâr'daki tercih lafızları temelde tercih edilen görüşü sunmak için kullanılsa da aslında bir çok amaç için kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: asıl metnin en sahîh nüshasını belirlemek⁴³⁴, çeşitli ıstılâhlardan birini tercih etmek⁴³⁵, i'rabtan doğan farklı anlaşımaların sahîh olanını ortaya koymak⁴³⁶, çeşitli yorumlardan hangisinin asıl metnin zâhir lafzına uygun olduğunun tesbit etmek⁴³⁷, hangi lafzın kullanılmasının asıl metin açısından daha iyi olabileceğini ortaya

⁴²⁵ Buhârî, a.g.e., III,378

⁴²⁶ Buhârî, a.g.e., I,227

⁴²⁷ Buhârî, a.g.e., II,99

⁴²⁸ Buhârî, a.g.e., I,226; II,301; III,83; III,644; IV,341

⁴²⁹ Buhârî, a.g.e., III,539

⁴³⁰ Buhârî, a.g.e., I,114; I,218; II,42; III,14; III,17; III,163; III,480; IV,90; IV,363; IV,410; IV,460

⁴³¹ Buhârî, a.g.e., II,454-455

⁴³² Buhârî, a.g.e., II,602; IV,460

⁴³³ Buhârî, a.g.e., III,17; IV,460

⁴³⁴ Buhârî, a.g.e., I,221; III,258; IV,213-214

⁴³⁵ Buhârî, a.g.e., I,308

⁴³⁶ Buhârî, a.g.e., I,326

⁴³⁷ Buhârî, a.g.e., I,233

koymak⁴³⁸, asıl metinde Pezdevî'nin tercihlerini sunmak⁴³⁹, Hanefîlerin⁴⁴⁰ ve hasım(Şâfiî'ler)'in⁴⁴¹ tercihlerini vermek, vb.⁴⁴²

Özellikle bazı tercih lafızlarını ve bunları kullanılma sıklığını Buhârî'nin müctehitliğini göstermesi açısından önemli gördük. Bu sebeple genelde çok kullanılan birkaç lafız haric bütün tercih lafızlarını elimizden geldiği kadar nerede geçmişse tek tek tesbit etmeye çalıştık. Sonuçta Alâuddîn Buhârî eserinde 90'ın üzerinde tercih lafzı kullanılmaktadır. Bu, Buhârî'nin, hangi tercihini en uygun ne tür bir lafızla sunacağını çok iyi bildiğini göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husûs Müctehdimizin bu lafızları tek tek kullandığı gibi bir kaçını bir arada kullanabilmesidir.⁴⁴³

Bu lafızların kullanılma sıklığı onları kullanan ilim adamı hakkında belirli ipuçları elbette verecektir.⁴⁴⁴ Fakat biz böyle bir şeye kalkışmadık. Sadece incelediğimiz eserde geçen lafızları ve yerlerini (dip notlarda) vermekle yetindik. Keşfü'l-Esrârda kullanıldığını tesbit edebildiğimiz tercih lafızları şunlardır:

- 1- "gultü"⁴⁴⁵, 2- "egûlü:....."⁴⁴⁶, 3- "kâle el-'abdu'z-zaîf"⁴⁴⁷, 4- "gulnâ"⁴⁴⁸,
- 5- "negûlü"⁴⁴⁹, 6- "'innâ negûlü"⁴⁵⁰, 7- "nahnü negûlü"⁴⁵¹, 8- "'indî"⁴⁵², 9- "esahhu 'indî"⁴⁵³, 10- "hüve's-sahîhün 'indî"⁴⁵⁴, 11- "'indenâ"⁴⁵⁵, 12- "zanni"⁴⁵⁶, 13-

⁴³⁸ Buhârî, a.g.e., III,593-594

⁴³⁹ Buhârî, a.g.e., I,114; II,42

⁴⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,221

⁴⁴¹ Buhârî, a.g.e., III,170

⁴⁴² Buhârî, a.g.e., III,614; IV,287

⁴⁴³ Buhârî, a.g.e., I,291; II,141; II,497; III,77

⁴⁴⁴ Sabri Şakir Ansay'ın ifade ettiğine göre beşinci mertebedeki tercih ashâbı mesbuk ve müteaddid görüşlerinden birini, bu daha sahîhtir, evlâdır, ezhârdır, eşbehtir, fetvâ bunun üzerinedir, buna itimad edilir, evceh olan budur, muhtâr; ehvat olan budur, ihtiyata uygun bulunan budur, gibi ifadelerle öbürüne tercih edebilen müctehitlerdir.(Ansay, Sabri Şakir, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002, s. 27) Ansay'ın bunu ifade etmesi aslında bu lafızların raslantı icabı kullanılmadığını belli mertebedeki müctehitlerin bu lafızları belli kuvvetteki tercihleri için kullanabileceklerini bizlere göstermesi açısından önemlidir. Zaten bizde bu gibi gerekçelere istinaden ulabildiğimiz kadar lafzı sayfa sayfa vermeye çalıştık. (Şükrü Ayran)

⁴⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,70; I,99-102; I,113; I,141 ;I,166; I,206; I,225; I,483; I,581; II,45; II,535; II,712; III,66; IV,16; IV,77; IV,99; IV,348; IV,358; IV,386

⁴⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,466

⁴⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,119; I,265; II,99; II,133; II,259

⁴⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,72; I,120; I,183; I,193; I,198 ; I,206; I,234; I,236; I,291; I,295; III,171; I,333;

I,339; I,388; I,418; I,421; I,542; I,637; I,465; II,488-491; III,166-167; III,300; III,418; III,492; IV,241

⁴⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,296; I,321; I,416; I,432; I,623; II,52-53; II,121; II,219; II,262; II,547

⁴⁵⁰ Buhârî, a.g.e., I,97; I,212; I,236; I,264; I,296; I,329; I,333

⁴⁵¹ Buhârî, a.g.e., II,554-555; IV,516

⁴⁵² Buhârî, a.g.e., I,539; II,319; IV,8; IV,151

⁴⁵³ Buhârî, a.g.e., II,70

⁴⁵⁴ Buhârî, a.g.e., III,614

“ezünnü”⁴⁵⁷, 14- “ahsen”⁴⁵⁸, 15- “eşmel”⁴⁵⁹, 16- “ez-zâhir”⁴⁶⁰, 17- “hüve’z-zâhir”⁴⁶¹, 18- “hüve zâhirun”⁴⁶², 19- “el-ezhar”⁴⁶³, 20- “ezhar”⁴⁶⁴, 21- “fi zâhiri’l-mezhep”⁴⁶⁵, 22- “es-savâbü”⁴⁶⁶, 23- “esveb”⁴⁶⁷, 24- “es-sahîh”⁴⁶⁸, 25- “...sahîhun”⁴⁶⁹, 26- “el-cevabü’s-sahîh”⁴⁷⁰, 27- “hüve’s-sahîh”⁴⁷¹, 28- “hâze hüve’s-sahîh”⁴⁷², 29- “es-sahîhu mâ zekernâ”⁴⁷³, 30- “heze’l-kavlü hüve’s-sahîh”⁴⁷⁴, 31- “sahhahnâ”⁴⁷⁵, 32- “el-esahh”⁴⁷⁶, 33- “esah”⁴⁷⁷, 34- “fi’l-esahh”⁴⁷⁸, 35- “hüve’l-esah”⁴⁷⁹, 36- “hüve esahh”⁴⁸⁰, 37- “gavlü’l-esah”⁴⁸¹, 38- “el-evceh” ve “evceh”⁴⁸², 39- “el-evlâ”⁴⁸³, 40- “evlâ”⁴⁸⁴, 41- “el-evlâ fi’ş-şerî”⁴⁸⁵, 42- “egvâ”⁴⁸⁶, 43- “ennâ” ve “innâ”⁴⁸⁷, 44- “el-

⁴⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,72; I,127; I,198; I,235; I,283; I,291; I,329; I,389; I,407; I,409; I,469; I,592; II,7; II,49; II,67; II,563-564; II,590; III,141

⁴⁵⁶ Buhârî, a.g.e., I,596; II,309; IV,558

⁴⁵⁷ Buhârî, a.g.e., III,81

⁴⁵⁸ Buhârî, a.g.e., I,76; I,632; II,57; II,325; II,659; III,171

⁴⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,76; I,394

⁴⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,337; II,460; II,729; III,36; III,77; III,106; III,132; III,142 ;IV,132

⁴⁶¹ Buhârî, a.g.e., III,130

⁴⁶² Buhârî, a.g.e., IV,316; IV,357

⁴⁶³ Buhârî, a.g.e., I,96; I,219; I,232; I,268; I,291; I,553; II,141; II,170; II,255; II,497; II,559; II,578; II,705; II,729; II,707; III,378; III,630; IV,45; IV,210; IV,390; IV,608

⁴⁶⁴ Buhârî, a.g.e., II,141; IV,158; IV,248; IV,428

⁴⁶⁵ Buhârî, a.g.e., II,753

⁴⁶⁶ Buhârî, a.g.e., III,531

⁴⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,98

⁴⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I,73; I,168; I,336; I,341; I,483; I,501,502; I,508; I,601; I,621; II,280; II,373; II,552; II,658; II,724; III,42; III,147; III,156; III,208; III,245; III,314; III,381; IV,173; IV,241; IV,443; IV,586; IV,641; IV,516

⁴⁶⁹ Buhârî, a.g.e., IV,177; IV,225; IV,529

⁴⁷⁰ Buhârî, a.g.e., I,474; II,109; II,532

⁴⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,509; I,601; II,96; II,105; II,121; II,548; II,554; II,599; III,146; III,189; III,611; IV,366; IV,416; IV,442

⁴⁷² Buhârî, a.g.e., II,67

⁴⁷³ Buhârî, a.g.e., III,77-78

⁴⁷⁴ Buhârî, a.g.e., III,18

⁴⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,503; IV,526

⁴⁷⁶ Buhârî, a.g.e., II,219; II,508; II,734; III,42; III,352; III,393; III,695; IV,225; IV,267; IV,301; IV,422; IV,441; IV,464

⁴⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,101; I,114; I,136; I,149 ;I,167; I,221; I,224; I,273; I,373; I,386; I,407; I,418; I,427; I,477; I,639, II,166-167; II,501; IV,100; IV,214; IV,237

⁴⁷⁸ Buhârî, a.g.e., II,570

⁴⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,481; III,70; III,77; III,192; III,258; IV,276; IV,366; IV,588

⁴⁸⁰ Buhârî, a.g.e., III,74

⁴⁸¹ Buhârî, a.g.e., I,309

⁴⁸² Buhârî, a.g.e., I,111; I,139; I,215; I,419; I,543; II,103; III,21; III,214; III,587; IV,623

⁴⁸³ Buhârî, a.g.e., I,114; I,134; I,139; I,146; I,164 ;I,167; I,190; I,195; I,223; I,235; I,259; I,266; I,338; III,90; III,590; IV,331; IV,342

⁴⁸⁴ Buhârî, a.g.e., I,213 ;I,226; I,240; I,258; I,325-326; I,350; I,413; I,443; I,451; I,467; I,542; I,576; II,91; II,98; II,257; II,364; II,496; II,566; II,675; III,36; III,80; III,157; III,192; III,257; IV,247

⁴⁸⁵ Buhârî, a.g.e., III,298

⁴⁸⁶ Buhârî, a.g.e., III,128

⁴⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,130 ; I,163

eşbeh”⁴⁸⁸, 45- “el-akrabü”⁴⁸⁹, 46- “akrabu ile’s-sevâb”⁴⁹⁰, 47-“akrab ile’l-ma’kûl”⁴⁹¹,48- “akrabü ile’l-cevâzi”⁴⁹², 49- “akrabu ile’l-figh”⁴⁹³, 50- “lenâ”⁴⁹⁴, 51- “hüve cevabün lenâ”⁴⁹⁵, 52-“evfak”⁴⁹⁶, 53-“ehvat”⁴⁹⁷, 54- “fezâlike sahîh”⁴⁹⁸, 55- “fekezâ fîmâ nahnü fih”⁴⁹⁹, 56- “ercah”⁵⁰⁰, 57- “el-eslem”⁵⁰¹, 58- “hüve mezhebünâ”⁵⁰², 59- “mezhebünâ”⁵⁰³, 60- “el-muteberu mâ zekernâ”⁵⁰⁴, 61- “femâ zehebnâ ileyhi ehaggü ve edâkkü”⁵⁰⁵, 62- “evzah”⁵⁰⁶, 63- “ehaggü”⁵⁰⁷, 64- “el-haggü”⁵⁰⁸, 65- “ihternâ”⁵⁰⁹, 66- “ve’l-i’timâdü ‘alâ keli’s-şeyh”⁵¹⁰, 67- el-“efdal”⁵¹¹, 68- “el-ercah”⁵¹², 69- “...ercah”⁵¹³, 70- “hüve mezhebünâ”⁵¹⁴, 71- “e’ammü”⁵¹⁵, 72- “el-muhtâr”⁵¹⁶, 73- “el-muhtârü en yegûle:... ”⁵¹⁷, 74- “vechü’l-gavli’l-muhtâr”⁵¹⁸, 75- “el-eşyeh”⁵¹⁹, 76- “reccahnâ”⁵²⁰, 77- “nahnü raccahnâ.”⁵²¹, 78- “....râcihun” veya “râcihâdün ‘alâ”.....⁵²², 79- “....râcihâtün”⁵²³, 80- “raccahnâ”⁵²⁴, 81- “hüve

⁴⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,205 ;I,216

⁴⁸⁹ Buhârî, a.g.e., III,563

⁴⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,242; III,263

⁴⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,319

⁴⁹² Buhârî, a.g.e., II,236

⁴⁹³ Buhârî, a.g.e., III,273

⁴⁹⁴ Buhârî, a.g.e., I,299; I,382; I,426; I,563; II,7; II,48; II,68; III,207

⁴⁹⁵ Buhârî, a.g.e., II,633

⁴⁹⁶ Buhârî, a.g.e., I,232; I,302; I,319; II,141; II,497; II,628

⁴⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,325; III,44; III,80-81; III,95; III,170-171

⁴⁹⁸ Buhârî, a.g.e., III,280

⁴⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,492

⁵⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,497

⁵⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,575; II,322

⁵⁰² Buhârî, a.g.e., II,57

⁵⁰³ Buhârî, a.g.e., II,715; III,170

⁵⁰⁴ Buhârî, a.g.e., II,98

⁵⁰⁵ Buhârî, a.g.e., II,141

⁵⁰⁶ Buhârî, a.g.e., II,141; II,218; II,245; II,250; II,321; II,325; II,335; II,568; IV,163; IV,176; IV,238

⁵⁰⁷ Buhârî, a.g.e., II,218; II,245; II,250

⁵⁰⁸ Buhârî, a.g.e., II,738; III,59; III,420; III,563; IV,78

⁵⁰⁹ Buhârî, a.g.e., II,285

⁵¹⁰ Buhârî, a.g.e., II,285

⁵¹¹ Buhârî, a.g.e., II,585; IV,178; IV,189; IV,191

⁵¹² Buhârî, a.g.e., II,628

⁵¹³ Buhârî, a.g.e., IV,159; IV,160

⁵¹⁴ Buhârî, a.g.e., II,738; III,39

⁵¹⁵ Buhârî, a.g.e., III,80

⁵¹⁶ Buhârî, a.g.e., III,625

⁵¹⁷ Buhârî, a.g.e., III,87; III,90

⁵¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,404

⁵¹⁹ Buhârî, a.g.e., III,129; III,587

⁵²⁰ Buhârî, a.g.e., III,197; III,292; IV,148

⁵²¹ Buhârî, a.g.e., III,196

⁵²² Buhârî, a.g.e., III,206; III,208

⁵²³ Buhârî, a.g.e., IV,254; IV,256

⁵²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,503

hasenün”⁵²⁵ , 82- “el-aslû”⁵²⁶ , 83- “.....’alâ aslinâ.....”⁵²⁷ , 84- “el-eslah....”⁵²⁸ , 85 - “el-vechü hüve”⁵²⁹ , 86- “kelamünâ fihâ....”⁵³⁰ , 87- “el-fetvâ ‘alâ....”⁵³¹ , 88- “el-haggü bihâ limâ senezkürü”⁵³² , 89- “ez-zâbitü en.....”⁵³³ , 90- “müsellemün”⁵³⁴

Müctehit Buhârî’nin ictihât ve tercihlerini gösterecek uygulamalı birkaç örnek sunmak istiyoruz:

Örnek 1

“Bazı şarihler Şeyh(Pezdevî)’in mezhebinin Eşârîlerin mezhebinden farklı olduğunu söylediler. Zira eşyanın var olması Ehl-i Sünnet’te sadece icâtla meydana gelir iken Eşârîlere göre kün(ol) hitabıyladır. Pezdevî’ye göre ise vucut hitap ve icâtla beraberdir. **Bu üçüncü bir mezheptir.** Bunun delili ise Pezdevî’nin: ‘(Allah’ın)Sünneti devam etmektedir.’ sözüdür. Bu lafız, bu şey(olacak olanı) bu sebepsiz(ol hitabı olmadan) sabit kılmanın mümkün olduğu durumlarda ancak kullanılır. Tıpkı babasız çocuğun olmaması (Allah’ın)sünnetinin icrâsında olduğu gibi. Halbuki İsa alehisselam’ın babasız bir şekilde doğması gibi babasız bir şekilde bu durumun gerçekleşmesi mümkündür. Musannif burada emir ibaresiyle gerçekleşen icatta O(Allah)’nun sünneti icrâ etmiştir demiştir. Anlatılan, hitap olmadan vucudun subûtunu mümkün kılmaktadır. Bu Eşârî mezhebinde böyle değildir. Buna binâen bu şarih (cümlelerin devamında gelen) ‘istikâme’ fiilindeki zamiri emir kelimesine veya vucut kelimesine ircâ ettirmiştir. Hakikatında, icabı emirden ibaret hale getirmiştir. (Allâme Buhârî ise bu görüşe katılmamaktadır.) (**Şayet vucut emirle bitişik değilse emrin icat’a bitişik olması doğru değildir.**) Yani emrin vucuttaki eseri icâdın vucuttaki eseri gibi olmazsa eşyanın vucuda gelmesinde emrin icâda bitştirilmesi doğru olmaz. Zira bir şey kendi dışındakine bu kendi dışındakinin mucibini tahkîk için -şayet bu şeyin kendi dışındakine bir tesiri var ise- birleştirilir ve ona katılır. Ama böyle bir eser yoksa o zaman katılmaz.

⁵²⁵ Buhârî, a.g.e., III,612

⁵²⁶ Buhârî, a.g.e., III,128; III,522; IV,127

⁵²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,406

⁵²⁸ Buhârî, a.g.e., I,36

⁵²⁹ Buhârî, a.g.e., I,139

⁵³⁰ Buhârî, a.g.e., I,163

⁵³¹ Buhârî, a.g.e., I,234

⁵³² Buhârî, a.g.e., III,70

⁵³³ Buhârî, a.g.e., III,129

⁵³⁴ Buhârî, a.g.e., I,394

Vucut îcâtla gerçekleşiyorsa bu emrin faydası nedir? diye sorulsa tıpkı Allah Te'âlâ'nın kabirlerde olanları ba'siyle dirilmesinde olduğu gibi kudret ve azametini izhardır denir. Fakat burada araya Allah'ın azametinden dolayı surun üflenmesi girmektedir. Yahut akli delalatler vucudun icatla meydana geldiğini göstermektedir ve onun bu emirle meydana geldiğini gösteren kat'i naslar gelmiştir denir. Bu ikisinin hükmü gereğince tıpkı müteşâbih ayetlerde te'vîlle uğraşmadan îmân etmenin gerekli olmasınca olduğu gibi başka şeyler aramanın gereksizliği zorunlu hale gelmiştir.

Zayıf kul Allah onu ıslah etsin şöyle der(**kâle 'abdu'z-zaîf eslehaullah**): Şayet bu kelamın manası şarihin dile getirdiği gibi ise vucud îcada olduğu gibi emre de taalluk eder ya da vucud o(emir)na asla taalluketmez. Bilakis o(emir) -el-Matla' , 'Aynü'l-Meânî gibi eserlerde zikredildiği üzere bazı müfessirlerin de tercihi olan meleklerin Allah'ın indinde yaratmanın olduğunu anladığı bir alemdir....⁵³⁵

Bur örnekte daha önce Pezdevî Usul'üne şerh yazan bir şarihin yorumu diğer itikadi mezheplerin görüşleriyle cedele dayalı bir şekilde tartışılmaktadır. En sonunda tercih edilen görüş yine Hanefilerin muteber kitaplarındanki tercihler ışığında mütevâzi bir şekilde dile getirilmektedir.

Örnek 2:

“(**Müşkil**) (asıl metinde kullanılan) Sümme lafzı müşkilin kapalılıkta rütbesinin hafiden daha uzak olduğuna işâret etmektedir. Zira hafi, kapalılığı en az düzeyde olan lafızdır. Müşkil ise (hafiden) daha kapalıdır. (**Müşkil eşkaline dahildir.**) Bu ifade müşkil lafzının kaynağını açıklamaktadır. Şemsüleimme (Serahsî): ‘Müşkil, eşkele ala kezâ’ yani eşkaline ve emsaline girdi sözünden gelmektedir. Müşkil diğer eşkallerden ancak bir delil vasıtasıyla muradı anlaşılacak şekilde işkâline girmek suretiyle muradı karışan lafza verilen bir isimdir.’ der. Kâdı İmâm(ed-Debûsî): ‘Bir arız olmadan kendisindeki mananın inceliği sebebiyle duyan kişiye manalarına ulaşma yolları kapalı lafızdır. Müşkilin kapalılığı bir arız sebebiyle kapalı olan lafızdan daha fazladır ki neredeyse mücmele dahil olacak şekildedir. Birçok alim ikisi arasındaki farkı anlayamamaktadır.’ der. (**Bu manadaki kapalılıktandır.**) Yani işkâl manadaki kapalılıktan meydana gelmektedir. Müşkilin

⁵³⁵ Buhârî, a.g.e., I,265

örneği ‘ve in küntüm cünüben feddahharû’⁵³⁶ (şayet cünüpseniz iyice temizlenin) ayetidir dendi. Bu ayet ağız ve burunun yıkanması hakkında müşkildir. Zira ‘feddahharû’ ifadesi bütün bedenın yıkanması için bir emirdir. Bedenin batını, teazzur ettiği için icmâyla bu emrin kapsamında değildir. O zaman bedenın zâhiri bu ayetten murad olarak geriye kalmaktadır. Ağız ve burun hakikatte ve hükümde bedenın zâhirene de batınına da benzemektedir. İkisinin durumu da bu iki cihete benzemelerinden dolayı kapalı(müşkil)dır. Talepten sonra o ikisi(ağız ve burun)ni ihtiyâten bedenın zâhirine dahil ettik. Sonra gözün hakikatte ve hükümde bedenın zâhirine de batınına da benzemesiyle birlikte vücuttan çıkık olduğunu müşahade ettik. Hakikat kısmına gelince açıklamaya ihtiyaç duymayacak kadar açıktır. Hükmi kısmına gelince su oruçlunun gözüne kaçsa ya da oruçlu sürme çekse orucu bozulmaz. Aynı şekilde gözden değil de gözdeki yaradan kan çıkırsa kan yarayı aşsa bile abdest bozulmaz. Sonra bu konu hakkında düşündük ve gözün teazzurdan dolayı bedenın içi olduğu gibi dışı olduğunu da tesbit ettik. Zira suyun gözün dahiline ulaşması körlüğe sebebiyet verir. Halbuki ağza ve buruna suyun alınmasında böyle bir sıkıntı yoktur. Bu sebeple de bu iki uzuv vucûbun kapsamında kalmaktadır. İşte burada anlatılanlar talepten sonraki teemmül(belli süre bu lafız üzerinde kafa yorma)ün manasıdır. Ben dedim ki(**gultü**): Burada anlatılanlar latif, fikhî bir manadır. Fakat müşkile itibarla bu fakihlerin dile getirdikleri birbirine uygun düşmemektedir. Zira müşkil lafız kendisinde kapalılık bulunandır. Halbuki fakihlerin zikrettiklerinde böyle bir durum söz konusu değildir. Zira ‘tadahhur’un sözlük ve şerî’ anlamı malumdur. Fakat bu lafız, tıpkı ‘sârik’(hırsız) lafzının ‘tarrâr’ (yankesici) ve ‘nebbâş’(kefen soyucu) lafızlarına nisbetle kapalı olmasında olduğu gibi ağız ve buruna nisbetle bir kapalılık iras etmektedir. O zaman bu örnek müşkilin değilde hafinin örneği olmaktadır. Şemsüleimme Kerderî(642/1244) müşkile ‘leyletü’l-kadri hayrun min elfi şehri’⁵³⁷ (kadir gecesi bin aydan bile hayırlıdır) ayeti kerimesini örnek olarak sunmuştur. Bu ayet kadir gecesinin on iki ayda bir gece zorunlu bir şekilde bulunmasını gerektirmektedir. Bu ise bir şeyin kendisine seksen üç defa üstün gelmesi gibi bir müşkili ortaya çıkarmaktadır. Düşündükten sonra anlıyoruz ki bin aydan murat edilen peşpeşe gelen aylar değil de içerisinde kadir gecesinin bulunmadığı bin ay demektir. Bu sebeple seksen üç sene dört ay demedi.

⁵³⁶ Maide, 6

⁵³⁷ Kadir,3

Zira bu durumda kadir gecesi her senede bir defa mutlaka bulunacak ve iş bizim anlattığımızı varacaktır.....⁵³⁸

Bu örnekte Allâme Buhârî Hanefîlerin ileri gelir bazı usulcülerinin müşkili nasıl anlamlandırdıklarını örnekleriyle anlatmaktadır. Daha sonra ise bu alimlerin anlayışlarını yanlış bulmakta ve kendi görüşünü (gultü) diyerek birden çok örnekle, hocalarının hocası olan el-Kerderî'nin açığmasına dayanarak gözler önüne sermektedir.

Örnek 3:

“ (**Edayı takip eden evladır.**) Sanki bu cümle vaktin birinci cüzüne geçişin zarûri bir şekilde gerçekleştiğini kabul etmiyoruz gibi bir itiraza cevap niteliğindedir. Zira (itiraz edilen) bu durum vaktin cüzlerinden meydana gelen edadan önce gelen eden her şeyi -sebepe müsebbebe bağlı olmasına rağmen- asıl maksad olan sebebin önce gelmesinin gerçekleşmesi için sebep yapmaktadır. Musannif ‘Edayı takip eden evladır.’ dedi. Yani edayı takip eden, binefsihi edayla bitişik önce gelmiş bütün cüzlerden evladır. demektir. Zira sebebiyeti vaktin küllünden en az cüzüne nakletmek gerekli olunca bu nakle her hangi bir delil zikretmedik. (**Onun takriri câiz değildir.**) Yani edadan önce gelen bütün cüzlerde (yukarıda anlatılanın aksine) sebebiyet manasını ispat câiz değildir. (**Zira bu, delilsiz bir şekilde eda ile muttasıl az bir cüzle işi sınırı aşma seviyesine getirir.**) Yani tecavüze sürükler ve tecavüzü gerektirir(yani az bir cüze edanın evleviyetini vererek külden gerçekleşen cüzün evleviyet hükmünü konusunda haddi aşmaktır.) Çünkü delil, küllün veya en az cüzün sebep olduğuna delâlet etmektedir (yani hasmın iddia ettiği gibi delilsadece ilk cüze delâlet etmemektedir). Küllün ve en azın dışında sebebiyeti isbat, delilsiz bir ispattır. Durum böylece ise zarûret edanın intikalini ikinci üçüncü... diye cüzden diğer cüze geçmesi şeklinde gerçekleşmesidir. Şayet: ‘Birinci cüzden sonrasına intikalde herhangi bir zarûret yoktur. Zira sebebin hükmü edanın hakikati değil zimmetteki vücûptur. Vucûp muttasıl bir şekilde birinci cüzle sabit olmuştur. Bundan sonra ondan başkasına sebebiyetin intikaline ihtiyaç yoktur.’ dese. Deriz ki: (Evet) Durum iddiâ edildiği gibidir. Fakat eda bu sebebe dayanmamaktadır. Zira bu vâcibin edası, yine bu sebebin neticesidir. Bu da vücûbun birinci cüze bağlı olmasını gerektirmektedir. Şer’i delil sebebiyle eda zamanına kadar hükmen baki olması(yani

⁵³⁸ Buhârî, a.g.e., I,141-142

akdi önce bir zamanda yapıp parayı belirlenen bir gelecek zamanda verme) durumu hâriç bey'(alış-veriş)deki hükümde aynıdır. Zira şer'i akitler (buradaki durumun aksine) örf'e uygun bir şekilde devamlılıkla vasfedilmiştir. Sonuçta bey'le hükmü olan eda arasındaki bağ sabit hale gelir. Buradaki birinci cüze gelince hem hakikaten hem de hükmen sona ermiştir. Zira o(birinci cüz)nun devam etmesinde (alış-verişte olanın aksine) hükmen hiçbir zarûret yoktur. Çünkü sebebiyet için uygun olan misaller o(birinci cüz)ndan sonra meydana gelmektedir. Hâliyle hakkında bağ da sabit olmamaktadır. Bu sebeple zarûret intikali getirmiştir. Bazı şerhlerde Musannif'in edayı takip eden evladır demesi şu şekilde açıklanmıştır: Edaya bağlı cüz, sebebiyetten dolayı birinci cüzden evladır. Zira edaya bağlı cüz sebebiyete uygun olunca geçersiz kılınması câiz değildir. Bu durumda da makabli sebep olmaktadır. Zira delilsiz ağılanan, bir cüz olan az bir şeyle hataya düşmeyi getirmektedir. (Halbuki)Namazda başından bir hades geçip namazdan ayrılan ve yakın varken uzak bir akara yönelen kişinin bu hareketi câiz değildi. Zira namazı boş şeylerle uğraşması sebebiyle bâtil olmuştur. Buradaki anlatılan durumun hükmü de aynıdır.

Ben dedimki(**gültü**): Bu güzel bir manadır. Hatta buna Musannif'in -geçtiği üzere- 'Bu konunun takriri câiz değildir.' sözü de işâret etmektedir. Fakat yine Musannif'in 'delilsiz bir şekilde az bir şeyden sınırı aşmaya götürüyor' sözü bu yoruma manidir. Şayet mana anlatıldığı gibi olsa cümle delilsiz bir şekilde yakından uzağa varmaya götürür şeklinde olmalıydı. Musannif'in delilsiz bir şekilde sözü şayet eda vaktinde ise sebebiyetin cüzden küle intikalinden kaçınmak için bir kayıttır. O azdan çoğa bir varma ise de bir delilledir.....⁵³⁹

Bu örnekte asıl metindeki Pezdevî'nin tercihini farklı şekilde yorumlayanların yorumları takdir edilmekte fakat yine asıl metnin siyâk sibâkı itibara alınarak gerekçeli bir şekilde yanlış bulunmaktadır. En sonunda ise nasıl anlaşılması gerektiği yanlış anlayanların yorumlarının sonuçları da hesaba katılarak ortaya konulmaktadır.

C)Pezdevî'ye Muhâlif Görüşleri

Eserin genelinde Alâuddîn Buhârî'nin Pezdevî'nin görüşlerine katıldığı görülmektedir. Fakat bazen bunu terk ettiği kendi inisiyatifini kullanarak farklı

⁵³⁹ Buhârî, a.g.e., I,467-469

tercihlere gittiği de olmaktadır. Pezdevî'nin Hanefilerin genel anlayışına uygun olmayan görüşlerini münâzaraya dayalı bir şekilde te'vîl etmeye çalışmaktadır. Fakat yapılan bu gayreti daha fazla devam ettirmeyip naklî, aklî ve tarihî gerçekler ışığında Fahrülislam'ın bu tercihe karşı çıkmasını da içeren kendi görüşünü sunabilmektedir.⁵⁴⁰

Fahrülislam'ın görüşlerini kabul etmeyip O'nun hılâfına yaptığı tercihlerde kendi çıkarımlarıyla tercihinin yaptığı gibi⁵⁴¹ diğer muteber Hanefî usulcülerinin⁵⁴², saygın müfessirlerin⁵⁴³ ve dilcilerin⁵⁴⁴ tercihlerinden de yararlanmakta veya kendi tercihinin bunlarla desteklenmektedir.

Bazen arasında Ebu'l-Usr'unda bulunduğu Hanefî fakihler topluluğunun tercihlerinin aksi tercihe meyledebilmektedir.⁵⁴⁵ Hatta Hanefilerin değil de Hanefilerin hılâfına görüş beyân eden hasım dediği Şâfiî'nin görüşlerini dahi tercih edebilmektedir.⁵⁴⁶

Abdülaziz Buhârî'nin Pezdevî'ye muhâlif görüş beyan ettiği yerler genelde ıstılâhlar⁵⁴⁷, ıstılâhlardaki kayıtların efrâdını câmi' ağıyârını mâni olmaması⁵⁴⁸, lafız veya cümlelerin uygun kullanılmaması⁵⁴⁹ ve konuyu anlatırken unutmadan kaynaklanan cümleye gereksiz kelime ziyade edilmesi⁵⁵⁰ şeklinde olduğu gibi bazı görüş ve tercihlerin yanlışlığını tesbit edip ona katılmama şeklinde de olmaktadır.

Mesela: mutlakın şuyû' ifade etmesi bakımından umuma benzemesi meselesinde Fahrülislâm'ın mutlak'a umum hükmü verme zannına düşmesi⁵⁵¹ gibi sehve dayalı tercihlerine⁵⁵² değinmekte ve bunları kabul etmemektedir. Ayrıca Pezdevî'nin vakit meselesinde ilk vaktin edâ edilmediğinde ikincisine daha sonra üçüncüsüne ... edâ edilecek son vakte kadar intikâl edip bu vaktin yeniden başa dönüp ilk vaktin yerine sebep olarak geçmesi görüşünü gerekli görmemektedir. Ona

⁵⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,68; I,117-118; IV,317

⁵⁴¹ Buhârî, a.g.e., I,219; III,32; III,556

⁵⁴² Buhârî, a.g.e., I,141; I,154-155; I,223; II,182; III,70; III,90

⁵⁴³ Buhârî, a.g.e., I,226,

⁵⁴⁴ Buhârî, a.g.e., I,226

⁵⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,187

⁵⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,575

⁵⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,141; II,657

⁵⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,114; I,117-118

⁵⁴⁹ Buhârî, a.g.e., II,57-58, III,32

⁵⁵⁰ Buhârî, a.g.e., II,328; III,556

⁵⁵¹ Buhârî, a.g.e., II,96

⁵⁵² Buhârî, a.g.e., II,301

göre hasta, seferi ile hayızlıda olduğu gibi vaktin sabitleşmesi ve sebebiyetinin devam etmesi(vaktin cüzleri edâ vaktinin çıkışına kadar değişmesine) herhangi bir sıkıntı meydana getirmez.⁵⁵³ Aynı şekilde Pezdevî ve Serahsî(v. 483/1090)'nin, îmânını kalp ile tasdik ettiği halde diliyle ikrâr etmeyen kişi Allah indinde mü'min olmayacağı görüşüne katılmamaktadır. O'na göre böyle düşünen alimler nassların zâhirini itibâra almaktadırlar. Halbuki böyle bir şahsiyet dünya ahkâmında gayri Müslim muamelesi görse de Allah (c.c.) 'indinde mü'mindir.⁵⁵⁴ Başka bir yerde ise bu görüşünü destekler bir şekilde îmânın rûknünü kelamcıların anladığı gibi sadece tasdik olarak anlamakta ikrârı da buna dahil etmektedir.⁵⁵⁵

Allâme Buhârî Pezdevî'nin görüşlerini kabul edemeyeceği yerleri açık bir dile belirtmekte ve kendi tercihini yapmaktadır. Pezdevî tarafından hasma karşı kalpleri yatıştıracak bir cevap verilemezse bunu tesbit etmekte, verilen karşılığın yerine başka muteber Hanefî alimlerinin görüşünü cevap niteliğinde sunduktandır.⁵⁵⁶ Fahrulislâm ve bazı Hanefîler Cumhûr Hanefîlerin görüşlerine muhâlif düştüklerinde Pezdevî'nin tercih ettiği görüşleri şahsi görüş olarak isimlendirip buna itibar edilmeyeceğini dile getirmektedir.⁵⁵⁷ Ayrıca asıl metinde yapılan taksîmâtı terk edip başka Hanefî alimlerin taksîmâtına göre konuyu anlatma⁵⁵⁸, delil olarak getirilen ayetin yorumundan daha uygun bir yorum sunma⁵⁵⁹ Musannif'in cümleyi nasıl kurmasının daha sahîh olacağı⁵⁶⁰ şeklinde de tercihlerde bulunmaktadır.

Burada anlattıklarımızı birkaç örnekle görelim:

Örnek 1:

“(**Gaspla gerçekleşen milke gelince**) hepsi sonuna kadar bu asıl üzere getirilmiş başka bir tenakuzdur. Bu milkin gerçekleşmesi istilâ konusunda zikrettiğimiz şekildedir. Şurası bir gerçek ki meşâyihimiz(Mâvrâünnehir Hanefîleri)ın mütekaddimûnundan bazıları gâsıbın gasbettiği mala malik olmasının sebebi, bir şahista(yani şahsın zimmetinde) bedel(gaspedilen malın karşılığı) ve mübeddel(gaspedilen malın) aynı anda bulunamaması gerekçesiyle zıman(gaspettiği malın

⁵⁵³ Buhârî, a.g.e., I,467

⁵⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,395-396

⁵⁵⁵ Buhârî, a.g.e., IV,231-232

⁵⁵⁶ Buhârî, a.g.e., III,590

⁵⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,483

⁵⁵⁸ Buhârî, a.g.e., I,114; III,385

⁵⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,219; I,222; I,225-226

⁵⁶⁰ Buhârî, a.g.e., IV,12

bedeli)ın gâsıpta karar kılmasıdır derler. Fakat bu bir **galattır**. Çünkü biz(Hanefiler)e göre milk gasp vaktinden itibaren sabit olur. Bu sebeple gâsıbın satışı geçerli, gaspettiği maldan elde ettiği kazancı kendinedir. Bazı müteahhürün alimler ise gasp zımân(gaspedilen malın karşılığı)ı edâ ederken milki gerektiren bir sebeptir der. Aynı şekilde bu da bir **vehimdir**. Hakikaten milk gasp anından itibaren zımanın edasında gâsıbın zimmetinde sabit olmaz. Bu sebeple gasp edilenden meydana gelen ona teslim edilmez. Şayet gasp milk için sebep olsa idi bu sebeple milk gâsıpta karar kıldığında gâsıp munfasıl ve muttasıl ziyadelere de malik olurdu. Tıpkı mevkûf bey'de olduğu gibi. Zira icâre tamam olduğunda müşteri mala muttasıl ve munfasıl ziyadeleriyle mâlik olmaktadır. Yine de bu ibarede biraz **tiksindiricilik var**. Çünkü gasp lafzı katıksız düşmanlık ifade etmektedir. Bu sebeple de **eş-Şâfi'**'ninde **tercih ettiği gibi gasp milkin sebebi olmaz**.⁵⁶¹

Bu örnekte Alâuddîn Buhârî Hanefilerin mütekaddimûnundan bazısının gasp konusunda yaptıkları tercihi galat, bazı Müteahhirûnun tercihini ise vehm şeklinde isimlendirmekte ve bu isimlendirmesindeki gerekçesini sunmaktadır. Daha sonra başka meselelere kıyâslama yaparak ve çeşitli gerekçeler sunarak Şâfi''nin tercihini kabul etmektedir. Bu örnek Şarih'in tercihini göstermesi yanında doğrunun peşinde koştuğunu, kendisinde mezhep taassubunun olmadığını göstermesi açısından da önemlidir.

Örnek: 2:

“.....Anlattıklarımızı anladıysan Fahrulislâm'ın anlattıkları -ister bunlarla mecmu(iki kapak arasında derli-toplu) olması açısından Kitab'ın mecmunu(yani iki kapak arasındakini) tarif etmeyi murad etmiş olsun ister, şer'de hakikaten ve mecâzen Kitap lafzı kullanılan şey olsun- hakiki bir tarif değildir. Zira yaptığı tanıma kül ile ba'z dahildir ve Mushaf'taki kitâbet ile nakil ikisi de arız olmalarına rağmen teâ'ruz etmektedir. Şu bir gerçek ki Kur'an Nebi sallallahüaleyhivesellem zamanında bu iki(nazım ve nakil)si olmadan da Kur'an'dı ve icazına herhangi teâ'ruz da söz konusu değildi....”⁵⁶²

Bu örnekte Allâme Buhârî, Fahrulislâm'in yapmış olduğu tanımlamayı hakiki bir tarif olarak kabul etmemekte ve mantık ilkelerine göre çelişkili bulmaktadır. Bu ve buna benzer örnekler Buhârî'nin Musannif' Pezdevî'nin eserini şerh ederken asıl

⁵⁶¹ Buhârî, a.g.e., I,575

⁵⁶² Buhârî, a.g.e., I,68

metnin sınırlarına tıkılıp kalmadığını, en azından özgün bir şerh konumuna eserini yükselttiğini göstermesi açısından önemlidir.

Örnek 3:

“.....Evla olan şöyle denmesidir: Kitap(Kur'an)'ta namaz ve fâiz gibi bilinmesi Rasûl'ün beyânına bağlı olan (mücmel) kısım vardır. Burada müteşâbih beyanı umulmayanken muhkem manasının bilinmesi beyâna bağlı olmayandır. Sonuçta taksim iki kısım ile sınırlandırılmayacağı sabit olmuştur. O zaman iş ilk başta söylediğime gelmektedir. Farkın ortaya konması iki farklı değerlendirmeye mümkündür. Birincisi: Müşterek iki kısımdır. Birinci kısım: Başkasının beyânına ihtiyaç duyulmadan lügat manası düşünüldüğünde bazı yönlerinin tercihi mümkün olan lafızdır. İkinci kısım: Tercihin ancak beyânla mümkün olduğu lafızdır. Muhâlifin de iddiâ ettiği gibi birinci değil ama bu son kısım mücmelin kısımlarındandır. İkincisi: Müşterek, beyâna ihtiyaç duyulmadan muradına vukufiyetin teemmülle mümkün olduğu lafızdır. Bu bir lafız için mümkün değilse o lafzın müşterek diye isimlendirilmesi mümkün değildir. Böylesi bir lafız ancak mücmelin kısımlarına dahildir. Birinci değerlendirmeye göre ikinci kısım mücmel olmasına rağmen müşterek olarak isimlendirilir. İkinci değerlendirmeye göre ise ikinci kısım asla müşterek olarak isimlendirilemez. Musannif'in ibaresinin zâhiri ikinciye işâret etse de bu kısım müşterekin tarifine dahil olduğu için birinci değerlendirme esah'tır. Şayet bu kısım müşterekten sayılmazsa tarif ağyârını mâni olmaz.....”⁵⁶³

Bu örnekte Abdülaziz Buhârî ilk önce Pezdevî'nin tanımını kabul etmemektedir. Daha sonra Pezdevî'nin müşterek ile mücmel anlayışındaki yanlış farklı taksimatlar vererek ve bunlarda bu iki kavramın yerini mantık ilkeleri kapsamında belirleyerek ortaya koymaktadır.

Örnek 4:

(**Hastaya gelince bize göre sahîh olan...**) Bu kayıtlı Musannif(Pezdevî), Ebu Hasen el-Kerhî(v. 340/952) rahimehullah'ın: ‘Seferî(yolcu) ve hasta hakkında verilecek cevap Ebu Hanîfe(v. 150/767) rahimehullah'ın tercihinin göre birdir.’ sözünü dışarıda bırakmayı arzuladı. Buradaki Ebu Hanîfe rivayetini Şeyhulislâm Hâherzâde(v. 642/1244) tercih etmiş ve şöyle demiştir: ‘Bir kişi ramazanda hasta

⁵⁶³ Buhârî, a.g.e., I,114

veya seferi ve başka bir vâcibe niyetle oruç tutuyorsa Ebu Hanîfe'ye göre niyet ettiğini tutmuş olur. Ama tatavvu'(nâfile)ya niyet etmişse Zâhiru'r-Rivâye'ye göre (nâfile değil) ramazan orucu tutmuş olur.' Ebu Hanîfe rahimehullah'tan Hasen(v. 204/819) rahimehullah tarikiyle yapılan rivayete göre ise (yukarıdaki rivayetin aksine)o niyet ettiği orucu tutmuştur. Ayrıca bu son rivayet el-Hidâye yazarı Şeyhulislâm(el-Merğînânî, Ali b. Ebi-Bekr v. 593/1197)'ın, Kâdı İmâm Fahrüddîn(Kâdıhan v. 592/1196)'ın, İmâm Zahîruddîn el-Velvâcî(v. 530/1135)'nin, Kâdı İmâm Zahîruddîn el-Buhârî(v. IV/XIII yüzyıl)'nin, Şeyhulkebîr Ebu'l-Fazl el-Kirmânî(v. 543/1148) (Allah hepsine rahmed etsin)'nin tercihidir. Ebu'l-Fazl(el-Kirmânî v. 543/1148) el-İzâh adlı eserinde: 'Meşâyih'imiz(Mâverâünnehir Hanefileri) seferi(yolcu) ile hastayı farklı değerlendirmişlerdir. Aslında **bu sahîh değildir**. Sahîh olan ikisininde bir değerlendirilmesidir' demekte ve 'Ebu Hanîfe'den Ebu Yûsuf'un yaptığı nakle göre seferi tatavvu'(nâfile)a niyet ederse bu geçerlidir' diye devam etmektedir. Fakat burada Musannif(Pezdevî)'in, Şemsüleimme(Serahsî)'nin ve ikisine tabi olanların tercihlerine yer vermemektedir. Ben dedim(**gultü**) ki: Bu (ruhsatın keşfi) bizzat hastalıkla ilgili muhâliflerin tercihlerini dikkate almadan fakihler arasındaki icmâyı dikkate almakla alakalı değildir. Bu böylecedir. Zira hastalık çeşit çeşittir. Şiddetli hummalar, baş ağrısı, göz ağrısı gibi bazıları orucun zarar gördüğü cinstendir. Emrâz-ı rutibiye(ishal gibi su kaybına sebep olan hastalıklar) ve hazım sıkıntısı gibi bazıları ise orucun zarar görmediği cinstendir. Ruhsat, ancak meşakkati uzaklaştırmak ve zararı ortadan kaldırmak gibi bir ihtiyaçtan dolayı sabittir. Uzaktan da olsa şayet meşakkate doğru yol aldırıyorsa zararın uzak tutulmasına ihtiyaç olmayan meselede de ruhsat sabit olur. Sefer durumunda ise aksi bir hal söz konusudur.. Zira sefer her halükarda meşekkatı getirir. Sonuçta ruhsat seferin zatına tealluk etmiştir(yani seferin bizzat kendisi başka bir şeye ihtiyaç duymadan ruhsatı gerektirir). Bilindiği üzere sefer meşekkat makamına(meşakkat tesbit açısından subjektif bir mesele olduğu için objektif olan sefer onun yerine) ikame edilmiştir. Sonra bize göre ruhsat, Hanefilerin arasında hilâfın olmadığı hakiki acziyet(oruçta pir-i fâninin hükmünde olduğu gibi)le sabit olduğu gibi hastalığın artma korkusuna istinâden de sabit olur....⁵⁶⁴

⁵⁶⁴ Buhârî, a.g.e., I,482-483

Bu örnekte Hanefî mezhebinin kurucusu Ebu Hanîfeden çeşitli şekillerde ulaşıp farklı devirlerdeki birçok müteahhirun alim tarafından tercih edilen bir görüş “gultü: dedim” lafzıyla kabul edilmemekte, ilmi ve akli gerekçeler sunularak Hanefîlerden ayrılan ama gelenekte yer verilmeyen Pezdevî'nin ve Serahsî'nin görüşü tercih edilmektedir. Bu sebeple bu tür örneklerin eserde farklı bir yerinin olduğu görülmektedir.

III. İlme, Alimlere ve Mezheplere Karşı Tutumu

A) İlme ve Fıkha Dâir Görüşleri

Alâuddîn Buhârî'ye göre dini ilimler, hürmet ve saygısı ile gurur duyulmaya fazlasıyla hak sahibidir. Elde edilmesi ve üstünlük sağlaması bakımından çok faziletlidir. Zira dini ilimler dünyada saâdete ulaşmak için tutulmuş bir yol, ahrette itibarın sağladığı başarıya dayanmış bir merdivendir. Onun nuru ile günâh karanlıklarından doğru yola girilir. Onun uğuruyla cehâletin zeliliğinden ictihâdın zirvesine çıkılır. Özellikle usulu fıkıh bunların içinde idrak edilmesi en zor, metodu en ince, kâideleri en genel ve faydası en fazla olanıdır. Eğer usulu fıkıh olmasaydı dini ilimlerin güzel yönleri, eserlerin sırrı, fıkıh ve hikmet semasının yıldızları sönük olurdu. Onun yararı saymakla bitmez ve faydası araştırmakla kavranamaz.⁵⁶⁵

Allâme Buhârî'ye göre ilmin tek gayesi olamaz. İlimden maksad onunla amel etmektir. Zira insan ilimden değil amelden imtihan edilecektir. İnsanı âhirette kurtaran ilimler ancak amel edilenlerdir. Furu ilmine dahil olan bu ilimlerde amel uzuvlarla mümkündür. Usul ilmi olan itikada dâir ilimlerin ameli ise kalpledirdir.⁵⁶⁶ Fıkıh amele dâir bir ilim ve hikmettir.⁵⁶⁷ Ayrıca usulle furu arasında muâraza olmamalıdır.⁵⁶⁸ Her şeye rağmen bazen teorideki ile şerîatın pratik uygulaması arasında fark bulanabilmektedir. Yani uygulamamın teoriden zayıf olma durumu söz konusu olabilir.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,15-16

⁵⁶⁶ Buhârî, a.g.e., I,47-48

⁵⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,48

⁵⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I,47

⁵⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,443

O'na göre fıkhıta derinleşmek en büyük cihâddır. Çünkü delile yapılan mücâdele kılıçla yapılan cihâddan daha tesirlidir. O hâlde -ayette de belirttiği şekilde(Tевbe, 122) - savaşa katılmayıp bu işleri yapacak bir grup bulunmalıdır.⁵⁷⁰ Diğer ayetlerden de ilham alan Allâme Buhârî insanların toptan ilim talebi için yollara düşmelerini doğru ve mümkün bulmamaktadır. Zira böyle bir şey mümkün ve doğru bir şey olsaydı fıkhıta derinleşmek herkese vâcip olurdu. Çünkü ilim talep etmek her Müslüman erkek ve kadına farzdır. O hâlde insanların maslahatına uygun bir şekilde geniş cemaatlerden bir kısmı, kendini ilim yolculuğuna adayacak, onu tahsil etmek için meşakkatlere katlanacaktır. Bu şahısların yaptıkları işten maksatları, odak noktaları da halklarını uyarmak, onları irşâd etmek, onlara nasîhat etmek olmalıdır. Yoksa bu ilim adamları kötü sıfatlara meyletmemeliler, liderlik, reislik, beldelere ününü yaymak gibi zayıf maksatların peşine düşmemelidirler.⁵⁷¹ Buradaki inzârın mâhiyeti ise kuru bir inzar değil ilim ve amele davettir. Çünkü münzir inzâr ettiğini yapmıyorsa ne O'na bakılır ne de sözüne itibar edilir. İnzâr etmek için inzâr edilenle amel etmek gereklidir.⁵⁷² Zaten fakih bilgi küpü değil âmil alim demektir. İnsanlara iyiliği emredip kendini unutan, yapmayacağını insanlara söyleyen fakih değildir.⁵⁷³

Allâme Buhârî göre rağbet, ilim ve amel mutlak fakihte bulunması gereken şartlar arasındadır. Bunlardan biri veya ikisinin bulunmaması -hakikatin bir cüzünü bulundurup bir cüzünü bulunmadığı için- kişiyi sadece bir yönden fakih kılacaktır. Fıkhın faziletine dâir şerîat kesinlikle sayısız ayet ve hadis de zikredilmiştir. Bu faziletlerin amel etmeyen alimlerden uzak olduğuna dâir ayetle ve hadisler vardır.⁵⁷⁴ Bir fakihin bin abidten şeytana daha şedît gelmesi ilim ve ameli kendisinde toplayan alim için söz konusudur. İlmi olup ta ameli olmayan ise şeytanın alay konusu ve maskarasıdır. Fakih dünyaya karşı zâhit, âhirete rağbeti olan, günâhını çok gören, Rabbine ibâdete devam eden, Müslümanların fitratında olmayan şeylerden kaçınan bir kişidir.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Buhârî, a.g.e., I,53

⁵⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,53

⁵⁷² Buhârî, a.g.e., I,54

⁵⁷³ Buhârî, a.g.e., I,54

⁵⁷⁴ Buhârî, a.g.e., I,49-50

⁵⁷⁵ Buhârî, a.g.e., I,51-52

B) Abdülaziz Buhârî'nin Kendinden Önceki Alimlere Karşı Tutumu ve Hanefîlere Bağlılığı

Alâuddîn Buhârî kendinden önce gelenleri hocası olarak kabul etmektedir. Fakat bazı fakihler bidate bulaşmış ve yanlışa düşmüştür.⁵⁷⁶ Bazen bu yanlışı müteahhirûn da devam ettirmiştir.⁵⁷⁷ Bunlar(kendinden öncekiler)'dan sağlam olanlar çoğunluğu sünnet ve sahâbe akîdesi(Ehl-i Sünnet) üzere bulunanlardır.⁵⁷⁸

Ayrıca O kendinden önce gelmiş, usul ilminde belirli bir mertebeye ulaşmış alimleri fuhûl olarak isimlendirmektedir.⁵⁷⁹ Ebu Hanîfe(v. 150/767), Şâfiî(v. 204/819), Mâlik(v. 179/795) ve el-Evzâ'î(v. 159/776) gibi fakihleri “**fukahâü'l-emsâr**” (şehirlerin fakihleri) olarak adlandırmaktadır.⁵⁸⁰ Ayrıca Buhârî'de belirgin bir Ebu Hanîfe i'timâdı hissedilebilir. Bunu Ebu Hanîfe'den yaptığı nakillerdeki takındığı eleştirmeme tutumundan⁵⁸¹, O'nun ilimi hakkında diğer mezhep imâmlarından yaptığı nakillerden⁵⁸² açıkça fark etmekteyiz. O'na göre Ebu Hanîfe ve arkadaşları meseleleri delillendiren, cevapların tashîhini yapan, furu ve usulün tertîbinde gayretlerini O ve arkadaşları mertebesine eriştirecek onların dışında Hanefî mezhebinde onlardan önce kimsenin gelemediği bir mertebededirler. Bu sebeplere binâen bu alimlerin üstün mertebeleri vardır. Sahâbe ve Tabiîn'in yolundan yürümüş ve onların metodunu benimseyip sırasıyla hükümleri Kitap, sünnet, icmâ ve kıyâstan çıkarmışlardır. Hüküm çıkarma ve istinbatta Onlardan sonrakiler onların usulüne muhâlif kendilerinden yeni bir şeyler katmamışlardır.⁵⁸³

Bununla da yetinmeyen Allâme Buhârî, Ebu Hanîfe'ye yöneltilen çirkin iftiralara karşı O'nu takva ve vera'daki ince anlayışını dile getirerek savunmaktadır.⁵⁸⁴ Usulcüler tarafından Ebu Hanîfe ve arkadaşlarına nisbet edilen bazı görüşleri ve iddiâları yalanlamaktadır.⁵⁸⁵ Ebu Yusuf'un Hadis ilminde hâfizken fıkhı dalmasını onun Hadis hıfzına zarar verdiği şeklindeki yorumları geçersiz olarak görmektedir. İddia edilenin aksine bu durum O'nun hafızasının güçlü

⁵⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,35

⁵⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,575

⁵⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,35

⁵⁷⁹ Buhârî, a.g.e., II,195

⁵⁸⁰ Buhârî, a.g.e., III,236

⁵⁸¹ Buhârî, a.g.e., I,39

⁵⁸² Buhârî, a.g.e., I,57-58

⁵⁸³ Buhârî, a.g.e., I, 54-55

⁵⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,145

⁵⁸⁵ Buhârî, a.g.e., II,211

olduğuna göstermektedir.⁵⁸⁶ Ayrıca Hanefîlerin ileri gelen fakihlerine yapılan boş değerlendirmelere cevap vermekte, hasmının bu davranışını taassup ve çekememezlik olarak isimlendirmektedir. Zira Şâfiî'ler -kendi fakihlerinden bir çokları aynı şeylere yeltendiği hâlde- kendi fakihlerini bu şekilde bir değerlendirmeye tabi tutmamışlardır.⁵⁸⁷

Sıkı bir Hanefî oluşunu gözlediğimiz Buhârî Hanefîlerin bir konudaki asıl ihtilâfi bırakıp bu konuyu farklı yerlere taşıdıklarını idiâ ettiği de olmaktadır.⁵⁸⁸ Bunu da aşarak -Hanefîlerin tercihini yanlış bulması sebebiyle- Şâfiî'lerin görüşüne katılabilmektedir.⁵⁸⁹

G) Alâuddîn Buhârî'nin "Usul" Yazarı Pezdevî'ye Karşı Tutumu

Abdülaziz Buhârî'nin anlattığına göre Pezdevî, kendi çağdaşı İmâmu'l-Haramey'le yaptığı tartışmada bu Şâfiî' alimini ilmi ve ispatı ile hayretler içerisinde bırakmıştır.⁵⁹⁰ Başka bir yerde ise Musannif Fahrulislâm'ın görüşlerini kendisinden önce gelen Hanefîleri gözeterek oluşturduğunu savunmata, O'nu geleneği gözetten bir Hanefî olarak nitelemektedir.⁵⁹¹

Fahrulislâm Pezdevî muteber Hanefî alimlerinin tercihinin aksine bir tercih dile getirdiğinde O'nun burada unutkanlık gösterdiğini yumuşak bir şekilde ifade eden⁵⁹² Allâme Buhârî'ye göre Pezdevî itikatta Ehl-i Sünnetten ayrı tercihler yapabilecek, görüşleriyle yeni bir mezhep(ekol) oluşturabilecek seviyededir.⁵⁹³

Yeri geldiğinde Fahrulislâm'dan farklı görüşleri tercih edebilen Allâme Buhârî eserini şerh ederken anlayamadığı yerde O'nun hakkında: "Sonuç olarak Şeyh(Pezdevî)'in bu mesele hakkındaki sözünün hakikatte neyi kast ettiği bana pek açık gelmedi. Bunda şaşılacak ne var! Çünkü O (Pezdevî) rahimehullah, araştırmacıların tabakalarının en zirvesinde olduğu için tetkik yöntemlerinin derinliklerine dalyor. Nerde bizde onun maksadını ve meramı anlayacak kültür!

⁵⁸⁶ Buhârî, a.g.e., III,158

⁵⁸⁷ Buhârî, a.g.e., III,157

⁵⁸⁸ Buhârî, a.g.e., III,250

⁵⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,575

⁵⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,56

⁵⁹¹ Buhârî, a.g.e., II,215

⁵⁹² Buhârî, a.g.e., II,301

⁵⁹³ Buhârî, a.g.e., I,264-265

Nerde nüktesinin hakikatine ve kelamının esrârına vukufiyet! Bu sebeple de Cumhûrun bu konudaki kavlini tercih ettik”⁵⁹⁴ demektedir.

Çok dikkatimizi çeken bir husûs da Buhârî eserinde Pezdevî’yi bir isimle anmamış, O’nun için birden çok isim ve lakap kullanmıştır. Tesbit edebildiklerimizi burada veriyoruz:

- 1- eş-Şeyh (rahimehullah)⁵⁹⁵
- 2- Şeyhî (rahimehullah)⁵⁹⁶
- 3- eş-Şeyhü’z-Zâhid (rahimehullah)⁵⁹⁷
- 4- eş-Şeyhü’l-Îmâmü’l-Musannif (rahimehullah)⁵⁹⁸
- 5- Musannif (rahimetullah)⁵⁹⁹
- 6- eş-Şeyhu’l-Musannif (rahimehullah)⁶⁰⁰
- 7- Sahibu’l-Kitâb (rahimetullah)⁶⁰¹

H) Kelam’a ve Kelam Mezheplerine Geniş Yer Vermesi

Eserinin başında Ebu Hanîfe’nin itikadla ilgili eserlerini konu edinen, asıl metni Ebu Hanîfe’nin eserlerinin asıllarına mürâcaat ederek ortaya koyup eksik yerleri tamamlayan ve yanlış yerleri düzelten⁶⁰² Buhârî eserin tamamında itikadla alakalı olan konularda kelam ilminden istifade etmektedir. Fakat Kelam ilmiyle fıkıh ilminin ortak konularına girince bundan -kendine göre- yeteri kadar bahsettiğini söylemekte, bu konuda daha geniş bilginin kitapların bir çoğunda bulunduğunu dile getirerek yer yer konuyu kısa tutma yoluna da gidebilmektedir.⁶⁰³

Alâuddîn Buhârî’ye göe hasımla ilmi bir tartışmanın gerçekleşebilmesi için ortak paydanın olması gereklidir. Nitekim Kur’an ve sünnetin hükümlerine tartışmalarda sarılmanın belli şartları vardır. Bu şartlar: şahsi tartışmalara dalmak ve hevâlarına düşmek sebebiyle İslâm dâiresinden çıkmamak, tevâhid akîdesine sırtlarını dönmek, kendi bildiği görüşün hakkın kendisi ve tevâhidin aslı olduğunu iddiâ

⁵⁹⁴ Buhârî, a.g.e., II,29

⁵⁹⁵ Buhârî, a.g.e., I,23; I,166; I,225; I,434; I,62; II,92; II,453; II,638; II,736; IV,194; IV,371

⁵⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,189; IV,599

⁵⁹⁷ Buhârî, a.g.e., II,75

⁵⁹⁸ Buhârî, a.g.e.; II,264

⁵⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,625; I,627; II,217; II,221; III,59; IV,293

⁶⁰⁰ Buhârî, a.g.e.; II,98; II,451; II,565; IV,184

⁶⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,484

⁶⁰² Buhârî, a.g.e., I,39

⁶⁰³ Buhârî, a.g.e., I,433

ederek Kur'an ve sünnetin dile getirdiği Allah'ın sıfatını inkâr etmemek, Nebi (s.a.v.)'in Râsûl olduğunu ikrâr etmek, Kur'an'ın hak olduğunu kabul etmek, İslâm akîdesine inanmak, kible ehli olmak şeklindedir. Yoksa Meccusiler, Seneviye ve felsefeciler gibi risâleti, Kur'an'ı kabul etmeyenlerle yapılan tartışmalarda -hasım Kur'an ve Sünnetin hakikatini inkâr ettikleri için- bu ikisine tutunma bir fayda sağlamaz.⁶⁰⁴ O bu şekil değerlendirmesiyle kiminle hangi hucetleri getirerek cedelleşileceğini, başka bir deyişle cedeldeki kriterlerini belirtmiş olmaktadır. Bu yöntem iki yöntemden birinin sahibi olan Pezdevî'nin cedeldeki yönteminin aynıdır.

“Tarîgatü's-sünnet ve'l-cemâ'a” terkîbinin “sünnet” kısmını Rasûl'ün akîdesi “cemaat” kısmını da sahâbe akîdesi diye tefsîr eden⁶⁰⁵ Allâme Buhârî Ehl-i Sünnet'in kolu olan Mâtûridî ve Eşâ'rîlerin görüşlerini yer yer ayrı bir şekilde zikretme ihtiyacını duymakta, aradaki anlayış farkını itikad ve hukuka yansıyan sonuçlarıyla birlikte değerlendirmektedir.⁶⁰⁶ Eserinde Ehl-i Sünnet şemsiyesinden umum mana ifade eden Ehl-i kiblenin görüşlerine de yer vermektedir.⁶⁰⁷ Ama ümmet kapsamına girmediği hâlde kendini Müslüman sayıp kibleye doğru namaz kılanları tekfir etmekte, bu vasf(kibleye yönelme)'ı ümmet kapsamına girmede yeterli görmemektedir.⁶⁰⁸

İslâm'ın kültürel ve siyasi başarısıyla gizli bir hâle bürünen⁶⁰⁹ hevâ ehlini 1-Cebriye 2-Kaderiyye 3-Râfiziye 4-Hâriciye 5-Müşebbihe⁶¹⁰ 6-Mürchie şeklinde altı fırkaya ayıran Buhârî bu altı fırkanın her birini on iki fırkaya ayırarak yetmiş iki fırka hadisini yorumlamaktadır.⁶¹¹

O'na göre Mu'tezile Ehl-i Kibledir.⁶¹² Hevâ ehli ise kâfirler gibidir. Bu bağlamda Mu'tezile hevâ ehline dahil değildir. Zira Mu'tezile ümmet kapsamına girerken hevâ ehli bu kapsamın dışındadır. Hâliyle heva ehli olanlar davet ehli

⁶⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,33

⁶⁰⁵ Buhârî, a.g.e., I,35

⁶⁰⁶ Buhârî, a.g.e., I,255; I,389; II,466; III,308; III,386; IV,287

⁶⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,33

⁶⁰⁸ Buhârî, a.g.e., III,442

⁶⁰⁹ Buhârî, a.g.e., III,356

⁶¹⁰ Bu fırkayı Hambelilerin bir kolu olarak kabul etmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., III,494)

⁶¹¹ Buhârî, a.g.e., I,42

⁶¹² Buhârî, a.g.e., III,36; IV,379

değildir.⁶¹³ Bunlara nass hüccet olarak sunulamaz. Mu'tezilenin buradaki konumu şâz bir fırka olmaktan ibarettir.⁶¹⁴ Ama bu fırka kendini ehl-i tevhîd olarak isimlendirmesine rağmen- tevhîd adına tevhîdi iptâl etmektedir.⁶¹⁵ Elbette Mu'tezile'nin hepsi bir değildir, Mutezîle de farklı farklıdır. Bu sebeple Şarih Buhârî temeli fikir ayrılığına dayanan Bağdat mu'tezilesi şeklinde coğrafi bir ayırma da gitmektedir.⁶¹⁶

Diğer fırkalar ve onların kollarınının⁶¹⁷ görüşlerini Ehl-i Sünnet'le karşılaştırmalı bir şekilde anlatan Allâme Buhârî, Mu'tezilenin⁶¹⁸ görüşlerini de Ehl-i Sünnetle -herkesi akli ve nakli deliliyle- karşılaştırmalı bir biçimde işlemekte, gerekli cevapları onlara vermektedir. Genelde muhatap kabul edip cevap verdiği bu fırkalarla -bazen belirli temel esasları kabul etmemelerini gerekçe göstererek- tartışmaya girilmeyeceğini dile getirdiği de olmaktadır.⁶¹⁹

Eşârîlerle Mu'tezile arasındaki husun kubuh meselesi, emirle ilgili meseleleri deliler ışığında tartışan⁶²⁰ Abdülaziz Buhârî kulun fiillerinde Allah(c.c.)'ın hâlik olduğunu dile getirirken kulun sadece –ehli sünnetteki kesp teorisine istinaden- kâsib olduğunu anlayışını kabul etmektedir.⁶²¹ Mu'tezilenin Nîsâ sûresi 116 ayetini büyük günâh işlemiş Müslüman'ın ebedî cehennemlik olduğunu kanıtlamak için tevbe şartıyla kayıtlamasını ve A'râf sûresi 155 ayetini -Allahın meşîyetiyle irâdesi altına kötülük ve çirkinliklerin girmesinin imkansızlığını kanıtlamak için- zorlama dileği şeklinde anlamalarını hevâlarına göre yorumlama olarak nitelemektedir.⁶²² Bu fırkanın rü'yetullahı kabul etmemesini Ehl-i Sünnet'in bunu Müslümanların

⁶¹³ Alâuddîn Buhârî ümmeti davet ve mütêbea' şeklinde ikiye ayırmaktadır. Ümmeti Mütêbea' fısık ve hevâdan uzak olan Müslümanlar, ümmeti da'vet fısık ve hevâya dalmış Müslümanlarla diğer insanlar şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca ümmet ifadesi mutlak manada kullanıldığında bundan mütêbea' anlaşılacağını söylemektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., III,442; III,456)

⁶¹⁴ Buhârî, a.g.e., III,358 Hanefilerin müteahhîrûn alimlerine âit görüşlerini Mu'tezile alimlerinin ağzından dile getirmesi, (b.k. Buhârî, a.g.e., I,149-151) Hanefî ve Şâfi'î usulcülerinin ittifâkına hâsseten Mu'tezilî usulcülerin ittifâkı da katması (b.k. Buhârî, a.g.e., I,191; I,391) gibi tutumlar Mu'tezileye karşı tutumunun hevâ ehline karşı tutumdan farklı olduğunu hissedilmektedir. Zaten hevâ ehline dahil etmeyip ayet ve hadisle onlara cevaplar sert etmesi, bir manada onları hasım kabul etmesi onları mütêbea' ümmet kapsamına dahil ettiğini düşündürmektedir.

⁶¹⁵ Buhârî, a.g.e., I,158

⁶¹⁶ Buhârî, a.g.e., III,193

⁶¹⁷ Buhârî, a.g.e., I,34; I,43; I,255; I,272; II,81-83; II,84; III,36; III,189; III,442; III,445-446; III,494; IV,101; IV,287-290; IV,545-547

⁶¹⁸ Buhârî, a.g.e., I,42; I,156-158; I,391; I,567; II,276-277; II,660; III,333; III,386; IV,369-380;

IV,546

⁶¹⁹ Buhârî, a.g.e., II,84

⁶²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,379-380

⁶²¹ Buhârî, a.g.e., III,576

⁶²² Buhârî, a.g.e., I,34

keyfiyetsiz ve cihetsiz göreceği şeklindeki anlayışıyla cevaplandırmaktadır.⁶²³ Bu mezhebin tea'ddudü kudemâ(kadîmlerin ebediliği)'ya sebep olacağı korkusuyla Allah'ın sıfatlarını kabul etmemesini dillendirmekte ve bu yaklaşımından dolayı mensuplarını cehâletle suçlamaktadır.⁶²⁴ Mu'tezilenin âhîret ahkâmından olan münker-nekiri, kabir azabı, mizanı, büyük günâh işlemlere şefaati, şirkin altındaki günâhların affı, muvahhit kebâir ehlinin cezâlarını çektikten sonra cehennemden çıkarılabileceklerini kabul etmemesini gerekçelerini de sunarak değinmekte ve gerekli cevapları gerekçeler sıralayarak vermektedir.⁶²⁵

Hâricilerin Sıffin savaşıdan sonra nasıl tarih sahnesine çıktıklarını dile getiren Allâme Buhârî onlarla da birçok meseleyi eserinde tartışmaktadır. O'na göre onların büyük günâh işleyeni küfür ile suçlamaları bâtıldır. Bu yaklaşımları cehâletten ileri gelmektedir. Bu özür -kâfirlerin özründe olduğu gibi- ahrette asla kabul edilmeyecektir.⁶²⁶

O'na göre Cehmiyye'nin Cennet-Cehennem'in ve cennetlikler ile cehennemliklerin ebedi bâkî kalmayacakları görüşü de bâtıl bir cehâlettir. Bu cehâlet te ahrette özür olarak kabul edilmeyecektir. Malum inanç kâfirin cehâletiyle birdir.⁶²⁷

Alâuddîn Buhârî'nin Zâhiriler hakkındaki söylemi ise câhil oldukları⁶²⁸, Kur'an'a ifrâta ve tefrîte varan yaklaşımlarından dolayı dalâte düştükleri şeklindedir.⁶²⁹

Felsefecilerin görüşlerine Sofistlerin⁶³⁰ söylemleri altında değinen Keşfü'l-Esrâr müellifi Hindistan putperest Dehrîlerinden olup tenâsühü kabul eden, haberle meydana gelen ilmi inkâr eden Sümeniyye⁶³¹, Berâhimîyye⁶³² inançlarından; Meccûsî⁶³³, Seneviye⁶³⁴ gibi dinlerden bahsetmektedir. Ayrıca Zerdüş hakkında da çeşitli iddiâlara ve değerlendirmelere yer vermektedir. O'nun çeşitli şekilde tasavvur edilmesinin geçersizliğini ortaya çkarmaya çalışmakta, yaptıklarının istidrâç olarak

⁶²³ Buhârî, a.g.e., I,44; IV,380

⁶²⁴ Buhârî, a.g.e., I,157-158

⁶²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,546

⁶²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,546-547

⁶²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,546

⁶²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,552-553

⁶²⁹ Buhârî, a.g.e., I,556-557

⁶³⁰ Buhârî, a.g.e., I,33; II,661

⁶³¹ Buhârî, a.g.e., II,660

⁶³² Buhârî, a.g.e., II,660

⁶³³ Buhârî, a.g.e., I,33; II,662-663

⁶³⁴ Buhârî, a.g.e., I,33

isimlendirilebileceğini dile getirmektedir. O'nu Lanetli Deccâl'a kıyâslayarak şarlatan "Zedüşü'l-La'în" (Lanetli Zerdüş) olarak isimlendirmektedir.⁶³⁵

Çeşitli konularda Yahûdî⁶³⁶ ve Hıristiyanlara⁶³⁷ cevap veren Allâme Buhârî Hıristiyanların Îsâ (a.s.) tasavvurunu eleştirmektedir. O'na göre Îsâ (a.s.)'nin yerine -O'nu tanımayanlar- O'nu öldürüyoruz derken -gece vakti yanlışlıkla- başka adamı öldürmüşler daha sonra da bu olay Îsâ(a.s)'nin öldürülmesi olarak yayılmıştır. O çarmıha gerilenin Îsâ(a.s.) olması meselesine karşı Habeşli Nasrânîlerin de dahil olduğu Nasrânîlerin ve Yahûdîlerin bu görüşe katılmamalarını, elem çekme sahnesine Îsâ(a.s.)'yı tanıyanların katlamayacaklarını hâliyle O'nun teşhîsini sağlam yapamayacaklarını akli bir delil olarak sunmaktadır.⁶³⁸

O'na göre Tevrâtın günümüzdeki hâline değil inmiş olduğu devirdeki hâline îmân etmek gereklidir. Tevrât tahrîf edildiği için -birkaç sayfa önce Tevrât'tan nakil yapan Musannif'in aksine⁶³⁹- ondan nakil yapmak sahîh değildir.⁶⁴⁰

Kendisinin mensup olduğu grubun icmâdan saptıkları, Ehl-i Sünnet sınırını aştıkları yönündeki eleştirilere kendi sisteminin görüş ve değerlerine sâdik oldukları yönünde itirâzlar sunan⁶⁴¹ Buhârî'nin Eşariler'in görüşünü tercih eden Pezdevî'nin tercihinin evlâ olduğunu dile getirmesi kendisinin de katı bir Maturudî olmadığını bizlere söyletmektedir.⁶⁴² Buna rağmen itikadî konularda Pezdevî ve O'nun gibi düşünenlerin görüşlerine katılmayıp başka kelamcılarının görüşlerine katıldığı olmaktadır.⁶⁴³ Hevâ ehli dediği fırkalara, felsefecilere, diğer din mensuplarına ve (kısmen) felsefecilere karşı ağır ithamlarda bulunması eserin genelinde mülâyim bir tabiata sahip olduğunu gördüğümüz Keşfü'l-Esrâr sahibi için dikkat çekici bir durumdur.⁶⁴⁴

⁶³⁵ Buhârî, a.g.e., II,667-668

⁶³⁶ Buhârî, a.g.e., II,662-663; II,667-668

⁶³⁷ Buhârî, a.g.e., III,315-319; II,662-663

⁶³⁸ Buhârî, a.g.e., II,217; II,668-669

⁶³⁹ Buhârî, a.g.e., III,306

⁶⁴⁰ Buhârî, a.g.e., III,309

⁶⁴¹ Buhârî, a.g.e., II,619-621

⁶⁴² Buhârî, a.g.e., I,266

⁶⁴³ Buhârî, a.g.e., I,395-396; IV,231-232

⁶⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV, 556-557 Mesela Râfizilerin şahâdetlerinin kabul edilemeyeceğini dile getirmektedir.(b.k. Buhârî, a.g.e., III,52)

İ) Fıkıh Mezheplerinden Yer Vermesi

Abdülaziz Buhârî kendi mezhebi Hanefiliğin yanında Şâfiî⁶⁴⁵, Mâlikî⁶⁴⁶, Hanbelî⁶⁴⁷, Zâhiriye⁶⁴⁸ mezheplerinin kavillerine genel manada yer verdiği gibi tek tek isim vererek de bu mezheplerin mensubu fakihlerin görüşlerine değinmekte⁶⁴⁹ ve bu görüşleri hem Hanefilerle hem de diğer mezheplerle delilli-gerekçeli karşılaştırmalar yaparak, onlara cevaplar vermektedir.

Sadece fakihlerle yetinmeyen Allâme Buhârî dört halîfeden olanlar⁶⁵⁰ başta olmak üzere Sahâbenin ileri gelenleri⁶⁵¹ tabiî'ne⁶⁵² etbau't-tabîî'nin⁶⁵³ ve dört mezhep dışında mezhep sahibi imâmların⁶⁵⁴ görüş, tercihlerine tertip sırasına uygun bir şekilde yer vermektedir. Mezhep imâmlarının tercihleriyle sahâbeden ve tâbiî'nden kimlere tabi olduklarını dile getirmektedir.⁶⁵⁵ Aynı şekilde büyük imâmlardan sonra gelen fakihlerin de bu imâmlardan, tabiî'nden ve sahâbeden kimlerin görüş silsilesine dahil olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁵⁶

Genelde usulcülerini mezheplerine nisbetle zikreden Alâuddîn Buhârî bazen mezhebine bakmaksızın bir görüş etrafında toplanan alimleri birlikte zikretmektedir.⁶⁵⁷ Hanefî ya da Şâfiî' olup da karşıdakinin görüşüne katılan fakihleri isim vererek dile getirmesi de bu tutumunu destekleyen bir davranıştır.⁶⁵⁸

Te'vîl, te'liflerle mezhebi olan Hanefiliğin usulünün bütünlüğüne tabi olmada elinden geldiği kadar çaba harcadığını gördüğümüz Allâme Buhârî yeri geldiğinde kendi mezhebinden olan alimleri ayetleri yanlış değerlendirdikleri için yanlış

⁶⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,120; I,203; I,206; II,217; I,282; I,379; I,386; II,69; II,404; II,466; II,473; II,488; II,721; III,407; III,441; IV,171

⁶⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,206-207; I,120; I,203; I,256; II,319-321 II,404; II,467; II,473; II,488; II,698; II,721; III,54; III,125-126; IV,428

⁶⁴⁷ Buhârî, a.g.e., II,212; II,466-467; III,125-126; III,445; IV,202

⁶⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,206-207; II,240-241; I,272; II,405; II,473; II,583-584; III,78; III,445; IV,202

⁶⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,483; I,504; I,605; II,37; II,660; III,39

⁶⁵⁰ Buhârî, a.g.e., II,404; II,612; II,721-724; III,26; III,39; III,603; IV,531

⁶⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,598; II,404; II,721; II,724; III,236-237,III,392; III,603

⁶⁵² Buhârî, a.g.e., I,240,241; I,255; II,289; III,236-238; IV,428

⁶⁵³ Buhârî, a.g.e., I,582; II,212; III,91; II,397; II,721; IV,211; IV,359

⁶⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,59; I,582; II,212; II,404; III,91; II,397; II,721; IV,211

⁶⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,210; I,593-595; II,707; IV,276

⁶⁵⁶ Buhârî, a.g.e., II,94; II,108; II,171

⁶⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,273-275; I,305; IV,57

⁶⁵⁸ Buhârî, a.g.e., IV,249

sonuçlara varmakla nitelemektedir.⁶⁵⁹ O'na göre bazı Hanefiler görüşleriyle bidate dahi düşmüştür. O bu alimleri isim vererek söylemekten de çekinmemektedir.⁶⁶⁰

Bütün bunlar bize mezhep taassubundan uzak ama mezhep bütünlüğünü koruyan bir Hanefî olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

J) Hilâfiyat'a Geniş Yer Ayırması

Eser baştan sona cedele dayalı bir şekilde yazılınca bir meselenin illetinin tesbitinden varılan hükmünün ispatına kadarki serüveninde sizinle cedelleşecek bir hasma ihtiyaç duyarsınız. Eserini baştan itibaren⁶⁶¹ münâzaracı bir sunumla meydana getiren Abdülaziz Buhârî hasım olma önceliğini diğer mezheplerden daha fazla Şâfiî'lere vermiştir.

Bir meselede cumhûra karşı gelenlerin ihtilâflarını kendi gerekçeleriyle işleyen⁶⁶² Allâme Buhârî fakihleri Hanefî-Şâfiî' şeklinde imâmlara nisbetle, mütekaddimûn, müteahhirûn⁶⁶³ şeklinde zamana izâfeyle, Hicâz⁶⁶⁴, Kûfe⁶⁶⁵, Irak⁶⁶⁶, Basra⁶⁶⁷, Mâverâünehr⁶⁶⁸, Horasan⁶⁶⁹, Semerkant⁶⁷⁰, Buhârâ⁶⁷¹, Gazne⁶⁷², Belh⁶⁷³

⁶⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,581

⁶⁶⁰ Bu alimlerden birisi Ebu A'bdurrahmân Bişr b. Ğaysân (v. 218/)dir. Bu şahsiyet ilk önce Ebu Hanîfe'den ders almıştır. O vefat ettikten sonra Ebu Yusuf'un derslerine devam etmiş ve O'nun yakın arkadaşlarından birisi haline gelmiştir. Fakat bu ilim adamının Kur'an'ın yaratık olduğu ve ircâ(günâhların erteleneceği veya büyük günah dahi olsa affedileceği şeklindeki mürce inancı) gibi Ehl-i Sünnet akidesine ters inançları benimsediği eserlerinden anlaşılmaktadır. (b.k. Buhârî, a.g.e., I,35)

⁶⁶¹ Buhârî, a.g.e., I,29-30; 68-72

⁶⁶² Buhârî, a.g.e., II,48; III,352; III,78

⁶⁶³ Buhârî, a.g.e., I,149-151; I,218; I,332; I,386; I,555; II,273; II,565; II,634; II,649-651; II,675; III,35,36; III,83; III,299; III,468; III,533

⁶⁶⁴ Buhârî, a.g.e., III,82; III,84

⁶⁶⁵ Buhârî, a.g.e., II,108; II,692; III,82; III,84

⁶⁶⁶ Buhârî, a.g.e., I,95; I,332; I,386; I,555; II,89; II,171; II,273; II,276-277; III,83; III,193; III,361; III,611 Mesela Buhârî, ed-Debûsî ve ona tabi olanları Iraklıların ekolünün başını çekenler olarak kabul etmekte, el-Mâturîdî ve ona tabi olanları da Mâverâünnehir alimleri arasında saymaktadır. (b.k. Buhârî, a.g.e., II,63; III,611)

⁶⁶⁷ Buhârî, a.g.e., II,276-277; II,692

⁶⁶⁸ Buhârî, a.g.e., II,171

⁶⁶⁹ Buhârî, a.g.e., III,587; IV,80

⁶⁷⁰ Buhârî, a.g.e., I,608; I,616; II,63; 3;587; III,611; IV,57 Mesela "Cumhûru ehli'l-meşrik" şeklinde bir gruplandırmaya gidilmektedir. Görüşlerine yer verilen bu grubun Semerkant ve Buhâra Hadis ekolü olduğunu dillendirilmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., III,87) Aynı şekilde Hadis ilminde "mütekaddimûn imâmlar dendiğinde" bundan Buhâralı hadiscilerin anlaşıldığını dile getirilmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., III,85); Ayrıca Semerkant-Buhâra fıkıh ekolü "meşâyihu diyârinâ" şeklinde de anılmaktadır. (b.k. Buhârî, a.g.e., I,127; IV,57)

⁶⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,95; II,63; III,82 Mansûr el-Mâturîdî'Semerkant ekolünün reîsi kabul eden (b.k. Buhârî, a.g.e., I,605) Şarih Abdülaziz Buhârî Şâfiî'lere yönelttiği eleştirilerden Semerkantlıların da nasibini alması O'nun Hanefilerin Buhâra ekoline mensup olduğu fikrini bizde hâsıl edetmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., 289)

⁶⁷² Buhârî, a.g.e., IV,80

şeklinde coğrafyaya nisbetle, “en-Nâdibûn”⁶⁷⁴, “Ehlü’l-‘Arabiyye”⁶⁷⁵ şeklinde ictihâdî tutuma göre de tasnife tabi tutmakta ve bunların da farklı ictihâdlarını dile getirmektedir.

Hanefilere mensup mütekaddimûnla müteahhirûn fakihlerinin görüş ve tercihlerini veren Allâme Buhârî Şâfiî’lerin de aralarındaki ihtilâfî zikretmekte, yer yer aleyhlerinde bunu delilolarak kullanmakta⁶⁷⁶, onlara mensup mütekaddimûn ve müteahhirûn fakihlerinin görüş ve tercihlerine değinmektedir⁶⁷⁷. Bununla yetinmeyen Fakih Buhârî Hanefî ekollerinin eski ve yeni görüşlerini dile getirmekte,⁶⁷⁸ fıkıh ilmine yardımcı olan ilim dallarında temayüz etmiş ilim adamlarının bir meseledeki ihtilâfına fakihleri de ekleyerek bu meseleyi tartışmakta⁶⁷⁹, başta Şâfiî’nin kavli kadîmle kavli cedîdi⁶⁸⁰ olmak üzere, Ebu Hanîfe (v. 150/767)⁶⁸¹, Ahmed b. Hanbel (v. 241/856)⁶⁸², İmâm Yusuf (v. 182/798)⁶⁸³ gibi⁶⁸⁴ fakihlerden bir meselede(kendilerine nisbet edilen) farklı (bazen biri birine zıt) ictihâd ve farklı rivayetlerine yer vermektedir. Hanefilerle hasımları(diğer fikhî mezhepler)nın bir meselenin hangi cihetinde ittifâk hangi cihetinde ihtilâf ettiklerini gerekçe ve sonuçlarıyla örnekli bir biçimde tartıştığı gibi⁶⁸⁵ Hanefilerin kendi aralarında da böyle bir durum meydana geldiğinde aynı tutumu sergilemektedir.⁶⁸⁶

Hanefiler arasındaki ihtilâfa isim vererek değinen⁶⁸⁷ Alâuddîn Buhârî bazı Hanefî fakihlerle Fahrulislâm arasında meydana gelen ihtilâfları da karşılıklı gerekçeleri sunarak ortaya koymaktadır.⁶⁸⁸ “Selef” diye isimlendirdiği⁶⁸⁹ Ebu Hanîfe

⁶⁷³ Buhârî, a.g.e., II,171; III,171

⁶⁷⁴ Buhârî, a.g.e., I,261

⁶⁷⁵ Bu ekol; Kur’an ve haberlerin yorumunu nahiv, tasrîf ve iştikâk kitaplarında bulunan bir çok kâideye dayanarak yaptıkları için bu şekilde isimlendirildikleridile getirilmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., III,564)

⁶⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,461; I,599; II,277; III,16; IV,365

⁶⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,149-151; III,468

⁶⁷⁸ Buhârî, a.g.e., III,361; IV,57

⁶⁷⁹ Buhârî, a.g.e., IV,89

⁶⁸⁰ Buhârî, a.g.e., I,206; II,217; I,379; III,407

⁶⁸¹ Buhârî, a.g.e., I,354; II,94; IV,427

⁶⁸² Buhârî, a.g.e., III,445

⁶⁸³ Buhârî, a.g.e., IV,378

⁶⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,333; III,611

⁶⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,243; I,382; I,600; II,169; II,449; II,657; III,163; III,323-324

⁶⁸⁶ Buhârî, a.g.e., II,424-425; III,34; III,132

⁶⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,418; I,427

⁶⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,95; I,246-247; II,91; II,450; III,59; III,176

⁶⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,475

ile öğrencileri EbuYûsuf (v. 182 /798)⁶⁹⁰, Muhammed eş-Şeybânî (v. 189/805)⁶⁹¹, Züfer (v. 158/775)⁶⁹², el-Hasen b. Ziyâd (v. 204/ 819)⁶⁹³ arasında var olan ihtilâflara tek tek ve topluca gerekçeleri ve verilen farklı hükümlerin sonunda ortaya çıkan farklı sonuçlarıyla tartışarak değinmektedir

Hanefî fakihlerin genelinin tercihinden ayrı tercihler belirten Hanefîleri dile getiren⁶⁹⁴ Allâme Buhârî, Hanefîlerin müteahhirûn alimlerinden kim yine Hanefîlerin mütekaddimûn fakihlerinin görüşünden ayrılarak Şâfiî'lerin⁶⁹⁵ veya belli bir mezhep mensubu başka bir ekolün görüşüne meyletmişse bunu gerekçesi ile tesbit etmektedir.⁶⁹⁶ Aynı şekilde Şâfiî' fakihlerden olupta bazı görüşleriyle Hanefîlerin tercihine katılanlar isim, görüş ve gerekçeleri ile açık bir şekilde dile getirmektedir.⁶⁹⁷ Şayet bir fakih önceki görüşünden rucû etmişse rucû etme sebebi çeşitli kaynaklara baş vurularak ve rica't gerekçeleri sunularak tetkik edilmektedir.⁶⁹⁸

Abdülaziz Buhârî hasmının delillerini sunmak için bir çok farklı ifade kullandığı gibi⁶⁹⁹ kendi ve mezhebinin delillerini sunmak için de değişik ifadeler kullanmaktadır.⁷⁰⁰ Bazen be delilleri belirli lafızlara ihtiyaç duymadan maddeler hâlinde sunduğu da olmaktadır.⁷⁰¹ Ayet⁷⁰², icmâ⁷⁰³, hadis⁷⁰⁴, sahâbe ictihâd⁷⁰⁵, cumhûrun tercih ve hüccedleri⁷⁰⁶, ma'kûlât dediği akli deliller⁷⁰⁷, şiir⁷⁰⁸, Hanefîlerin

⁶⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,357; II,342; III,207; III,611; IV,444

⁶⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,343; II,342; III,73; III,207; III,611; IV,444

⁶⁹² Buhârî, a.g.e., I,115; I,329; I,469; I,592; IV,238; IV,308

⁶⁹³ Buhârî, a.g.e., I,59; I,322; I,343

⁶⁹⁴ Buhârî, a.g.e., III,358; III,532

⁶⁹⁵ Buhârî, a.g.e., I,386

⁶⁹⁶ Buhârî, a.g.e., III,194

⁶⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,186-187; I,390-391; I,528-529, 530; I,590; I,593-595; I,605; I,616; III,276; IV,249

⁶⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,340-341; I,604; III,91

⁶⁹⁹ Bunlardan bazıları şunlardır: “**temesseke....bi...**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., II,225; II,277; III,59; III,358); “**ihtecce....bi.....**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,60; III,126; III,627; IV,267)

⁷⁰⁰ Bunlardan bazıları şunlardır: “**hâcecnâ:...**”, “**hüccetünâ:...**” (b. k. Buhârî, a.g.e., III,67; IV,365;IV,556); “**hüccedü'l-cumhûr:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., IV,89; I,576); “**ed-delîl:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., I,115); “**ed-delîlü aleyh:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., II,659; III,63; IV,148); “**delîlünâ alâ...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,63); “**ed-delîlü'l-mu'temedü aleyh:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., IV,40); “**ve bi'l-ma'gûlü:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,112); “**lenâ:...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., II,585; III,380); “**liennâ...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,174) “**indenâ:....**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,199; IV,618); “**binâen alâ...**” (Buhârî, a.g.e., IV,618); “**el-aslü:...**” (Buhârî, a.g.e., III,198) “**el-muteberu**” (b.k., Buhârî, a.g.e., IV,193) “**ihtecnâ ila...**” (b.k., Buhârî, a.g.e., IV,517); “**elâ tera:....**” (b.k., Buhârî, a.g.e., III,63)

⁷⁰¹ Buhârî, a.g.e., III,252-253

⁷⁰² Buhârî, a.g.e., I,334-335; III,303-306

⁷⁰³ Buhârî, a.g.e., III,361

⁷⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,581; I,333; III,303-306; III,39-40

⁷⁰⁵ Buhârî, a.g.e., I,599

⁷⁰⁶ Buhârî, a.g.e., II,119; IV,89

muteber kitapları ve alimlerinin görüşleri⁷⁰⁹, benzer konulara kıyâslama⁷¹⁰, genel prensip kıyâsı⁷¹¹ şeklinde önem ve konuya göre delillerini sıralayan Allâme Buhârî aynı tutumu hasmının Hanefilere karşı bir konudaki farklı görüşlerini dile getirirken de sergilemektedir.⁷¹²

O'na göre hasmın hükümleri bazı yerlerde nass⁷¹³ ve icmâ'ya⁷¹⁴ muhâlifdir. Akıl⁷¹⁵ ma'kûlât⁷¹⁶, örf⁷¹⁷, selefın görüşü⁷¹⁸, usul⁷¹⁹, vâkıa⁷²⁰ iddiâ edilenin aksinedir. O'nun böyle şahsiyetler hakkında Kitap ve sünnetle amel etmedikleri⁷²¹, galat yaptıkları⁷²², fikhın kokusunu alamadıkları⁷²³, bâtil iddiâlar ileri sürdükleri⁷²⁴, hatalı vehimle savunmaya geçtikleri⁷²⁵, imkansız dolap çevirmek suretiyle ispata uğraşarak bu işi sefahi çağrıştıran bir delil hâline soktukları⁷²⁶, dinin kâideleriyle alay edip bunların zabtını hafife aldıkları⁷²⁷, gibi ağır ithamlarda bulunması gözlerden kaçmamaktadır.

Pezdevî Şarihi Buhârî'nin tartışmalardan sonra meseleyi anlatmaya güç yetiremediği yeri dile getirmesi ilmi kişiliğini vermesi açısından ilgi çekici bir ayrıntıdır.⁷²⁸

Örnek 1:

“(Ebu Hanîfe'nin zâhir-i cevabdaki tercihine göre ilaç için aldığı şeyden sarhoş olana hadd uygulanmaz.) Pezdevî rahimehullah Câmi'u's-Sağır adlı

⁷⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,581; III,303-306; III,358

⁷⁰⁸ Buhârî, a.g.e., II,347-348

⁷⁰⁹ Buhârî, a.g.e., I,45; II,275; II,536

⁷¹⁰ Buhârî, a.g.e., III,380

⁷¹¹ Buhârî, a.g.e., III,291; IV,193

⁷¹² Buhârî, a.g.e., I,229

⁷¹³ Buhârî, a.g.e., I,222; I,599; II,277; III,303-305

⁷¹⁴ Buhârî, a.g.e., I,222; III,361

⁷¹⁵ Buhârî, a.g.e., II,277; III,303-305; III,353-354; III,357; IV,145

⁷¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,149

⁷¹⁷ Buhârî, a.g.e., II,490

⁷¹⁸ Buhârî, a.g.e., I,614; III,209

⁷¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,145

⁷²⁰ Buhârî, a.g.e., II,81

⁷²¹ Buhârî, a.g.e., I,208

⁷²² Buhârî, a.g.e., II,217

⁷²³ Buhârî, a.g.e., III,672; IV,394

⁷²⁴ Buhârî, a.g.e., III,528

⁷²⁵ Buhârî, a.g.e., III,528

⁷²⁶ Buhârî, a.g.e., I,465

⁷²⁷ Buhârî, a.g.e., III,649

⁷²⁸ Buhârî, a.g.e., I,463-464

eserinde buğdaydan, arpadan, mısır ve baldan yapılan şıralar Ebu Hanîfe(v. 150/767)'nin tercihinine göre helaldir. Hatta O'na göre içip sarhoş olsa bundan dolayı hadd gerekmez. Muhammed(v. 189/805)' rahimehullah'a göre şıra içilip sarhoş olunması durumunda hadd gerektiren bir haramdır. Aynı şekilde Ebu Hanîfe'ye göre (şıra) içip karısını boşaması durumunda bu kişinin talakı uyuyanın ve baygın insanın talakında olduğu gibi geçersizdir. Muhammed rahimehullaha göre ise -haram meşrubatın sarhoşluğunda olduğu gibi- (şıra)içenin talakı gerçekleşir. Bu eser (Câmîu's-Sağîr)de pişirilmiş olup olmaması ile ilgili tafsilata yer verilmemiştir. Kâdı İmâm Fahrüddîn(Kâdıhan v. 592/1196) rahimehullah Şerhu Câmî'i-Sağîr'inde: 'Hububat, meyveler ve baldan elde edilen ilaçlar kaynayıp keskinleştiklerinde kuru üzümün birazda olsa pişirilmesinde olduğu gibi şayet az da olsa pişirilmişlerse Ebu Hanîfe ve Ebu Yusuf(v. 182/798)'a göre helaldir.' der. Meşâyih(Mâverâünnehir Hanefî alimleri) Muhammed(eş-Şeybânî)'in tercihinde ihtilâfa düşmüştür. Bazısı bu konuda sarhoş etmeyecek kadar içmesi helaldir der. Kâdı Ebu Cafer(et-Tahâvî v. 321/933)'in Muahammed(eş-Şeybânî)'den yaptığı rivayete göre o bu(içecekler)nu kaynayıncaya kadar pişirilmemişse mekruh kabul etmiştir. Ebu Hanîfe ve Ebu Yusuf'tan ise bu konuda iki rivayet vardır. Bir rivayete göre şayet üzüm suyu gibi pişirilmemişse içmek helal değildir. Diğer rivayete göre ise içmek helaldir. Zira bu içecekler şarabın hammaddesinden yapılmamıştır. Bu sebeple üzüm suyunun aksine pişirilmesi de şart koşulmaz. Bu hüküm çok içilmediği durum için geçerlidir. Sarhoş olacak kadar çok içilirse sarhoşluk icmâyla haramdır. (çok içilip sarhoş olduğunda) Haddin vucûbiyeti ve (talak ve diğer akitler gibi)tasarruflarının geçerliliği hakkında ihtilâf edildi. Kim (şıranın çok içilip sarhoş etmesi durumunda)haddi farz kabul ettiyse hurma şırası(hükmü)na on(yukarıdaki ürünlerden elde edilen şıralar)u dahil etti. Haddi gerekli görmeyenlerse: 'O şarab hammaddesinden elde edilmiş değildir. Hâliyle kısırak sütü hükmündedir.' demişlerdir. Şemsü'imme (Serahsî v. 483/1090) el-Mebsûd adlı eserinde haram içecekleri anlattıktan sonra: 'Zâhiru'r-Rivâye'ye göre bekletilmiş olsun veya bekletilmediği halde pişirilmiş olsun ya da hem bekletilmemiş hemde pişirilmemiş olsun bal, mısır, buğday ve arpa gibi diğer mamüllerin şıralarının içilmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.der. Hâşim b. Abdurrahmân(v. ?)'ın en-Nevâdir adlı eserinde: 'Çiğ şırayı içmek keskinleştikten sonra helal olmaz.' Demekte ve iki cihetten de

delilleri zikrettikten sonra: ‘Bal, buğday, arpa, armut ve buna benzer şeylerden yapılan şıraları içen kişiye ister sarhoş olsun ister olmasın hadd vurulmaz.’ demektedir. Çünkü nass şarap hakkında gelmiştir. Bunlarsa şarap manasında değildir. Şayet biz haddi farz kılsak (bu ancak) kıyâs tarikiyle olur. Bu konuda herhangi bir hilâf zikredilmemiştir. (**Zira bu**) yani içeceklerden saydıklarımız içki alemi yapılan cinsten şeyler değil ya da bunlardan kaynaklanan sarhoşluk eğlence cinsi şeyler(için içilen şeyler)den meydana gelmez. Burada (asıl metinde) zikredilen diğ otu, kısırak sütü ve afyon gibi şeylerin hükmünün ne olduğu en-Nevâdir(Hâşim b. Abdurrahmân v. ?)’de geçmiştir. Fakat arpadan, buğdaydan ve baldan yapılan şıranın hükmü el-Câmi’u’s-Sağîr ile el-Mebsûd(Serahsî)’ta zikredilmiştir.”⁷²⁹

Bu örnekten anladğımıza göre Hanefî imâmlarının bazı mamüllerden elde edilen şıra hükmü hakkındaki ihtilâfları bu konuda temel eser olan Zâhiru’r-Rivâye ile Nâdiru’r-Rivâye eserlerinde birbirinden zıt hükümlerle gelenekteki yerini almıştır. Burada bu ihtilâflı hükmün gerçek sahipleri hem İmâm Muhammed’in eserleri hem de ondan sonra gelipte bu eserlerin ışığında kaleme alınan eserlerle en doğru şekilde tesbit edilmeye çalışılmakta ve konu yeniden tartışılmaktadır.

Örnek 2:

“İkinci fasıla gelince: Biz Şâfiî’ rahemehullah’ın hilâfına bedeni ibadetlerdeki eda-i vucûb(zimmet sahibi insana terettüp eden hüküm)un nefsi’l-vucûp(nassın kendisinde olan herkesi kapsamına alabilecek potansiyel hüküm)tan ayrı olduğunu kabul ediyoruz. İhtilâfin fâide(hikmet)si vaktin sonunda adet gören kadın meselesinde ortaya çıkmaktadır. Bize göre bu kadının namazını kazâ etmesi gerekmez. Zira eda-i vucûp mevcût değildir. Şâfiî’’ye göreyse şayet bu kâdın vaktin evvelinde namazını eda edecek kadar bir süreye malik olduktan sonra adet görmüşse bu namazı eda-i vucûp gerçekleştiği için ondan gelen tek tercihle kazâ etmesi gerekir. Fakat bu vakitten daha az bir vakte varsa Şâfiî’ler kazanın vucûbiyet(gerekliliği)inde ihtilâfa düşmüşlerdir. Onun mezhebinin zâhir görüşü vaktin girmesinden sonra edaya imkan bulma şartıyla vucûbun gerçekleşmesidir...”⁷³⁰

Bu örnekte önce Hanefîlerle Şâfiî’lerin hilâfına ve fâide(hikmet)sine daha sonra ise Şâfiî’ler arasındaki ihtilâfa ve Şâfiî’lerin zâhir görüşüne değinmektedir.

⁷²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,573

⁷³⁰ Buhârî, a.g.e., I,461

V. Keşfü'l-Esrâr'da Şerh Yapılırken ve Konuları İşlenirken Gözetilen Esaslar

A) Konular Anlatılırken Cedelin Esas Alınması

Eserin en dikkat çeken yönlerinden birisi oluşturulurken cedelin esas alınmasıdır. Buhârî, genel manada bu metotla asıl metni zengin bir üslupla şerh etmek, dikkati canlı tutmak, muhtemel gelebilecek gerekçeli soru ve itirâzlara peşinen cevap vermek, konuyu birden çok misalle işlemek, ihtilâflara değinmek, hasmına söz önceliği verip kendi görüşünü buna göre şekillendirip kritik etmek⁷³¹ gibi amaçları gözetmiştir. Bazen de bu metot sayesinde bazı Hanefîlerin asıl metne⁷³², hasm(genelde Şâfiî'ler)ın Hanefîlere⁷³³, Ehl-i Sünnet dışı mezheplerle gayri Müslimlerin⁷³⁴ Müslümanlara itirâzlarına (tertîp sırasına göre Kur'an, Sünnet, icmâ, akli deliller, genel prensipler, kendi alanında söz sahibi olan çeşitli alanlardan alimlerin görüş ve kabullerinden oluşan gerekçelerle birlikte) birbirini takip eden sorulu-cevaplı cedel silsilesi şeklinde itirazlar alıp bu itirazlara cevaplar vermektedir. Sadece usulcülerini değil diğer alanlardan alimlerin görüş ve tercihlerini de cedele dayalı bir şekilde sunan⁷³⁵ Alâuddîn Buhârî'nin yaptığı alıntılar da cedel içerikli olabilmektedir.⁷³⁶

Eserin her yerinde, meselelerin her aşamasında görebileceğimiz bu metot için Yazar Buhârî birden çok itirâz, soru ve cevap ifadesi kullanmaktadır.⁷³⁷ Bazen de sadece soru ve itirâz kısmını zengin ifadelerle vermekte, hiçbir özel ifade kullanmadan cevaba geçmektedir.⁷³⁸ Ya da hasmın görüşünü bir şekilde verip bu

⁷³¹ Şarih Abdülaziz Buhârî Pezdevî'nin de metodunun önce hasmın görüşlerini sunup sonra kendi görüşlerini sıralamak şeklinde olan cedel olduğunu dile getirmektedir. (b.k. Buhârî, a.g.e., I,262)

⁷³² Buhârî, a.g.e., I,228-233; I,333; II,723; III,301; III,549-552;

⁷³³ Buhârî, a.g.e., III,303-306; III,315-319

⁷³⁴ Buhârî, a.g.e., III,315-319

⁷³⁵ Buhârî, a.g.e., III,531

⁷³⁶ Buhârî, a.g.e., I,455; III,642

⁷³⁷ Bu ifadelerden bazıları şunlardır: “**gîyle:... gulnâ:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., I,79; I,204-205; I,388; I,414-415; I,616); “**gîyle:... indenâ:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., I,407; I,409); “**gîyle:... ücibe:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,186); “**gîyle:.... fe'l-cevabühü:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,318); “**fein kâle:.... nüçbühü:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,529); “**yugâlû:.... kâle (Musannif veya isim):....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., I,634); “**li'l-gâili en yugûle:..... es-sahîhu:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,208); “**ve in kâle's-sâil:.... giyle lehü:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., I,86; I,217; IV,223); “**gavlühüm:.... gulnâ:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,265); “**Zekera ba'zühüm:.... ve'l-cevabü:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,515); “**iteraza 'alâ ücibe:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,41); “**fe izâ kâle't-tâin:.... ücîybe 'anhü:....**” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,348)

⁷³⁸ Buhârî, a.g.e., I,89-90

tercihe karşı cevabını zengin ifadelerle ortaya koymaktadır.⁷³⁹ Bu konuda gördüğümüz başka bir metotsa hasmın ifadelerini baştan toplu bir şekilde verip daha sonra bu ifadeleri maddeler halinde bölerek sunması ve tek tek bu maddeleri cevaplandırmasıdır.⁷⁴⁰

Yine cedel metodu sayesinde asıl metindeki kayıtlara kimlere cevap verildiği metnin arka planındaki cedeli canlandırır tarzda ortaya konulmakta ve mesele Hz. Muhammed'den kendi zamanına kadar tarihi serüvenine uygun bir biçimde mukâyeseli tartışmalarıyla sunulmaktadır.⁷⁴¹ Aynı işlemler “**tahrîr**” ismi altında da yerine getirilmektedir.⁷⁴²

Örnek:

“(**Vakitle kayıtlı olmayan mutlak emir terâhî ifade eder.**) Mutlak emir konusunda alimler derhal mi yapılacağı yoksa zamana mı bırakılacağı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Hanefîlerin ve Şâfiî'lerin çoğu, mütekellimlerin geneli utlak emrin terâhî(zamana bırakma) ifade ettiği görüşünü kabul etmişlerdir. Hasan el-Kerhî(v. 340/952) gibi Hanefîlerle Ebu Bekir es-Sayrafî(v. 330/941), Ebu Hâmid (el-Gazzâlî v. 505/1111) gibi Şâfiî'lerin bazıları onun kesinlikle fevr(derhal yapma) ifade ettiği görüşünü kabul etmişlerdir. Yani kim mutlak emir tekrar ifade eder demişse kesinlikle fevri de lüzumlu görmüştür. Bazı Şâfiî' alimlere göre ise mutlak emir vakfetme(belli bir süre durmayı) gerektirir, fevr veya terâhî ifade etmesi ancak delile bağlıdır. Fevrden kasit ettiğimiz imkan bulunan ilk vakitte fiilin yapılmasında acelenin gerekli olmasıdır. Terâhîden kastımız fiilin ilk vakitten sona bırakılmasının câiz olmasıdır. Yoksa bundan maksat yerine getiremeyecek kadar az bir vakit kalıncaya kadar geciktirmenin vâcip olması değildir. Zira böyle bir şey kimsenin görüşü olamaz.

Emir fiil vucûbiyetini mümkün olan vaktin evvelinde gerektirir diye mutlak emrin fevr ifade ettiğini kabul edenler mümkün olan evvel vakitte fiilin yapılması durumunda ittifakla fiilin zimmetten düşmesini delil olarak getirmektedir. Emri geciktirmenin cevâzı, vâcip terke müsamahakar olmadığı durumda (terke müsâhaması olmayan)fiilin vucûbiyetini bozar. Bu ise hiç olmayacak bir şeydir. Zira

⁷³⁹ Buhârî, a.g.e., III,36; III,233; III,235; III,248; III,367,368; III,485; III,536; III,617; IV,37-38

⁷⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,520-521; III,362-364

⁷⁴¹ Buhârî, a.g.e., II,421; III,347; III,583

⁷⁴² Buhârî, a.g.e., III,318

fiili geçiktirme, ikinci vakitte kişinin bu fiili yapıp yapamayacağı bilinemediği için onu kaçırmadır. İhtimale yaslanılarak yakın(kesin) olana muarız(ters) bir şekilde eda mümkün olmaz. Sonuçta mümkün olan ilk vakitten geç yapmak fiilin kaçırılmasıdır. Edada acziyet gösterdiği durumda fiili kaçıranın kötülenmesi güzel olur. Çünkü emre taalluk eden hüküm, vucûbuna inanarak emredilen fiilin eda edilmesidir. Birincisi olan emrin vucûbuna inanma mutlak emirle anında sabit olmaktadır. İkincisi(emredilen fiilin eda edilmesi) de aynı hükümdedir. (Burada)Mutlak emir nehye kıyâs edilmiştir. Bu durumda ise nehiyle meydana gelen bırakmaya yönelik vâcibi terk fevr ifade eder. Emir yerine getirmenin vucûbiyeti de aynı hükümdedir(yani derhal emredilenin yapılması gereklidir).

Mutlak emrin terâhî ifade ettiğini savunanlar dilcilerin icmâıyla emir sığasının sadece fiil talebi için vaz’(tayin edilmiştir.) edilmesini delil getirmişlerdir. Bu sebeple başka şeyler için vaz’ edilmiş diğer sığalar gibi vaz’ edildiği yeri aşacak bir şey ifade etmez. Durum bu şekildedir. Bir kişinin: yaptı, yapıyor ve yapacak demesinin geçmiş, şimdi, erken, geç bir zamanla alakasının olmamasında olduğu gibi yap demesinin de hiçbir açıdan zamanla herhangi bir alakası yoktur. Aynı şekilde mâzi(geçmiş zaman)nin ve müstakbel(gelecek)in emrin takyit edilmesi(kayıt altına alınması)nin câiz olmadığı her hangi bir zamanla sınırlandırılması câiz değildir. Zira mutlakta takyid nesh mesabesinde(Mutlakı kayıt altına almak bir hükmü nesh etme hükmündedir). Bu sebeple fiil herhangi bir mekanla kayıtlanamaz. Bizim dediklerimizden emir sığa(kip)sının medlûl(işaet olunan mana)ünün fiili talep olduğu fakat fevrle terâhînin bu talebin dışında kaldıkları ama kulun fiilinin meydana gelmesinin herhangi bir zamanda olması sebebiyle zamanın fiilin meydana gelmesinin zarûretleri arasında olduğu gibi bir izah da fazladan ortaya çıkar. Zamanın birincisi, ikincisi, üçüncüsü... bütün zamanlar (zaman olma açısından) eşit olduğu için fiilin uygun bir şekilde meydana gelmesi açısından birdir. (Burada emir)Her ne zaman istersen yap demek gibi olur. Neticede fiilin tahsisi(döv mutlak emrinin odunla, elle, yumrukla sınırlandırılmasına olduğu gibi) ve bir zamanla kayıtlanması iptal edilmiş olur. Bir kişi mutlak bir şekilde: döv dese bu fiil hiçbir aletle ve şahısla sınırlandırılmayacağını görmez misin? Anlattığımız gibi bu(alet veya şahısla sınırlama), fiilin zarûretlerindense zamanda aynı hükme tabidir. Sonuçta emir, sığasıyla fevr ifade etmez. Aynı şekilde hükmü olan vucûbula da fevr

sabit olmaz. Çünkü fiil şayet mükellef evvel vakitte yapıp yapmamakta özgürse fiilin vâcip olması câizdir. Bu sebeple kaçmayacağına zann-ı gâlibi oldukça fiili yapmayı geçiktirmesi câiz olur. Fiili yerine getirmezse bu emir, ömrünü kapsayan zamanın o(emir)ndan uzak olmaması şartıyla ömründe fiilin talebini gerektirir. Bu durumda da kişiye vucûbiyet vakit olarak muzayyik(mi'yâr) değil de tevessu'(zarf) vasfıyla sabit olur.

Bu açıdan teklif aklen ver şera'n câizdir. Aklen câiz olmasına gelince: Zira şayet adamın biri kölesine: Falanca ayda veya falanca senede yahut işin yapılması için gerekli olan müddeti aşmamak üzere istediğin vakitte falanca işi yap dese bu söz aklen inkâr edilemeyecek şekilde sahîh olur. Şera'n olmasına gelince: Çünkü farz namazlar belirli vakitlerdedir. Aynı şekilde fiilin ömür içerisinde kazâ edilmesi de bu şekildedir. Bu durum istenen fiili istendiği şekilde yaptığı için kişi fiili hangi vakitte yapmışsa bu fiili eda etmiş vasfını bu kişinin kazanmasını sağlamaktadır. Sonuçta lafız açısından da hüküm açısından da fiilin fevri bir şekilde yapılmasına hiçbir delil yoktur. Böylece fevri yapılması yönündeki ictihât bâtil olmuştur. Onların i'tirâzlarına cevap vermeye gelince: 'Te'hîr câiz olduğunda vâcip terke müsâmahakar olmadığı için vucûp nakzedilmiş olur i'tirâzlarını biz şöyle cevaplarız: Sizin hükmü'l-vucûp hakkında dillendirdiğiniz muzayyik vakit(mi'yâr)li olan ibâdetler içindir. Müvessa' vakit(zarf)li olan ibâdetlerin hükmüne gelince vakit içerisinde yapılmak şartıyla misli olan bir vakte kadar te'hîr etmenin câiz olmasıdır. Şayet vakti aşarsa kişi isyân etmiş ve günâhkar olmuş olur. Bu sebeple ameli kişi te'hîr ettiğinde vucûbu nakzetmiş olmaz. Te'hîr fiilinde kaçırma vardır. Bu da haramdır i'tirâzını şöyle cevaplarız: Kaçırma ancak ölümle gerçekleşir. Sırf te'hîrde hiçbir kaçırma yoktur. Çünkü birinci vakitten sonra idrak edilen bölümde birinci cüzdeki imkan nisbetinde kişinin edayı yerine getirmesi mümkün değildir. Ayrıca ani ölüm nâdirdir. Nâdire hükümler bina edilemez. Bu yüzden geciktirildiğinde emredilenin yerine getirilebileceğine dâir bir emâreye zann-ı gâlibi olduğu müddete kadar fiilin yapılmasını te'hîr etmek câizdir. Şerîat'ın delillerinden bir delilin emâresine duyulan gâlip zan hükümler vermedeki ictihât gibidir(emâre ile verilen hüküm itihatla verilen hüküm gibidir). Bu sebeple gâlip zanna hüküm bina edilebilir. Aniden ölen insan âsi(günahkar) olarak mı yoksa âsi olmayarak mı ölmüştür diye sorulsa cevabınız ne olur ? Şayet âsi olarak ölür şeklinde cevaplırsanız bu muhâldir. Zira biz ona te'hîri

mutlak yapsak ve fiili temennisi bu kişi tarafından meydana geleceği hissedilmeden ortaya çıksa isyân vasfının bu kişi hakkında mutlak olması düşünülemez. Te'hîrin mutlaklığına rağmen te'hîrden kaynaklanan isyân imkansızdır. Şayet isyânkar olmadan ölür dersanız bu durumda da vucûbun hiçbir faydası olmaz.

Biz şöyle deriz: Bu konuda usulcüler ihtilâfa düşmüşlerdir. Onlardan bazıları: Şayet edaya imkan bulduktan sonra ölürse âsi olarak ölür. Zira te'hîr kaçırmamak şartıyla geciktirmeyi mubâh kılmıştır. Mubâhı yasak içeren bir şartla kayıtlamak Şerâatte uygun bir iştir. Tıpkı herhangi bir insanoğluna dokunmaması kaydıyla av hayvanına atmasına izin vermede olduğu gibi. Zira bu sayede mendup olan edâ vaktin sebebi olan te'hîre ruhsatı terk etmek mümkündür. Biz âdeten yaşayacağı umuldukça hükmün zâhire binası mümkündür ama ölürse elindeki te'hîr ruhsatını kullanmama imkanından dolayı müsrif olur. deriz.

Onlardan bazıları ise şöyle der: Âsi olarak ölmez. Fakat bu vucûbun faydasının bâtil olduğuna delâlet etmez. Bu söylediklerimizden evvel vakitten kendisi gibi bir vakte te'hîr mükellefe haram kılınmamıştır şeklinde bir sonuç çıkar. Zira böylesi bir işlemde fiilin kaçırılması yoktur. Sonra mükellef ölüm emârelerinin belirmesiyle fiili yapamayacağını anlarsa te'hîrin manası gerçekleşir. Çünkü fiil bu durumda henüz kaçmıştır. Aniden ölürse emredilen şeyi kaçırmamış olur. Zira emredilen şey (emredildiği andan itibaren) bir vakitten başka bir vakte nakil olmaktadır. Biz onun hakkında te'hîr mutlak yapsak, sonra emredileni kaçırma, kula değil de Allah'ın yaratmasına nisbetle ölüm emâreleri belirmeden aniden gerçekleşen bir ölüm anında olsa; kişi -kendisine mutlak emredileni yaptığı için- fiili kaçmış şeklinde vasıf sahîh, yapamayanı isyânkar olarak vafsetmek câiz değildir. Sonra kişinin isyânkarlıkla vafsedilmemesi vucûbun fâidesinin kaçmadığına delâlet etmez. Çünkü biz kulun fiili kaçırmasını engellediğinden kulun fiiline dönecek şeylerde vucûbiyetin vasfını yerleştirdik. Sonra kaçırmanın Allah cihetinde olması vucûbun faydasını iptal etmez. Emre itikat âciliyet gerekince fiilin de acele yerine getirilmesi lâzımdır sözlerine biz şöyle cevap veririz: Vucûba itikad bütün ömrü içine alır. Bu zarûret itikadın vucûbunu acele hale getirir. Yasaklamanın anında yapmayı kesmeyi gerektirmesindeki hüküm de aynıdır. Vâcibin edâsına gelince bütün ömrü içine almaz. Yapılmasının tevessu' üzere gerekli omasında olduğu gibi emredilenin vucûbiyetinin itikadı da tevessu' üzere olması gerekir sözümüze istinâden ömürden

herhangi bir cüzü edaya tayin etmek ancak bir delille mümkündür. Sonra vucûba inandığı kadar yapılması ve fiilin onu zorladığı kadar inanılması vâcipse yapılmasıyla inanılması arasındaki fark hiçbir şekilde gerçekleşmez. Allah bilendir.”⁷⁴³

Bu örnekte mutlak emrin terâhi edip etmeme meselesi hasımla karşılıklı soru-cevap şeklinde birbirini takip eden cedel silsilesi esasına göre farklı lafızlar ve birbirinden farklı usul kullanılarak geniş bir şekilde tartışılmaktadır

B) Yanlış Anlaşılmalara Cevap Vermesi ve Buna Mâni Olma Gayreti

Allâme Buhârî eserini bu cedel usullerine göre verdikten sonra bazen kullandığı “**lâ yügâlû:....**” veya “**lâ tügâlû:....**” ifadesiyle yukarıda verdiği cevabın nasıl anlaşılıp nasıl anlaşılmamasını dile getirmektedir. Böylece var olan ve olması muhtemel yanlış anlaşılmaların önü -yine cedele katkı sağlayacak, onu genişletecek bir biçimde- kesilmektedir.⁷⁴⁴ Aynı anlayışı bir ibarenin asıl metinde olduğu gibi değil de kendisinin bu ibareye verdiği yakın mana gibi olması durumunda doğacak problemlerde de sergilemektedir. Şayet ibarenin aslında böyle bir kullanım olsaydı ne gibi bir yanlışlığa düşüleceği örneklerle ortaya konmaktadır.⁷⁴⁵ Kısaca anlatılanların nasıl anlaşılıp nasıl anlaşılmaması gerektiği ortaya konulmaktadır.

Buhârî asıl metinle anlatmak istenenleri konuyu baştan itibaren yanlış anlayanların görüş ve savunmalar silsilesini dile getirerek, doğrusunun nasıl anlaşılması gerektiğini sorulu-cevaplı bir şekilde sunarak ortaya koymaktadır.. Bunun için kaynaklar ve deliller serd etmekte, asıl metnin cümle akışını göz önünde bulundurulmaktadır.⁷⁴⁶ Bu yanlış anlaşılmaların temelinde metnin farklı irab edilebilme ihtimali de vardır. Fakat Buhârî metin bu şekilde irab edildiğinde nasıl bir mana ve ne tür hukuki sonuçların doğabileceğini yine yanlış iraba gidenin ağzından ortaya koymakta, hasmın bu yorumla kendine karşı delil ihdâs ettiğini iddiâ

⁷⁴³ Buhârî, a.g.e., I,520-522

⁷⁴⁴ Buhârî, a.g.e., I,430; I,466; II,81; II,273; II,533; III,191; III,340; III,360; III,360; IV,150; IV,154; IV,406; IV,600

⁷⁴⁵ Buhârî, a.g.e., III,184

⁷⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,82; I,97; I,143 ;I,146; I,157; I,191; I,243; I,432; I,469; I,532; III,614

etmektedir.⁷⁴⁷ Aynı şekilde konunun akışında konuyla ilgili bazı zayıf görüşlere değinmekte ve bunların tutarsızlığını delillerle ispatlamaktadır.⁷⁴⁸

Bütün bu çabalar metnin sınırlarını zorlayarak daha iyi bir şerh meydana getirme gayretini ortaya koyma açısından önemlidir.

R) Farklı Görüşleri Cem' Etmesi

Abdülaziz Buhârî Pezdevî'nin asıl metninde Hanefilerin önde gelen usulcülerine yönelttiği eleştirilere yer vermektedir.⁷⁴⁹ Genelde Hanefiler ve Şâfiî'ler, özelde ise Hanefilerin kendi arasındaki lafzî ihtilâflara değinmekte⁷⁵⁰ mümkünse bu görüşleri cem' etmeye çalışmaktadır. Bu mümkün değilse -bütün gayretini de sarf ettikten sonra- bu iki görüşü telif etmenin imkansız olduğunu dile getirmektedir.⁷⁵¹ Kendisi te'lîfe açık bir fakih olmasına rağmen kabul görmeyen te'lifleri konuyu anlattıktan sonra dile getirmekte ve bunlara bağlanmamaktadır.⁷⁵²

Hilâfın fâide(hikmet)'sini dile getirdiği gibi⁷⁵³ hilâfın semeresinin nerelerde ortaya çıktığını meselenin sonunda vermektedir.⁷⁵⁴ Bazen fâide ve hılâfi sunduktan sonra bu meseledeki diğer bazı farklı bakış açılarını da meseleye dahil edip fâidenin yok olup olmadığını kontrol etmekte⁷⁵⁵, yaptığı yeni te'lif sonucu ortaya çıkan yeni semereyi de takdîm etmektedir.⁷⁵⁶ Bu uygulamayı hılâflı meselelerde yaptığı gibi ihtilâflı meselelerde de yapmaktadır.⁷⁵⁷

Pezdevî'nin tanım ve görüşlerine katılmadığı yerlerde diğer usulcülerin tanım görüşleri ışığında bu tanım ve görüşleri te'vile yönelmektedir.⁷⁵⁸ Pezdevî'nin alimlerin çoğuyla⁷⁵⁹ veya Hanefilerle⁷⁶⁰ tenâkuz oluşturacak ibarelerini ve tercihlerini en uygun manaya hamletmektedir. Bu yorumlamayı yaptıktan sonra

⁷⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,326

⁷⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,118,119

⁷⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,312; IV,286

⁷⁵⁰ Buhârî, a.g.e., I,139; II,277; III,242; III,432

⁷⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,99-102

⁷⁵² Buhârî, a.g.e., I,204-209; I,246; I,459

⁷⁵³ Buhârî, a.g.e., I,187; I,461; III,190; IV,403; IV,443

⁷⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,616-617; IV,162

⁷⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,318-319

⁷⁵⁶ Buhârî, a.g.e., III,223

⁷⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,51; II,448

⁷⁵⁸ Buhârî, a.g.e., II,96; III,697

⁷⁵⁹ Buhârî, a.g.e., III,334

⁷⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,31-32; III,239

diğerleriyle Fahrulislâm'in tercihi arasındaki o ufak farkı dile getirmektedir.⁷⁶¹ Eğer te'vîli zorlama bir te'vîl ise bunu konunun sonunda zikretmekten çekinmemektedir.⁷⁶² Te'vîle ihtiyaç olduğu zannını doğurup ta buna ihtiyaç olmadan anlaşılması gereken yerleri de anlaşılması gerektiği şekilde açıklamaktadır.⁷⁶³

Usulcü Buhârî, te'lîf ve te'vîl edilmesi gereken yerleri her zaman kendi görüşüyle te'lîf ve te'vîl etmemektedir. Muteber alimlerin te'lîflerinden de yararlandığı olmaktadır.⁷⁶⁴ Te'vîller asıl metin ve tercihlerle sınırlı olmayıp Kur'an'ın⁷⁶⁵, hadisin⁷⁶⁶ hamli şeklinde de kendini göstermektedir.

Bu manada başka bir metotsa hem asıl⁷⁶⁷ metinde Pezdevî'nin tercihli kullanımından ortaya çıkan ifadelerin tevessu'(anlam genişlemesi) ya bina edilen yerlerini hem de hükümlerdeki istihsâna binâen meydana gelen tevessu'(kıyâsın tecavüzünden meydana gelen hüküm genişlemesi) yerlerini zikretmesidir.⁷⁶⁸

Burada vermeye çalıştığımız çabalar Allâme Buhârî'nin -mümkün olduğunca- kendi mezhebi içinde çıkmama, ona bağlı olma gayretini göstermektedir.

S) Geleceğe, Geçmişe Atıf Yapılması ve Siyâk-Sibâkın Gözetilmesi

Eserde her konuya yeri geldiğinde değinmek maksadıyla bir meseleye başlarken veya farklı bir konuda bu konuyla alakalı başka bir meseleyi vurgulamak için gereksiz tekrara düşmeyi önleyici çok çeşitli ifadeler kullanılarak geleceğe atıflar yapılmaktadır. Bu ifadelerin bazıları bu konuya nerede değinileceğini açıkça dillendirirken bazı kapalı lafızlarla müphem bir şekilde bu iş yerine getirilmektedir.⁷⁶⁹

⁷⁶¹ Buhârî, a.g.e., III,334

⁷⁶² Buhârî, a.g.e., III,241

⁷⁶³ Buhârî, a.g.e., IV,557

⁷⁶⁴ Buhârî, a.g.e., II,276

⁷⁶⁵ Buhârî, a.g.e., IV,623

⁷⁶⁶ Buhârî, a.g.e., III,513; IV,297; IV,491

⁷⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,195; III,308; IV,133; IV,217; IV,446; IV,479

⁷⁶⁸ Buhârî, a.g.e., II,281; III,107; IV,627

⁷⁶⁹ Bu değişik ifadelerin bazıları şunlardır: “bâgi'l-kelami mezkûrun fi fasli....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,596); “seye'tike bayânühü inşâallah fi.....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,181); “seye'tike ziyâdetü beyânin lehe't-tafsili inşâallah” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,313); “.....ala mâ urife fi mevzii'hi” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,617); “seye'ti beyânuhu” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,413; III,16; III,112; III,164); “seyecüü beyânuhu” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,163); “.....limâ senezkûru” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,310); “.....limâ seyübeyyinü” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,145); “.....alâ mâ seye'ti beyânühü” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,96); “.....kemâ senübeyyinü” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,355

Aynı şekilde bir meseleyi anlatırken bu meseleyle ilgisi olan başka meselelere kısaca değinilmekte ve bunun daha önce anlatıldığı -bazen meçhûl bir biçimde bazen de konusunun ismini vererek- değişik ifadelerle⁷⁷⁰ dile getirilmektedir.

Bu iki metodu kendisinde fazlasıyla toplayan başka bir metotsa asıl metinde kelamın akışına bakarak metin hakkında başkalarının yaptığı yorumların doğru olup olmadığını -çok çeşitli ifadeler kullanarak- kontrol etmek⁷⁷¹, yine asıl metnin akışından onun muhtemel manalarından hangisinin nasıl anlaşılması gerektiği ortaya koymak⁷⁷², şerh etmek için yaptığı alıntılarını teyid etmek⁷⁷³, (cümlelerin akışından) asıl metinde Musannifin görüş ve tercihlerini ortaya koymak⁷⁷⁴, asıl metinde kullanılan bir ifadenin yerine hangi ifadenin kullanılmasının (asıl metnin akışına) daha münâsip olacağını tercih⁷⁷⁵, v.b.⁷⁷⁶ sebeplerle itina gösterilen siyâk-sibâkın itibâra alınmasıdır.

Sadece asıl metinde değil alıntı yapılan kitapların⁷⁷⁷, ayet ve Hadislerin⁷⁷⁸ siyâk-sibâkları göz önünde bulundurularak ibareler, olaylar ve konular değerlendirilmektedir.

Hem geçmişe hem de geleceğe yapılan atıflar, konular arasında bağladığı gibi asıl metnin önceki ve sonraki satırlarıyla olan bağlantılarını (siyâk-sibâkını)

⁷⁷⁰ Bu değişik ifadelerden bazı ları şunlardır: “.....kemâ beyyennâ fi....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,15; III,105; III,121; III,227; III,153); “.....kemâ merra beyânühü fi.....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,12; IV,95); “.....kemâ merra zikrûhu fi....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,142); “zekertü fi.....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,519); “ileyhi üşîra fi:...(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,188; IV,474-475); “ve gad merra fi....(konu)” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,281); “.....ala mâ urife fi mezi’ihi” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,335; III,531); “limâ zekernâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,147); “ve gad beyyennâ hâzihi’l-meselete min gabl” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,155); “legad merra beyânü hazîhi’l-mesâli fi mâ tekaddeme” “.....limâ beyyennâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,149; IV,308); “merra min gablü” (b.k. Buhârî, a.g.e., II,76); “ve gad mera beyânü ba’zihâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,512); “alâ mâ beyyennâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,19); “ve gad merra’l-kelamü fihî” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,327); “.....ala mâ merra gayra merrâtin” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,258); “.....alâ mâ merra beyânühü” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,96; III,180; III,226; III,596); “ve gad merra tefsîrühâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,210); “gad tegaddeme’l-kelamü fihî” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,318); “.....ala mâ tegaddeme” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,250); “....fimâ tegaddeme gavlünâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., IV,163); “alâ mâ hakeynâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,24); “....limâ gulnâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,75); “.....kemâ zükira” (b.k. Buhârî, a.g.e., III,151); “.....limâ zekernâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., II,49); “.....alâ mâ zekernâ” (b.k. Buhârî, a.g.e., I,89; I,100; I,582; III,76; III,84)

⁷⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,469

⁷⁷² Buhârî, a.g.e., I,356; I,394

⁷⁷³ Buhârî, a.g.e., I,410

⁷⁷⁴ Buhârî, a.g.e., II,611

⁷⁷⁵ Buhârî, a.g.e., II,327-328; I,394

⁷⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,44; I,634; II,171

⁷⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,313; IV,454

⁷⁷⁸ Buhârî, a.g.e., III,164

sağlamaya ve bu durumun gereği olan çıkarımları yapmaya imkân sağlamaktadır. Ayrıca bu yöntem sıkıcı ve gereksiz tekrarları ortadan kaldırmakta, atıflar sayesinde konunun bütünlüğünü sağlamaktadır. Siyâk-sibâka dikkat edilmesi ise metin şerh edilirken diğer kitap ve şerhler, o kitaplardaki konu ve tercihler ile şarihin kendi anlayışı gibi durumlara kendini kaptırarak değil de konunun ve ibarenin bağlamını göz önünde bulundurarak işin yapıldığı yargısına bizleri götürmektedir. Sonuçta bu iki yöntem şerhte birbirini destekleyen ayrılmaz bir bütündür.

T) Çıkarım ve Hulâsa Yapılması, Konunun Yeterince Açıklanması

Sık sık “**fe arafnâ:...**” gibi lafızlarla anlatılan meseleden çıkarımlar yapılmakta ve tercih tarzında genellemeler ortaya konulmaktadır. Bir yandan da bu sayede konu hulâsa edilmekte, farklı cümlelerle okuyanın dikkatini birkaç satıra yoğunlaştırılmaktadır⁷⁷⁹

Herkes tarafından bilinmesi ve usulle ilgisinin fazla olmaması gibi sebeplerden uzatılmasında herhangi bir fayda görülmeyen yerleri kısaca sunmak⁷⁸⁰, konu uzatıldığında itirâzların artacağından ve konu uzadığı için anlaşılamamadan korkmak⁷⁸¹, uzun konuları anlatılırken umumi yorumlarla konu bütünlüğünü hatırlatmak⁷⁸², konu başlarında⁷⁸³ ve sonlarında⁷⁸⁴ anlatılacakları ve anlatılanları kısaca sunmak, asıl metinde verilmek istenen meseleyi uzatmadan toplu bir şekilde Pezdevî ve Şarih Buhârî'nin kendi tercihi ile birlikte sunmak⁷⁸⁵ gibi nedenlerden dolayı birbirinden farklı kelimeler kullanarak hulâsa yapılmaktadır.

Bu metot Allâme Buhârî'yi her an mevzunun dışına taşmama noktasında tetikte tutma, okuyanın kafasını toplama, mevzunun dört başı mamur bir biçimde – fazla tafsilata girmeden- muhataba aktarma gibi faydalar sağlamaktadır.

⁷⁷⁹ Buhârî, a.g.e., II,69; III,209; III,275; III,253; III,318; III,342; III,345; IV,122-123; IV,155; IV,232; IV,138; IV,309; IV,311-312

⁷⁸⁰ Buhârî, a.g.e., I,624; I,624; III,189; IV,74

⁷⁸¹ Buhârî, a.g.e. II,664

⁷⁸² Buhârî, a.g.e., I,28; I,34; I,46; III,166; III,274; IV,465; IV,549

⁷⁸³ Buhârî, a.g.e., I,83-84; III,531

⁷⁸⁴ Buhârî, a.g.e., I,165; I,261; I,545; I,635-636; II,387; II,501-502; III,14; III,198; IV,519; IV,536;

⁷⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,636; I,247; I,354; I,624; III,261; III,301

U) *Dikkatin Canlı Tutulması*

Allâme Buhârî'nin kendisinin de ifade ettiği üzere⁷⁸⁶ genel prensip kıyâsında sık sık kullandığı “*i'lem*”⁷⁸⁷, “*ifhem*”⁷⁸⁸, “*elâ terâ*”⁷⁸⁹, “*lâ şekke*”⁷⁹⁰, “*eraeyte*”⁷⁹¹ gibi tembihlerle okuyanın dikkati canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Aynı maksad istifhâm-ı inkârî tarzı⁷⁹² cümleler ve birkaç kelimededen oluşan başka lafızlar⁷⁹³ kullanarak da yerine getirilmektedir. Bazen alaylı bir şekilde meselenin özüne dikkat çekmek⁷⁹⁴, anlatılan konu ile başka bir meseleyi kıyâslamak⁷⁹⁵, bilinen bir durumu anlatılan konuya uygun bir biçimde okuyucunun dikkatine sunmak⁷⁹⁶ gibi nedenlerle de bu ifadeler kullanılmaktadır.

Tercihler dile getirilirken ve kaynaklar verilirken farklı ifadeler kullanılması, zengin lafızlarla cedel yapılması, bazı yerlerde belirli sayıda örnek verildikten sonra geri kalan örneklerin tamamlanmasının okuyana bırakılması⁷⁹⁷ gibi uygulamalar dikkatimizi çekmektedir. Bütün bu uygulamalar da dikkati canlı tutmaya, okuyanı usandırmamaya ve aktif bir okuyucuyu muhatap almaya yönelik birer hamle olarak değerlendirilmelidir.

V) *Konunun Birden Çok Örnekle Kavratılması*

Tahrîr(-i menât) diye isimlendirilen⁷⁹⁸ asıl metnin ve konuların iyi anlaşılıp yerleşmesine imkân veren, hasımla Şarih Buhârî'nin kendi mezhebi arasındaki cedel metoduna dayalı konu anlatımını karşılıklı genişleten, asıl metnin arka planındaki cedeli ortaya çıkaran çeşitli furu meselleri ile ilgili örnekler –meselenin benzer, yakın, zıt yönlerini ve aralarındaki farkı dile getirecek şekilde- çokça kullanılmaktadır.⁷⁹⁹ Bu örneklerin sunulması için tembih lafızları başta olmak üzere cedel metoduna göre konuyu anlatırken kullanılan lafızlarında bulunduğu çok çeşitli

⁷⁸⁶ Buhârî, a.g.e., I,81-82; I,86

⁷⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,97; I,14 ; I,146; I,157; I,191; I,243; I,432; I,469; III,19; IV,586

⁷⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,168; I,582; I,244

⁷⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,81-82; I,86; III,132-133

⁷⁹⁰ Buhârî, a.g.e., III,239; III,353

⁷⁹¹ Buhârî, a.g.e., III,208

⁷⁹² Buhârî, a.g.e., I,86; I,222; I,389

⁷⁹³ Buhârî, a.g.e., II,327

⁷⁹⁴ Buhârî, a.g.e., III,59; III,95; IV,358; IV,371-373

⁷⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,178; IV,338; IV,353

⁷⁹⁶ Buhârî, a.g.e., III,132-133

⁷⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,143

⁷⁹⁸ Buhârî, a.g.e., III,318

⁷⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,398-403; III,271; IV,405

lafızlar yerine göre kullanılmaktadır.⁸⁰⁰ Sadece fikhın furu' örnekleri değil günlük hayattan olaylar ve dilden örneklerle de konu kavratılmaya çalışılmaktadır.⁸⁰¹

Ayrıca asıl metindeki meselelerin asıl unsurlarıyla amaçlarını karşılaştıran takrîrler sunulmaktadır. Bu takrîrler konunun ve görüşlerin daha iyi yerleşip anlaşılmasına hizmet edecek çeşitli örnekler olabileceği gibi daha önceden anlatılanların hulâsası mâhiyetinde de olabilmektedir.⁸⁰² Bazı durumlarda ise takrîrler eserde kullanılan cedel metodunun içeriğine de bürünmektedir.⁸⁰³

Aynı şekilde bu maksada hizmet edecek “et-tatbîk” dediği yerleştirici anlatımlar da kullanılmaktadır.⁸⁰⁴ Bu şekil konuyu işleme sadece Allâme Buhârî'nin kendi anlatımıyla yapılmamakta diğer eserlerden yapılan alıntılarda bunu yerine getirmektedir.⁸⁰⁵

W) Tasavvuf Literatüründen Yararlanılması

Evlîyânın kerâmetlerini kabul eden⁸⁰⁶ Alâuddîn Buhârî; taabbudî hükümlere⁸⁰⁷, hikmet-i şer'iyeye⁸⁰⁸, ibâdet ve erkânın zâhir ve bâtını⁸⁰⁹ boyutlarına da dikkat çekmektedir. Nitekim sahâbeyi değerlendirirken adâlet, zabt ve fakihliğinin yanında zâhit olduklarını⁸¹⁰ söylemekte, tasavvuf ıstılâhlarının bazılarını açıklığa kavuşturmaktadır.⁸¹¹ Ehl-i uzlet ve ehl-i kudret lafızlarını zâhit ve müfî olarak açıklaması, bazı durumda bunların biri birine aksi hükümlere hamledebileceğini dile getirmesi bunu en güzel şekilde gösteren örneklerdendir.. O'na göre bu farklı yorumun temelinde ehl-i kudrete göre güzel olan bazı hüküm ve fiillerin ehl-i uzlette uygun olmaması yatmaktadır. Nitekim 309/922'de öldürülen el-Mansûr el Haccâc'ın “ene'l-hak” demesi, Beyazıt-i Bistami'nin (v. 261/875) “Cennette sadece Allah vardır.” , “Kendimi tenzih ederim benim şânım ne yücedir.!” gibi sözleriyle Ebu

⁸⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,513; III,148; III,169; III,273; IV,178

⁸⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,111; I,197-198; I,267-268; I,432; I,435; I,439-440; I,515; II,132; II,261; II,412; II,499; III,276; III,353; III,555; IV,109; IV,133; IV,286; IV,309

⁸⁰² Buhârî, a.g.e., II,412; III,677; IV,143

⁸⁰³ Buhârî, a.g.e., I,232; III,319

⁸⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,373; III,140

⁸⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,59

⁸⁰⁶ Buhârî, a.g.e., I,250

⁸⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,178; IV,212

⁸⁰⁸ Buhârî, a.g.e., I,552-553; I,569-570; III,605

⁸⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,233-236

⁸¹⁰ Buhârî, a.g.e., II,736

⁸¹¹ Buhârî, a.g.e., I,62

Bekr eş-Şiblî(v. 334/945)'nin malını telef ettiğine ve onu denize attığına ilişkin anlatılanlar şeriatın zahirine muhalif bir tevile bu uzlet ehlinde çıkmıştır.⁸¹²

Fakih Buhârî, âdete dayanan fikhî hükümlerin diyânî boyutunu açıklarken anlattığı şu kıssa da O'nun, eserini oluştururken tasavvuf literatüründen yaralandığının en güzel örneğidir: “Allah dostlarından birinin şöyle anlattığı rivayet edilir: ‘Gece bir yangın çıktı. Dükkanıma bakmak için dışarı çıktım. ‘Yangın senin dükkanının uzağında’ dedi. Bunun üzerine ‘Elhamdülillah’ dedim. Daha sonra kendi kendime : ‘Farz et ki kendi başına geldiğinde üzülmediğin ama Müslümanların başına geldiğinde üzülmediğin bir belâdan kurtuldun.’ dedim. ‘Elhamdülillah’ sözüne otuz senedir istiğfâr ediyorum.’”⁸¹³

Aynı şekilde Hz. Ali(v. 23/645)'nin: ”Şayet dünya altından ahret ise kiremitten olsaydı akıllı ve fânî olan, altın yerine bâkî olan kiremiti tercih eder. Durum bunun aksine nasıl olur ki !”⁸¹⁴ sözüne yer vermektedir. Ayrıca Allâme Buhârî, Ebu Hanîfe'ye yöneltilen çirkin iftiralara O'nun takvâ ve verâ'daki ince anlayışını dile getirerek karşılık vermektedir.⁸¹⁵

Bütün bunlar hem eserini oluştururken hemde şahsi hayatında tasavvufa kayıtsız kalmadığını göstermektedir.

X) Hükümlerin Boyutlarının ve Neye Dayanarak Sabit Olduğunun Ortaya Konulması

Hükümlerin ihtiyâten⁸¹⁶, iştirâten⁸¹⁷-müteyakkinen⁸¹⁸, diyâneten⁸¹⁹, örfen-şar'an⁸²⁰ ve ihbâren⁸²¹, aklen⁸²²-lügâten⁸²³, fikhen⁸²⁴, mânen-sûreten⁸²⁵, icmâen⁸²⁶,

⁸¹² Buhârî, a.g.e., III,153-154

⁸¹³ Buhârî, a.g.e., I,363

⁸¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV, 12

⁸¹⁵ Buhârî, a.g.e., III,145

⁸¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,351; IV,459

⁸¹⁷ Buhârî, a.g.e., III,59; III,67; III,75

⁸¹⁸ Buhârî, a.g.e., II,334

⁸¹⁹ Buhârî, a.g.e., II, 132

⁸²⁰ Buhârî, a.g.e., I,520; II,161-162; II,270; II,490; III,84; III,298; III,301; IV,59; IV,394

⁸²¹ Buhârî, a.g.e., II,270

⁸²² Buhârî, a.g.e., I,520; II,161-162

⁸²³ Buhârî, a.g.e., III,301; IV,59

⁸²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,59

⁸²⁵ Buhârî, a.g.e., II,259

⁸²⁶ Buhârî, a.g.e., II,600; IV,59; IV,106; IV,151-152; IV,336

kıyâsen-istihsânen⁸²⁷, delâleten-kıyâsen⁸²⁸, ruhsaten-‘azîmeten⁸²⁹, tea’nnüten(zorlamaya dayanarak)⁸³⁰, tesâhülen⁸³¹, tesâmühen⁸³², sarîhen ve kasten⁸³³ gibi farklı vecihlere dayanarak sabit olduklarına (ayrı ayrı bazen de birlikte) değinilmektedir. Hangi mezhebin bu vecihlerden hangisine sarılıp savunduğu delilleriyle ortaya konulmakta⁸³⁴, hangi mezhebin tercih ettiği vechin hakikate daha uygun olduğun tesbit edilmektedir.⁸³⁵

Y) Muhtemel Yorumların Hesâba Katılması

Asıl metnin farklı anlaşılmaya müsait yerlerin muhtemel tefsîrleri yapılmaktadır.⁸³⁶ Bu muhtemel yorumlara istinâden ortaya çıkabilecek muhtemel anlayışlar da bunların hangisinin asıl metnin zâhirine daha uygun olduğunu belirtilerek dile getirilmektedir.⁸³⁷ Bu, bazı durumlarda asıl metnin lafızlarıyla asıl metnin diğer nüshaları⁸³⁸ ve Hanefî eserlerinin karşılaştırılması⁸³⁹ sonucunda ortaya çıkabilecek yorumlar şeklinde kendini gösterebilmektedir. Bunda asıl metindeki râci’ zamirlerin farklı yerlere ircasının⁸⁴⁰ ve farklı irab edilen⁸⁴¹ ayetlerin ortaya çıkan muhtemel tefsîrlerinin Hanefî anlayışının süzgecinden geçirilenlerinin önemli bir yekun teşkil ettiği görülmektedir.

Z) Nüsha Farklarından Yaralanılması

Keşfü’l-Esrâr’da erken dönem asıl metin nüshalarıyla sonradan kaleme alınanlar arasında karşılaştırma yapılmakta, sorunlu yerler tesbit edilmekte ve nüshaların hangisinin sahîh olduğun dile getirilerek bu nüshalardan alıntılara yer

⁸²⁷ Buhârî, a.g.e., II,131; II,252; III,267; III,270; III,286-287; III,295; III,595; IV,207; IV,416; IV,462; IV,589

⁸²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,590

⁸²⁹ Buhârî, a.g.e., III,84; III,89; III,106; III,117-118; III,141-142; IV,144; IV,179

⁸³⁰ Buhârî, a.g.e., I,82

⁸³¹ Buhârî, a.g.e., I,82; II,105

⁸³² Buhârî, a.g.e., I,82

⁸³³ Buhârî, a.g.e., IV,107

⁸³⁴ Buhârî, a.g.e., II,124-125; III,73

⁸³⁵ Buhârî, a.g.e., III,70; III,239; III,420

⁸³⁶ Buhârî, a.g.e., II,181; IV,192;

⁸³⁷ Buhârî, a.g.e., I,233; I,259; I,289; I,581; II,181

⁸³⁸ Buhârî, a.g.e., I,300

⁸³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,550

⁸⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,499; IV,157

⁸⁴¹ Buhârî, a.g.e., I,300; I,326

verilmektedir.⁸⁴² Bununla yetinmeyerek asıl metinle alakalı farklı irablardan ortaya çıkan değişik çıkarımlardan hangisinin daha uygun olduğu belirtilmekte veya uygun irabı ortaya koymak için şarih'in şeyhinden şifâhî nakiller yapılmaktadır.⁸⁴³ Birbirinden farklı ifadeler kullanarak⁸⁴⁴ Musannif'e izâfe edilen bazı başka fıkıh usulü nüshâlarıyla asıl metin karşılaştırılmakta ve o (asıl metin)'nin anlaşılmasında başka bir deyişle de yanlış anlaşılması konusunda böylesi dokümanlardan istifade edilmektedir.⁸⁴⁵ Aynı uygulamalar konuyu şerh etmek için alıntı yapıp yararlanılan eserlerde de görülmektedir.⁸⁴⁶

AA) Mantıktan Yararlanılması

Abdülaziz Buhârî, mantıkçıların mantık esaslarına göre yaptıkları cinsle tür ayırımına katılmadığı için fıkıh ıstılâhlarının onların tasnifi altında değerlendirilmesini doğru bulmamaktadır. Çünkü fakihlerin ayırımı mantıkçılarınkinin tam aksinedir. Ona göre fikha lâyük olan mantıkî tanımları zikretmek değil lafzın manasına dayanan şerî' tasarımları zikretmektir. O bu görüşünü felsefecilerin cinsle tür arasındaki ayırımı hesaba katılarak hareket edildiğinde ne tür yanlış sonuçlar doğacağını bir örnekte uygulamalı bir şekilde ortaya koymaktadır.⁸⁴⁷

Bütün bu değerlendirmelere rağmen Pezdevî ve diğer fakihlerin ıstılâhlara yaptıkları açıklamaları tarihi gelişimlerine uygun bir şekilde eserine almaktadır. Bu ıstılâhları "efrâdını câmi' ağıyârını mâni'" bir şekilde ölçüp açıklayabilmek ve katılmadığı yerlerini dile getirmek için mantıktan yararlanmaktadır.⁸⁴⁸ Yukarıda zikrettiğimiz görüşlerini nakzeder bir şekilde mantıktan ıstılâhları açıklarken yararlandığını en güzel bir biçimde orta koyan durum, asıl metindeki tanımı kısır döngüye düşüp düşmemesi açısından didik didik edip aynı itirâzlara uğramış başka

⁸⁴² Buhârî, a.g.e., I,192; I,221; I,248; I,262; I,266; I,271; I,300; I,310; I,451; I,515; II,58; II,170; II,336; III,77; III,190; III,280; III,395; III,506; III,592; IV,159; IV,213,214; IV,310

⁸⁴³ Buhârî, a.g.e., I,300

⁸⁴⁴ Bu değişik ifadelerin bazıları için b.k. Buhârî, a.g.e., III,592; IV,189

⁸⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,248; I,300; I,377; I,425; I,514; II,5; II,416; III,395; IV,124

⁸⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,221; I,592; I,640; II,39; IV,231

⁸⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,92-93

⁸⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,67-71; I,141; I,305

örnekler zikretmesi ve bütün bu örneklerdeki kısır döngüden kurtulma yollarını yollarını göstermesidir.⁸⁴⁹

Buhârî, ayrıca konunun sağlıklı bir biçimde taksîm edilmesi ya da taksîm edilmiş konunun sağlıklı bir biçimde tesbit edilmesi için de mantık esaslarından yararlanmaktadır.⁸⁵⁰ Bu durumu en iyi gösteren örnek kendinden önceki asıl metin şarihlerinin Kitab'ın şerî' ahkâmını bilmeyi yirmi kısma ayıran taksîmâtını beğenmeyip yeni bir taksîmâta yönelmesidir.⁸⁵¹

Şarih Buhârî, -yukarıdaki görüşlerini nakzeder bir biçimde- mantık kitaplarından yararlanılması gereken konularda mantığa diğerlerinden daha fazla yer veren usul kitaplardan alıntı yapmaktadır.⁸⁵² Bütün bunlar bize, Alâuddîn Buhârî'nin mantığa bağlı bulunduğu sistem gereği karşı olduğunu ama mantıktan da yararlanadan edemediğini göstermektedir. Herhalde Allâme Buhârî'nin mantık karşısındaki konumunu en iyi açıklayan söz: "Mantığı kapıdan kovmuştur ama mantık bacadan girmiştir." olmalıdır.

BB) Biçimsel veya İçerik Yönünden Konuların Maddeler Halinde Sunulması

Eserde bazen bir konu anlatıldıktan sonra takip eden konuda ne anlatılacağı konunun başında tasnifli bir şekilde hulâsa edilmektedir. Bu yapılırken Musannif Pezdevî'nin diğer eserlerindeki tasnifler de itibara alınmaktadır.⁸⁵³ Meseleler⁸⁵⁴ ve asıl metinden çıkarılabilecek muhtemel yorumlar⁸⁵⁵ maddeler hâlinde sunulmakta, meselenin değişik açılardan değerlendirilmesini ortaya koyan Hanefî usulcülerinin Fahrulislâm'ın taksîmâtına mutâbık ya da muhâlif taksîmâtları dayandıkları esaslarıyla birlikte zikredilmektedir.⁸⁵⁶ Şemsüislâm Pezdevî'nin kendinden öncekilerden hangisinin tasnifiyle mutâbık düşüp hangisiyle muhâlif düştüğü

⁸⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,70-72

⁸⁵⁰ Buhârî, a.g.e., III,160

⁸⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,85

⁸⁵² Buhârî, a.g.e., I,70, I,97; I,112; I,127; IV,227

⁸⁵³ Buhârî, a.g.e., I,302; IV,294

⁸⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,146; I,160; I,191-192; I,208; IV,104; IV,443

⁸⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,289

⁸⁵⁶ Buhârî, a.g.e., I,289; II,268-269; III,93-94; IV,105

gerekçeli tercihleriyle ve yanlış anlaşılmanın önüne geçecek tedbirlerle birlikte dile getirilmektedir.⁸⁵⁷

Eserde konunun sağlıklı bir biçimde taksîmatlandırıp daha iyi anlaşılması, taksîm edilmiş konunun sağlıklı bir biçimde tesbit edilmesi için mantık kurallarından yararlanılmaktadır.⁸⁵⁸ Şâfiî'lerin taksîmâtına yer ayrılan⁸⁵⁹ eserde bazı şahısların yapmış olduğu bir takım taksîmâtlandırmalar da mantık açısından doğru kabul edilmektedir.⁸⁶⁰ Bir konuda birden fazla taksîm varsa tercih edilen ve edilmeyenler gerekçeleriyle sunulmaktadır.⁸⁶¹ Ayrıca Musannif Pezdevî'nin asıl metinle ilgili diğer bazı eserlerindeki birbirini nakz eden değerlendirmelerine de değinilmekte, bunun sebebi bütün kitaplarındaki değerlendirmeleri ve farklı değerlendirmeye sebep olacak şartlar göz önünde bulundurularak ortaya konulmaktadır.⁸⁶² Aynı uygulamalar hasm(genelde Şâfiî'ler)ın i'tirâzları gerekçeleriyle birlikte verildikten sonra hasma verilen cevaplar maddeler haline sokulduğunda da görülmektedir.⁸⁶³

CC) Kelime ve Istilâhların Açıklanması

Asıl metinde kullanılan kelimelerin Musannif tarafından ne gözetilerek tercih edildiği ortaya konulmaktadır.⁸⁶⁴ Bu lafızların sığaten ve lüğaten⁸⁶⁵ kullanımları yanında dildeki ve örfteki kullanımlarının ne olduğu örneklerle işlenerek sunulmaktadır.⁸⁶⁶ Bu kelimelerin asıl metinde kullanıldıkları anlamlarda amel edip etmedikleri⁸⁶⁷ tafsilatlı bir biçimde sunulmaktadır. Musannif Pezdevî'nin asıl metinde kullandığı bu kelimelerdeki tasarrufu ayetler⁸⁶⁸, hadisler⁸⁶⁹, arap dil ve şiiri⁸⁷⁰, sözlükler⁸⁷¹, dilci⁸⁷² ve Pezdevî'nin kendinden önceki ilim adamlarının

⁸⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,302; III,215; III,123; III,383-385; IV,123;

⁸⁵⁸ Buhârî, a.g.e., II,491-492; III,160

⁸⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,86-87

⁸⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,86-87

⁸⁶¹ Buhârî, a.g.e., I,305-310

⁸⁶² Buhârî, a.g.e., II,455

⁸⁶³ Buhârî, a.g.e., I,520-521; III,362-364

⁸⁶⁴ Buhârî, a.g.e., I,26; I,63-64; I,197; I,243; I,447;

⁸⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,65; I,242-243; I,355-356

⁸⁶⁶ Buhârî, a.g.e., III,595

⁸⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,26

⁸⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I,24-28; I,47; I,82; I,65

⁸⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,47; I,65

⁸⁷⁰ Buhârî, a.g.e., I,27; IV,285

⁸⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,24; I,232

⁸⁷² Buhârî, a.g.e., I,440; IV,212

tercihleri⁸⁷³, Hanefî kaynaklarındaki⁸⁷⁴ ve asıl metnin değişik nüshalarındaki⁸⁷⁵ ile bu kelimenin asıl metnin başka yerlerinde farklı kullanımları⁸⁷⁶ –bazen birkaçı birden bazen ayrı ayrı- şâhit tutularak bütün bunların gerekçe ve doğurduğu muhtemel sonuçları hesâba katılır bir şekilde irdelenmektedir. Bazen bu işlem bir dayanak zikredilmeden de yapılmaktadır.⁸⁷⁷

Pezdevî'nin kelimeleri seçerken dikkatini ortaya koymak için Kuran'dan deliller getirilmektedir. Böylece asıl metindeki kullanım ile Kur'an arasındaki bağ ortaya çıkarılmaktadır.⁸⁷⁸ Bazı kelimeler ve ıstılahlar açıklanırken ise bu kelimenin Kur'an ve Hadisteki kullanımlarından istifade edilmektedir.⁸⁷⁹

Bütün bunlar bize asıl metinde kullanılan kelimelerin kullanım ve sıralanışının rastlantı icabı olmadığı aksine – Arap dili kökeninin cahiliye dönemine dayanmasına rağmen- Peygamber (s.a.v)'den itibaren var olan, zamanla zenginleşen bir geleneğin semeresi olduğunu göstermektedir.⁸⁸⁰ Kelime ve ıstılâhların tarihi gelişim içerisinde sunulması⁸⁸¹, şerhdeki kelimelerin arka planına gidilerek hem Pezdevî'nin yaptığı tartışmalar hem de Pezdevî devrinde yapılan diğer tartışmalarla bu kelimeler arasındaki bağın ortaya konulması⁸⁸² bu yargılarımızın büyük destekçisidir. Bu çabalar, asıl metnin anlaşılmasında müphem en küçük bir kör nokta bırakılmama isteğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Konuyu anlatırken önce konunun başlığını oluşturan konuyla ilgili kelimenin lügat manası ve cümle içinde kullanımı⁸⁸³, iğrâbı⁸⁸⁴, belâgat esaslarına göre kritiği⁸⁸⁵, sahâbe ve tabii'nin bu kelime altındaki konudan ne anladığı⁸⁸⁶, bu konunun şerîattaki⁸⁸⁷ ve fukahâ ıstılâhındaki manası⁸⁸⁸ -yanlış anlaşılmalara mâni olmak için-

⁸⁷³ Buhârî, a.g.e., IV,285

⁸⁷⁴ Buhârî, a.g.e., II,546-547; IV,550

⁸⁷⁵ Buhârî, a.g.e., III,77

⁸⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,355

⁸⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,24; I,26; I,196-197

⁸⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,24; I,26; I,28; I,82

⁸⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,24; I,49; IV,384

⁸⁸⁰ Bunu destekleyen tutuma örnek olması için b.k. Buhârî, a.g.e., I,197

⁸⁸¹ Buhârî, a.g.e., I,27

⁸⁸² Buhârî, a.g.e., I,56-57

⁸⁸³ Buhârî, a.g.e., I,103-105; I,189-191; I,231; I,242; II,520-521

⁸⁸⁴ Buhârî, a.g.e., I,189-191

⁸⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,96-97

⁸⁸⁶ Buhârî, a.g.e., I,59

⁸⁸⁷ Buhârî, a.g.e., II,520-521

⁸⁸⁸ Buhârî, a.g.e., III,531

Şarih Buhârî'nin zamanına kadar gelen yanlış anlaşılmalara birlikte⁸⁸⁹ verilmektedir. Sonra Musannif Pezdevî'nin tanımdan maksadını ortaya çıkarmak için kimlere âit olduğunu bildirilerek⁸⁹⁰ veya bildirilmeyerek⁸⁹¹ Musannif'in tanımlarıyla verdiği diğer tanımların neyi câmi' neye mâni' olduğunu tesbit edilmektedir. Daha sonra ise bütün bu tanımların nerelerde bir biriyle örtüşüp nerelerde ayrıldığıнын masaya yatırılıp gerekçeli itirâzlarla ıstılâhların tartışıldığı aşamaya gelmektedir.⁸⁹² Bu aşamada tanımların arasındaki ince fark bu tanımların tarihi gelişimi göz önünde bulundurularak (yer yer Şarih Buhârî'nin kendi yorumları da katılarak) sunulmaya başlanmaktadır.⁸⁹³ Burada Musannif Pezdevî'nin tanımlarında zâid görülen yerler ortaya konulmaktadır.⁸⁹⁴ Mümkünse Musannif'in tanımının cami' ve mâni' olduğunu delillerle ispat edilmekte⁸⁹⁵ veya diğer tanımlarla O'nunkinin lafzi ihtilâfını te'lif ve te'vîl edilmektedir.⁸⁹⁶

Bütün bunlara rağmen Pezdevî'nin tanımları yeterli görülüyorsa diğer Hanefilerin tanımları tercih edilmektedir.⁸⁹⁷ Bazen de verilen tanımların câmi' ve mâni' olmadığına gerekçe gösterilmekte, bütün bu tanımlardan faydalanılarak özgün bir tanım efrâdını câmi' ağıyârını mâni' bir şekilde oluşturulmakta ve bu yeni tanımın öğeleri yine aynı esaslar çerçevesinde örneklerle tartışarak kavratılmaktadır.⁸⁹⁸ Bütün bunlar yapılırken bir yandan uzayan konuyu zihinde toplayan bir yandan da konuyu farklı bir açıdan tefsîr eden hulasalara gidilmektedir.⁸⁹⁹ Aynı işlem farklı mezheplerde olduğu gibi aynı mezhebin farklı ekollerinin bir ıstılâhı farklı şekilde anladıkları yerlerde de herkesin kayıtları örneklerle ve sonuçlarıyla tartışılarak sunulurken de yapılmaktadır.⁹⁰⁰

Tanımlarla ilgili başka tartışmalar, bu meseleyle ilgili tartışmaların geçtiği ayet ve yorumlar verilerek yerine getirildiği de olmaktadır.⁹⁰¹ Ayrıca eserdeki

⁸⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,70; III,531

⁸⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,95; I,117-118; I,305; II,520-521; III,318; III,423-426....

⁸⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,124; III,298-299

⁸⁹² Buhârî, a.g.e., I,117-118; I,175-176; I,189-191; I,305; I,242; II,552-553; IV,294

⁸⁹³ Buhârî, a.g.e., I,83-84; I,239-241

⁸⁹⁴ Buhârî, a.g.e., II,657

⁸⁹⁵ Buhârî, a.g.e., I,71; I,97; I,136; I,166-167; I,188-189

⁸⁹⁶ Buhârî, a.g.e., I,138-139; II,96; III,697

⁸⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,141; I,305

⁸⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,117-118; II,552-553; III,298-300

⁸⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,105; I,107

⁹⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,95; I,138-139; I,189-191

⁹⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,175-176

ıstılâhlar sadece fıkıh alanına değil diğer alanlardan da olabilmektedir. Bu durumda ise çoğunlukla o alanın muteber ilim adamlarının görüş, tercih ve tartışmalarına yer verildiği gibi⁹⁰² özgün görüşler ve tanımlar da verilebilmektedir.⁹⁰³

Eserde Musannif' Pezdevî'nin cümleleri kesilerek araya girilmekte; bu kayıtlarla nelere işâret edilip nelerin dışarıda bırakıldığı, nelere cevap verildiği bu konudaki diğer alimlerin itirâzlarına da yer verilerek ortaya çıkarılmaktadır.⁹⁰⁴ Başka bir deyişle eserdeki kayıtların arka planı verilemeye çalışılmaktadır. Ayrıca asıl metinde geçen kelimelerin lügavî⁹⁰⁵ ve ıstılâhî⁹⁰⁶ manaları bu esnada araya sıkıştırılmaktadır.

Anlattığımız bu yaklaşımlar kelime ve ıstılâhlarda uygulanan bu ve buna benzer metotları ortaya koymakta, bu dikkatin bütün gelenekte olduğu gibi asıl metnin de her yerinde göz önünde bulundurulduğunun tesbit edildiğini göstermektedir.

DD) Arap Şiirinden İstîşât Yapılması

Eserde konunun önemini ifade etmek için Sahâbeden şiir örneği sunulmaktadır.⁹⁰⁷ Bunun dışında kelime ve ıstılâhları sağlıklı bir şekilde tesbit edip sunmak⁹⁰⁸, mecâz kullanımları açıklamak⁹⁰⁹, hasmın dildeki deliline mukâbil delil sunmak⁹¹⁰ gibi çeşitli amaçlar için Arap şiirlerinden istîşât yapılmaktadır. Bu istîşâtlar her zaman asıl metinle ilgili bir meseleyi halletmek için değil bazen de başka alanla uğraşan ilim adamlarının yaptığı alıntılarda da geçebilmektedir.⁹¹¹ Yer yer şiirde varyantara da dalınmakta⁹¹², şiirle istîşât işi şâirin ismi ve eseri verilerek yapıldığı gibi⁹¹³ müphem ifadeler altında da yapılmaktadır.⁹¹⁴

⁹⁰² Buhârî, a.g.e., I,59; III,117;

⁹⁰³ Buhârî, a.g.e., I,59-60

⁹⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,89-90; III,24; III,72; III,179; III,233; III,234; III,241; III,313; III,464; III,527; IV,144; IV,207

⁹⁰⁵ Buhârî, a.g.e., I,26

⁹⁰⁶ Buhârî, a.g.e., I,26; I,34

⁹⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,400

⁹⁰⁸ Buhârî, a.g.e., I,136; I,568-569; III,352

⁹⁰⁹ Buhârî, a.g.e., II,112-115

⁹¹⁰ Buhârî, a.g.e., II,59

⁹¹¹ Buhârî, a.g.e., II,366-367

⁹¹² Buhârî, a.g.e., II,367

⁹¹³ Buhârî, a.g.e., I,27; II,580

⁹¹⁴ Buhârî, a.g.e., III,352

Şâirin şiirindeki kelime seçimi inceliğini ortaya koymak maksadıyla bu kelimenin Kur'an'daki kullanımlarından şâhitler getirilmekte, şiirin manası bilinmeyen kelimeleri ve irabı diğer bazı şiirlerden yararlanılarak verilmektedir.⁹¹⁵ Bazen ise bunlara değinmeden sadece şiir verilmele de yetinilebilmektedir.⁹¹⁶ Bütün bunların sonunda şiir bu şekilde kullanılarak bir yandan meselenin şiirle açıklandığı, bir yandan da anlatılan meseleyle istihsat edilen şiirin tefsîr edildiği görülmektedir.⁹¹⁷

Kullandığı şiirlere örnekler:

”جميع العلم في القرآن لكن تقاصرت عنه افهام الرجال“

Manası: “Bütün ilimler Kur'anda fakat erkeğim diyenin idraki ona güç yetiremedi”⁹¹⁸

”ما أنت يا مكة إلا وادي شرفك الله على البلاد“

Manası: “Ey Mekke! Sen ancak her hangi bir vadisin. Seni diğer beldelere üstün kılan Allah.”⁹¹⁹

EE) Dönemin Bilimsel Verilerinden Yararlanılması

Eserde günün imkânları ölçüsünde bilimsel veriler konuyu daha anlaşılır bir hale getirmek ve kelimelerin lügat anlamına açıklık getirmek için kullanılmaktadır.⁹²⁰ Mesela ışık güneş, ay ve ateşten çıkıp yeryüzü ya da duvar gibi yoğun cisimlerin yüzeyinde arız olan keyfiyet için bir isim olarak ilmi bir şekilde tarif edilmektedir.⁹²¹ Başka bir örnek ise ishal gibi su kaybına neden olan hastalıklarla kabızlık gibi hastalıkların orucun tutulamamasına etkisinin olmayacağı hükmüne varılırken duygusal davranılmayıp tıp ilminden yararlanılmasıdır.⁹²²

FF) Keşfü'l-Esrârda Şerîh' Delillerin Yeri

p1) Kur'an

İlmi meselelerde zannî delille yetinilmeyeceğini dile getiren⁹²³ Alâuddîn Buhârî'ye göre hükümlerin çoğu Kur'an ve sünnetle sabit olur. Çünkü hüküm

⁹¹⁵ Buhârî, a.g.e., I,27; I,49; II,294; II,302

⁹¹⁶ Buhârî, a.g.e., I,49-50; I,568; I,569; II,244-245

⁹¹⁷ Buhârî, a.g.e., I,49-50

⁹¹⁸ Buhârî, a.g.e., I,82; III,496

⁹¹⁹ Buhârî, a.g.e., I,400

⁹²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,101

⁹²¹ Buhârî, a.g.e., I,26

⁹²² Buhârî, a.g.e., I,483

⁹²³ Buhârî, a.g.e., III,306

vermek ancak Allah'a hâstır. Buna istinâden Kur'an ve sünnetten her biri diğerlerine göre asıldır. Peygamber(s.a.v)'in sözüne gelince o hüküm değildir. O sadece Allah (c.c)'den gelen bir haberdır. Kur'an ise Allah Te'âlâ'nın kelimidir. Bu açıdan O her şeyin aslı olabilir. Ama Kur'an'ı biz ancak Rasûlüllah(s.a.v.)'in kavliyle anlayabiliriz. Zira biz ne Allah Te'âlâ'dan ne de Cebrâîl (a.s.)'den bir şey işittik. O halde Allah Te'âlâ'nın kelamını anlamak Peygamber(s.a.v.)'in sözüne bağlıdır. Bu açıdan da sünnet (tıpkı Kur'an gibi) asıl olur. İcmâ' ise ikisine oranla –hükümlerin ispatında mutlak asıl olmakla birlikte- her açıdan fer'dir.⁹²⁴

Alaaddîn Buhârî, burada sunduğumuz görüşleri çerçevesinde ve Musannif'in asıl metinde zikrettiği⁹²⁵ tertibe uygun bir sırayla anlattığı konuyu karşılıklı deliller işlemektedir. Bu tertîp: ayet, Hadis, icmâ, dil ve ma'kûl deliller şeklindedir.⁹²⁶ Bu işlem karşılıklı delillerin cedeli şeklinde bazen sayfalarca uzun tartışmalara da dönüşebilmektedir.⁹²⁷

Bir ayet konusunda çeşitli (tefsîr kitaplarıyla birlikte) usul kitaplarındaki te'vîllere yer veren⁹²⁸ Allâme Buhârî, alimlerin tefsîrle te'vîlin arasında fark gözetmelerine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda re'yle tefsîrin câiz olmadığı, tev'îlin ise câiz olduğu görüşüne katılmamaktadır.⁹²⁹ Bu konuda: “ Nebî(s.a.v.)'in ‘Kim Kur'anı re'yiyle tefsîr ederse cehennemde yerini hazırlasın’⁹³⁰ hadisinden kasıt kişinin te'vîl ve ictihâd yardımıyla Allah'ın murâdının bu ayette ancak varılan netice olduğuna hükmetmesidir. Zira böyle davranmak kendini vahyin gerçek sahibinin yerine koymaktır. Ayrıca bu Hadis her müctehidin isâbet edeceğini iddiâ eden Mu'tezile'ye cevap niteliğindedir. Çünkü (Mu'tezile'ye göre) ictihâdla sabit olan, murâd edilen hakikati üzere kat'i bir tefsîr olduğu iddiasıdır.”⁹³¹ demektedir.

Eserde asıl metinde kullanılan ayet, diğer ayetlerden bu yöndeki kullanımlar örnek getirilerek açıklandıktan sonra bu ayetler ve çeşitli yorumlar ışığında tefsîr edilmektedir.⁹³² Daha sonra Musannif ile bazı tefsîr ve usul alimlerinin bu ayeti

⁹²⁴ Buhârî, a.g.e., I,86-87

⁹²⁵ Buhârî, a.g.e., III,255

⁹²⁶ Buhârî, a.g.e., I,140-143; I,198-199; I,229; I,318; I,365; I,281-287; I,469; II,31-33; III,26-27; III,303-306; III,677

⁹²⁷ Buhârî, a.g.e., II,51-60,

⁹²⁸ Buhârî, a.g.e., II,641

⁹²⁹ Buhârî, a.g.e., I,120-122

⁹³⁰ Tirmizî, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an,5,47

⁹³¹ Buhârî, a.g.e., I,122

⁹³² Buhârî, a.g.e., I,90-91; I,218-219; II,547-548

yorumlamadaki tercihi açıklanmaktadır.⁹³³ Bu aşamada ayetin tefsîrine kelime kelime üzerinde durularak, hem Hanefîlerin hem de diğer mezhep ile fırkalarının anlayış farkına delil ve kaynaklarıyla yer verilerek oldukça geniş bir şekilde yer verilmektedir⁹³⁴ Aynı şekilde ayetin tefsîrini bitirildikten sonra: “ Bu, ayetin tefsîridir.” denildiği de olmaktadır.⁹³⁵

Allâme Buhârî ayetten Hanefîlerin lehine yapılan çıkarımlarda bazen Musannif Pezdevî ve mütekaddimûnun Hânefî fakihleri(Ebu Hanîfe ve öğrencileri)nin görüşlerine katılmamakta, yanlış yorumların nerelerde olduğunu tesbit etmekte, bu yorumları yapanların kimler olduğunu kaynaklarıyla bizlere sunmakta ve bu ayetin nasıl anlaşılması gerektiğini karşılaştırmalı örneklerle arz etmektedir.⁹³⁶ Ayrıca muhâlifler tarafından yapılan zorlama yorumları tesbit etmekte⁹³⁷ , hiçbir tefsîr kaynağında bu şekilde geçmediğini söyleyerek hasmın yorumuna bu alanın muteber kaynaklarını kıstâs alarak karşı gelebilmektedir.⁹³⁸

Ayetlerin sebebi nüzûlüne de değinen⁹³⁹, kıraât farkını göz önünde bulunduran⁹⁴⁰ Abdülaziz Buhârî; sahâbe⁹⁴¹ ve tabî'n⁹⁴² tefsîrine ve bunların aralarındaki yorum farkına yer vermektedir. Aynı çizgiyi devam ettirerek bir ayet hakkında birden çok mezhebin⁹⁴³ ve kaynağın⁹⁴⁴ yorumunu sunmaktadır.

Eserde Kur'an meseleleriyle ilgili tartışmalardan bazıları: besmelenin Kur'an'dan bir ayet olup olmaması⁹⁴⁵, namazda besmeleyle yetinip yetinilmeyeceği⁹⁴⁶, Kur'an'ın tercümesiyle namaz kılınıp kılınamayacağı⁹⁴⁷, kıraât farkının Kitap'a ziyâde olup olmadığı⁹⁴⁸ şeklindedir.

⁹³³ Buhârî, a.g.e., I,218-219; II,641

⁹³⁴ Buhârî, a.g.e., I,218-220; I,198,-199; I,281, II,227; II,282; II,329

⁹³⁵ Buhârî, a.g.e., I,219,220

⁹³⁶ Buhârî, a.g.e., I,218-220; I,432

⁹³⁷ Buhârî, a.g.e., I,34

⁹³⁸ Buhârî, a.g.e., I,601

⁹³⁹ Buhârî, a.g.e., I,183; I,218; II,293; III,343

⁹⁴⁰ Buhârî, a.g.e., II,227; II,397

⁹⁴¹ Buhârî, a.g.e., I,177; I,182-183; I,598; I,609-611; III,28

⁹⁴² Buhârî, a.g.e., I,177; I,240-241; I,598

⁹⁴³ Buhârî, a.g.e., I,198-199; I,281-287; II,31-33

⁹⁴⁴ Buhârî, a.g.e., II,248; IV,396

⁹⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,73

⁹⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,73-74

⁹⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,75-78

⁹⁴⁸ Buhârî, a.g.e., II,722

Eserde ayetler asıl metindeki kelimelerin tercihini istiḥât⁹⁴⁹, buradaki ayetleri tefsîr⁹⁵⁰, kendi kullandığı bazı ayetleri yine ayetle tefsîr ve te'yit⁹⁵¹, bazı kelime ve ıstılâhları açıklamak⁹⁵², cedel yaparken kendi mezhep görüşlerini her aşamada destekleyip hasma mukâbil cevap vermek⁹⁵³ gibi sebeplerle kullanılmaktadır. Bu metotla bir yandan eser Kur'an ve O'nun tefsîriyle süslemekte diğer yandan Kur'an ve tefsîri usulle bezermektedir.

p2) Sünnet ve Haber-i Vâhid

Murteza Bedir'in Şâfiî'nin de etkisiyle sünnet ve hadis kavramlarının Pezdevî devrinde artık aynı manada kullanımının yerleştiği iddia etmektedir.⁹⁵⁴ Fakat Buhârî döneminde dahi böyle bir şey söz konusu gibi görülmemektedir. Çünkü O sünnete⁹⁵⁵ hadis'ten⁹⁵⁶ daha geniş mana⁹⁵⁷ atfetmektedir.

Her fikhî meselenin çeşitli aşamalarında ayetin arkasından –hem kendi mezhebini hemde hasmın mezhebini destekleyen, bazen de kendi mezhebi

⁹⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,26-28; I,47; I,82; IV,384

⁹⁵⁰ Buhârî, a.g.e., I,218-219; II,547-548

⁹⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,26-28; I,50-54; I,218-220; II,248; II,722

⁹⁵² Buhârî, a.g.e., I,24; I,82; I,175-176

⁹⁵³ Buhârî, a.g.e., I,113; I,365; I,429; I,533-534; III,303-306

⁹⁵⁴ Bedir, Mürteza, s. 182

⁹⁵⁵ “Sünnet’e gelince alekser Aleyhi’s- selatü ve’selam Efendimiz’e izâfe olunan kavil ve fiil ve takrir’e denir ki Usul-i Fıkıh ulamasına göre hadis müradifidir. Hadis lafzını yalnız Akvâl-i Şerife-i Nebeviye’ye Ahâdis-i Merfûa’ya tahdis eden muhaddislere göre ise, ondan eamdir. Yani her Hadis Sünnet’dir. Lakin her Sünnet Hadis değildir.” (b.k., Naîm, Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, c. I, s. 8)

⁹⁵⁶ “İlm-i Hadis ki ona İlm-i Rivaye, İlm-i Ahbâr, İlm-Âsâr namını da verdikleri vardır. Redulullah sallallahu aleyhi ve sellem’in Akvâl ve Ef’âlini bildiren ilimdir. Resulullah aleyh’s-selam Efendimiz’in Akvâlinde murad, Kur’an –yani Vahy-i Metlûv- olamayarak buyurdıkları sözlerdir. Ef’alden de murad Zat-i Seniyye-i Risalet-i Penahileri’nden sadır olmuş umurdur ki bunların bir takımlarına ittiba ile me’mûruz. Tab’an, yahut hâssa-i Nebeviyyeleri olmak üzere kendilerinden sadır olmuş olup ittiba ile me’mûr olmadığımız umûr da Ef’âl-i Nebeviyye cümlesindedir. İlm-i Fıkıh’da bu ikinci nevi Ef’âl mevzu-ı bahs değilse de İlm-i Hadis’de mevzu-ı bahistir. Bazıları ta’rife Ahvâl-i Seniyye’yi de ilave ederler.”(b.k. Ahmed Naîm, a.g.e., I,5);

“Muhaddislere göre Hadis, Nebiyy-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin Akval ve Efâ’l ve ahvâlidir. Usul-i Fıkıh ulemesinin tarifine göre ise aleyhi’s-selatü ve’s-selam Efendimizin akvâl ve ahvâlidir. Akvâlin içinde takrîr de dahildir. Takrir, Asr-ı Saâdetlerinde müslimîn tarafından yapıldığını gördükleri, yahut işittikleri halde nehiy ve inkâra dâir hiçbir şey buyurmamalarıdır.

Ahvâl-i Celile-i Penahhi, Hadis’in mefhumuna muhaddislerce dahil, fukahâca hâriçtir. Zira ahval, ef’âl-i ihtiyari nevinden ise zaten Ef’âl’e dahildir. Hilye-i Şerife gibi, Milad-ı Nebevi’nin zaman ve mekânı gibi Kütüb-i Siyer’de mezkûr olup hiçbir gûna hükm-i Şer’iyyi müstetbî’ olmayan husûsattan ise fukahânın garazı taalluk eden şeylerden değildir.(b.k. Ahmed Naîm, a.g.e., I,6,7)

⁹⁵⁷ Buhârî, a.g.e., II,64

içindeki ihtilâflarla ilgili- birden çok hadis zikretmeye çalışan⁹⁵⁸ Alâuddîn Buhârî akîde meselerinde⁹⁵⁹, kelime ve ıstılâhları şerh etme⁹⁶⁰ gibi alanlarda da hadise başvurmaktadır. Kendi mezhebine muhâlif tercihte bulunanların görüşlerine katılmayan⁹⁶¹ çeşitli yerlerdeki hadis istidlâlerini sahîh kabul etmezken⁹⁶² te'vîli mümkün olan hadisleri te'vîl etmektedir.⁹⁶³ Bununla birlikte asıl metinde zikredilen hadisleri ilgili hükümlerini tafsilâtlı bir şekilde ortaya koymaktadır.⁹⁶⁴ Kısacası O şerhinin ilk sayfalarından itibaren Hadisten yararlanmakta⁹⁶⁵ sünnet konularını eserde geniş bir şekilde şerh etmektedir.⁹⁶⁶

Kendi döneminde -kendisininde katıldığı- şifâhen hadis nakil etmenin tartışıldığı ortamlardan bahseden⁹⁶⁷ Allâme Buhârî, kendi zamanında dahi hadis ilminin son noktası olarak kabul ettiği şifâhi naklin yerini -azîmet sebebiyle- artık daha güvenilir haldeki kitaba terk etmesi gerektiği görüşündedir.⁹⁶⁸ Çoğunlukla senet zikretme ihtiyacı hissetmeyen⁹⁶⁹ Buhârî özellikle hadis usulünün konu edinildiği bölümlerde⁹⁷⁰ senetle⁹⁷¹ hadislerini vermekte ve ricâl ilminden faydalanmaktadır.⁹⁷² Ayrıca hadislerin zayıf⁹⁷³, şâz⁹⁷⁴, ziyâdeli⁹⁷⁵, farklı varyantlı olanlarını (sebep ve doğurduğu sonuçlarıyla birlikte) vermektedir.⁹⁷⁶

⁹⁵⁸ Buhârî, a.g.e., I,50-54; I,229; I,349; I,206-207; II,281; I,590; III,26-27; III,39-40; III,380; IV,395; IV,512

⁹⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,45

⁹⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,47; I,49; IV,384

⁹⁶¹ Buhârî, a.g.e., II,249; II,723; IV,355

⁹⁶² Buhârî, a.g.e., I,59; IV,513

⁹⁶³ Buhârî, a.g.e., I,603; III,513; IV,355; IV,491

⁹⁶⁴ Buhârî, a.g.e., III,556-557

⁹⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,23

⁹⁶⁶ Buhârî, a.g.e., II,653-III,210

⁹⁶⁷ Buhârî, a.g.e., III,98-99

⁹⁶⁸ Buhârî, a.g.e., III,101

⁹⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,229

⁹⁷⁰ b.k., Buhârî, a.g.e., II,653-III,210

⁹⁷¹ “İlm-i Hadisin medarı isnaddır. Abdullah b. el-Mubârek’in (v. 181/797) de dediği gibi isnad dindendir. İsnad olmasa her rast gelen dilediğini rivayet eder.” (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,71)

“Sened metn-i Hadis’e isal eden bir tariktir ki bir Hadis’in teselsül eden ravilerinin sıra ile isimleri demektir. Bu ıstılaha göre senedle isnad beyinde teğayür vardır.... Bu manada senede tarik ve vech de denir.” (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,72)

⁹⁷² Buhârî, a.g.e., II,720-725

⁹⁷³ Buhârî, a.g.e., III,205

⁹⁷⁴ Buhârî, a.g.e., I,43

⁹⁷⁵ Buhârî, a.g.e., II,415

⁹⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,332; II,224; II,395; II,722; III,39-40; III,519

Allâme Buhârî'ye göre Haber-i vâhid kıyâsa tercih edilir⁹⁷⁷ ve Kitap'a muhâlif olmadığı durumlarda ilim gerektirmese de onunla amel edilir.⁹⁷⁸ Re'yle amel etmenin şartı ise onun hadisi devre dışı bırakması değil onu teyid etmesidir.⁹⁷⁹ Ama Haber-i Vahid Kitap, sünnet ve icmâa dayanan kıyâsa muhâlif olursa kabul edilmez.⁹⁸⁰ Haber-i Vâhid aklın müktezâsına ters düştüğünde ise iki durum söz konusudur. Birincisi: Zorlama olmadan te'vîli mümkünse –sahîh te'vîl olmak kaydıyla- bu haber kabul edilir. İkincisi: Zorlamayla te'vîli mümkünse hadis kabul edilmez. Aynı durum Haberi Vâhid'in Kitap, mütevâtir nass ve icmâa muhâlif olduğu durumlarda da geçerlidir. Zira bu deliller kat'î, Haber-i Vâhid ise zannîdir. Hiçbir şekilde kat'î zannîyle teâ'ruz etmez. Bilakis zannî katî' mukâbilinde sâkıt olur. Haberi Vâhid'in Kitap'ın umumu ve zâhiriyle teâ'ruzu ise ihtilâflı bir meseledir.⁹⁸¹

Ona göre Hanefiler Haber-i Vâhid'le amel etmenin de ilerisinde mürsel haberle amel etmişlerdir. Oysa kendilerini hadisçi diyen Şâfiî'lerse mürsel hadisi kabul etmeyerek Sünnetin çoğunu âtıl bırakmaktadırlar. Zira elliye yakın mürsel hadis toplayan eser bulunmaktadır.⁹⁸²

Hanefilerin sahâbe kavlini ve meçhûl rivayeti kıyâsa tercih ettikleri görüşünde Pezdevî'ye mutâbık⁹⁸³ olan Buhârî'ye göre eksik hücced ifade eden mütevâtir haber ilmi yakîn îcâp ettirirken, bunun mukâbili olan mevzû' bunun aksidir. O'na göre hücced olma ihtimali taşıyan meşhûr haber ilmi tuma'nîne ifade ederken bunun mukâbili olan münker haber ise bunun tersidir. Zaptı ve adâleti bilinen Haber-i Vâhit, ilm-i gâlib-i re'y ifade ederken bunun mukâbilli olan meçhûl haber ne kabul ne de red ifade eder.⁹⁸⁴ Bu görüşleri savunan Alâuddîn Buhârî, bu ilkeleri yeri geldiğinde kullanmakta ve bunlara değinmektedir.⁹⁸⁵

⁹⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,59; II,700

⁹⁷⁸ Buhârî, a.g.e., II,559

⁹⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,60

⁹⁸⁰ Buhârî, a.g.e., II,713

⁹⁸¹ Buhârî, a.g.e., III,19-20

⁹⁸² Buhârî, a.g.e., I,59; II,720; III,13-14

⁹⁸³ Buhârî, a.g.e., I,60

⁹⁸⁴ Buhârî, a.g.e., II,720

⁹⁸⁵ Buhârî, a.g.e., II,535; II,713; IV,355

p3) İcmâ' ve Sahâbe Kavli

Allâme Buhârî'ye göre İcma Kur'an ve sünnete nisbetle –hükümlerin ispatında mutlak asıl olmakla birlikte- her açıdan ferdîdir.⁹⁸⁶ İcmâ'a muhâlif bir icthadın gerçekleşmesi mümkün değildir.⁹⁸⁷ İcmâ'a ancak fıkıh ilmiyle uğraşanlar ehildir. Bilgisiyle 'avâmdan ayrılan kişilerin görüşleri usulcüler tarafından itibâra alınsa da fıkıh ilmiyle uğraşmayanlar icmâa ehil değildir.⁹⁸⁸ O'na göre bir grup arasındaki görüş birliği icmâ değil olsa olsa ittifâktir.⁹⁸⁹

Bir meselede icmânın⁹⁹⁰, hılâfin⁹⁹¹, ihtilâfin⁹⁹² olup olmadığını çok çeşitli lafızlarla ifade eden Alâuddîn Buhârî icmâi hasma karşı kendi görüş ve tercihine destek olması için delil olarak sunmaktadır.⁹⁹³ Seleften bir itirâzın yükselmemesini ve cumhûrun arasında hılâfin olmamasını bir mesele hakkındaki tercihi ispatlamada delil olarak arz etmektedir.⁹⁹⁴ Aynı minvalde hocasının da bulunduğu bir mecliste bir meselede aksi bir rivayet ve görüşün zikredilmemesini⁹⁹⁵ ve sahâbenin hazır olduğu yerde bir inkârın olmamasını hasmın karşısına delil olarak getirmektedir.⁹⁹⁶ Yani ona göre sukuti icmâ delildir ve hasım bazı hükümlere varırken buna riayet etmemiştir.

O bir konuda ehl-i fıkıh olarak isimlendirdiği cumhûrun⁹⁹⁷ ve ondan ayrılanların görüşünü ayrı ayrı zikretmekte⁹⁹⁸, halef ve seleftin icmâ⁹⁹⁹, ittifâk¹⁰⁰⁰ ve ihtilâf¹⁰⁰¹ ettiği yerleri dile getirmektedir. Hanefilerin cumhûrunun¹⁰⁰², hasmın¹⁰⁰³,

⁹⁸⁶ Buhârî, a.g.e., I,86-87

⁹⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,599

⁹⁸⁸ Buhârî, a.g.e., III,444-445

⁹⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,261

⁹⁹⁰ “**ecmea'l-müslimüne 'ala hâzê**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., IV,458)

⁹⁹¹“**ve fihî hılâfun**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,617); “**lâ hılâfe...**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,70; III,267) ;“**bilâ hılâfin**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,79-80; III,616; IV,474); “**bilâ hılâfin beyne meşâyihunâ**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,71)

⁹⁹² “**ihtelefe...**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,70; III,302); “**uhtilife fihî**” (b.k.,Buhârî, a.g.e., III,79)

⁹⁹³ Buhârî, a.g.e., I,419; II,16; II,27; II,705; III,208; III,361; IV,40

⁹⁹⁴ Buhârî, a.g.e., II,119

⁹⁹⁵ Buhârî, a.g.e., II,489

⁹⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,554

⁹⁹⁷ Buhârî, a.g.e., II,698

⁹⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,222-223; I,244; I,310; I,362; I,42,412; II,29; II,659; III,59; III,51; III,440; III,483; IV,132

⁹⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,581; I,599; II,484; II,489; II,708; II,734; III,210; III,115; IV,401

¹⁰⁰⁰ Buhârî, a.g.e., II,659

¹⁰⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,408

¹⁰⁰² Buhârî, a.g.e., I,483; II,107

¹⁰⁰³ Buhârî, a.g.e., II,480

Dört Râşit Halîfenin¹⁰⁰⁴, ümmetin hepsinin¹⁰⁰⁵ görüşlerinin müttelik olduğu yerleri dillendirmektedir.

Hasmın kendi(Hanefî) mezhebinin görüşüne katıldığı hükümleri¹⁰⁰⁶, icmâ olan yerleri dile getirdiği gibi¹⁰⁰⁷ o(icmâ)na muhâlif olan hükümleri de zikretmeye dikkat etmektedir.¹⁰⁰⁸ Ayrıca baştan icmâ olup da daha sonra hasım tarafından bu icmânın bozulan yerlerine dikkat¹⁰⁰⁹ çektiği gibi bir meselenin neresinde ihtilâf neresinde icmâ olduğunu unutmamaktadır.¹⁰¹⁰ Nitekim hasmının iddia ettiği icmâ ile getirdiği nassın arasında hılâf varsa buna da değinmekte, bunu hasmın aleyhine delil şeklinde kullanmaktadır.¹⁰¹¹ Gerektiğinde Hanefilerin cumhûrdan ayrılan görüşlerine de değinmektedir.¹⁰¹² Sadece fıkıh alanında değil diğer alanlardaki icmâlara da yer vermektedir.¹⁰¹³

Sahâbe¹⁰¹⁴ ve tabiî'nin¹⁰¹⁵ dini konularda üzerinde olmadığı işleri bidat isimlendiren¹⁰¹⁶ Alâuddîn Buhârî'ye göre Kur'an'ı en iyi anlayan selef dediği¹⁰¹⁷ sahâbedir.¹⁰¹⁸ Ona göre sahâbe az veya çok bir süre Peygamber(s.a.v) meclisinden bulunmuş kimse değildir. O bu tanımlı fıkıh usulcülerin çoğunluğunun görüşünü itibara alarak meydana getirmektedir. Bu da sahâbe ıstılâhının, bu şahsın

¹⁰⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,198

¹⁰⁰⁵ Buhârî, a.g.e., I,420; II,280; IV,458

¹⁰⁰⁶ Buhârî, a.g.e., I,414

¹⁰⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,335; II,600; III,71-72; III,361; IV,106; IV,151-152; IV,222

¹⁰⁰⁸ Buhârî, a.g.e., III,208; III,340; IV,42

¹⁰⁰⁹ Buhârî, a.g.e., I,244

¹⁰¹⁰ Buhârî, a.g.e., I,411

¹⁰¹¹ Buhârî, a.g.e., I,223; II,277; II,706

¹⁰¹² Buhârî, a.g.e.; II,50

¹⁰¹³ Buhârî, a.g.e., II,16; II,27; IV,458

¹⁰¹⁴ "Sohbet, örf-i lügavîde yar u hemdem olmak manasına geldiğinden yar u hemdeme Sahib denir. Sahib in cem'i Sohbe ve cem'ü-l cem'i Ashâb'dır. Sahâbe de şazz bir cem' olarak Ashâb manasınar. Sahâbeden bir fert manasına Sahâbî de sahib manasında kesret'ü-l isti'mâldir. Burada mevz-u bahs olan Sahâbe Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz'in didar-ı bâ kemâliyle müşerref olup rivayetleri, mülakatları, sohbetleri sabit olan bahtiyaran-ı ümmettir.

Sahâbî ıstılâh-ı şerî'ce Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'i mü'min olarak görmüş ve mü'min olarak vefât etmiş kimsedir. Bu tarif Hâfiz İbn Hacer-i Askalânî'nin dediğine göre tariflerin en esahhî olup Buhârî ile Şeyhi İmâm Ahmed b. Hambel'in ve sâir muhakkıkînın muhatâridir. Nitekim İmâm Ahmed b. Hambel: "Zât-ı Mukaddese-i Nebeviyye'ye bir sene, bir ay, bir gün, bir saat hemdem olan, hatta yalnız gören kimse Sahâbî'dir" demiştir.

Bu tarife göre kable'l-ıman likası sabit olmakla beraber ba'de'l-ıman bir daha kedisine rü'yet nasip olmamış bulunan müminlere Sahâbî denilemeyeceği gibi zümre-i celile-i Ashâb idâdına dahil olmuşken ıyazen billahi Te'âlâ irtidaa ile hâl-i riddetinde vefât olanlarda Sahâbe değildir." (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,16)

¹⁰¹⁵ "Tabi veya Tabiî, -Ekseriyetin kavlince- Sahâbe radiyallahu anhüm'den birine veya birkaçına mülaki olmuş zata denir." (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,30)

¹⁰¹⁶ Buhârî, a.g.e., I,34

¹⁰¹⁷ Buhârî, a.g.e., I,609; II,708-710

¹⁰¹⁸ Buhârî, a.g.e., III,40

Peygamber(s.a.v.)'le husûsi ilişkide bulunması, sohbetinin tatabbu' suretiyle uzun olması ve ondan istifade etmesini¹⁰¹⁹ gerektirmektedir.¹⁰²⁰

Abdülaziz Buhârî sahabe, tâbiî'n ve tebeü't-tâbi'n şeklinde sıralanan ilk üç asrı âdil kabul etmektedir.¹⁰²¹ Çünkü onlar dinin rivayetinde asıldır. Onların herhangi bir şekilde töhmet altında bırakılmaları kabul edilemez.¹⁰²² Nitekim O'na göre tebeü't-tabiî'nin meçhûl hadisi makbûldür. Zira bu devirde Peygamber(s.a.v.)'in haberinde asıl olan adâlettir.¹⁰²³ Bu görüşlerini ispatlamak için ayet ve hadislerden yaralanan Buhârî'ye göre onların adaletinin aklî delilleri: İslâm adına yaptıkları hicret, bâba oğlun savaşlarda karşı karşıya gelmesi, bu uğurda can ve malını helâk etmekten çekinmemeleri gibi vâkıalardır. Onların aralarında geçen fitne ise te'vîl ve ictihâda binâendir. Zira her fırka kendi ulaştığını vâcip, dine en muvâfik ve Müslümanların maslahatına en uygun bilmiştir. Bu durum onların ta'n edilmelerini gerekli kılmamaktadır.¹⁰²⁴

Abdülaziz Buhârî göre sahâbenin hepsi dinde fakih olarak değerlendirilmemelidir. Bu gerçek sahâbenin fıkıh açısından ayrı değerlendirilmeye tabi tutulmasını getirmektedir. Nitekim buna Hz. Ömer'in fedek arazisi konusunda hüküm verirken Haşir sûresi 7-10 ayetlerindeki inceliği idrak etmesi ve ona göre amel etmesi buna karşın Hz. Bilâl(v. 20/641) ve onun arkadaşlarının -ayetteki inceliği görece basiretin eksikliğinden dolayı- Ömer'in hükmüyle amel etmemeleri güzel bir örnektir. Sonuç olarak bu şahsiyetler mana ashâbı değil de zâhir ashâbıdır.¹⁰²⁵

¹⁰¹⁹ “Cumhurun bu tariflerine karşı diğer tarifler de varsa da İbn-Hacer Askalâni bunlara şazz diyor. Bir kere bazı usuliyunun ve mesela İbnü's-Sabbâğ tarifine göre Nebiyy-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem'e mülaki olup nezdi humayunlarında ikamet eden ve kendilerine tabi olan Sahâbi denilip vifadet suretiyle huzura gelen ve müSahâbet ve mütebeat etmeksizin gidenlere Sahâbe ismi verilemez. Halbuki örfü lügavîce sohbetin azına da, çoğuna da sohbet denir. Lügata bakılacak olursa huzurda yalnız bir saat bulunmuş olan zata sahâbi denilebilir. Mahaza eimmenin isti'mâl-i örfüne nazaran yalnız sohbeti temadi eden, mülakatı tevali eden kimseden başkasına Sahib ıtlak edilemediğinden bir saat beraber bulunan, beraberce birkaç adım yürüyen kimseye Sahâbe denilmemek kavlini Kâdı Ebu Bekr Bakıllanî ihtiyar ediyor.” (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,16)

¹⁰²⁰ Buhârî, a.g.e., II,712

¹⁰²¹ Buhârî, a.g.e., III,43

¹⁰²² Buhârî, a.g.e., III,38

¹⁰²³ Buhârî, a.g.e., II,715

¹⁰²⁴ Buhârî, a.g.e., II,708-710; “Fitnelere karışmış, karışmamış Sahâbe radiyallahu anhüm'ün kaffesi mutemedün-bih olanların yani Ehl-i Sünnet ve cemaat eimmesinin icamı ile adildir. (b.k. Naîm, Ahmed, a.g.e., I,19)

¹⁰²⁵ Buhârî, a.g.e., III,140

Şâfiî'lerin aksine sahâbenin kavlini ve fiilini (sonuçları açısından olmasa da) Nebi(s.a.v.)'ın sünneti derecesinde değerlendiren¹⁰²⁶ Alâuddîn Buhârî sahabe kavline eserinde yer vermekte¹⁰²⁷, sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd (v. 32/655) benzerlerinin sahâbenin 'âvâmı gibi Hadise ziyâde yapacakları şeklindeki anlayışı kabul etmemektedir.¹⁰²⁸

Ayrıca Peygamber'in uygulamalarıyla yetinmemekte, dört hâlifenin¹⁰²⁹ ve sahâbenin uygulamaları yanında sahâbenin değerlendirmelerini de göz önünde bulundurmakta¹⁰³⁰, Hanefîlerin¹⁰³¹ veya Şâfiî'lerin¹⁰³² görüşlerini destekleyen haberlerin sahâbe ve tabî'nden kimler tarafından rivayet edildiğine değinmekte, onlar(tabî'n)in görüşlerine de yer vermektedir.¹⁰³³ Ayrıca sahâbenin ve tabî'nin bir hadisi nasıl anlayıp yorumladığını sunmaktadır.¹⁰³⁴

p4) Akıl/Kıyâs

Keşfü'l-Esrâr Müellifi akıllı cevher olarak tanımlayanların görüşlerini aklın cevher gibi akılsız ve kendi başına kâim olamaması sebebinin gerekçe göstererek kabul etmemektedir. Akıllı ilim olarak tarif edip ikisinin arasında fark olmadığını savunanların görüşlerine ise Allah(c.c.)'ın ilim sıfatıyla vasıflanırken akıl sıfatıyla vasıflanamaması şeklinde ortaya çıkan aralarındaki farkı delil getirerek karşı çıkmaktadır. Sonra akıllı her insanın kendi kendisine bilebileceği, şerî' teklifin kendisiyle teveccüh ettiği şeyleri idrak etmenin mevcûdiyetiyle gerçekleştiği zarûrî bir kuvvet olarak tarif edenlerin görüşlerine yer vermekte ama bu görüşü eleştirmemektedir.

Bunun sebebi takip eden satırlardan anlaşılmaktadır. Zira hocası ve amcası Mâymergî'nin de dahil olduğu usulcüler ve Eşâ'rîlere göre akıl hakka, dînî ve dünyevî maslahatlara ulaşma yolunu aydınlatan bir nurdur. Sonuçta kalp -gözün göze görünür hissi şeyleri ışık sayesinde idrak etmesi gibi- akıllı idrak etmektedir. Burada aklın nur olarak isimlendirilmesinin sebebiyse nurun kendi manasının idrak

¹⁰²⁶ Buhârî, a.g.e.; II,563-564

¹⁰²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,278; IV,395; IV,476-477; IV,518

¹⁰²⁸ Buhârî, a.g.e., II,535

¹⁰²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,367

¹⁰³⁰ Buhârî, a.g.e., III,207; III,749

¹⁰³¹ Buhârî, a.g.e., II,707; IV,395

¹⁰³² Buhârî, a.g.e., I,198-199

¹⁰³³ Buhârî, a.g.e., II,289; IV,429

¹⁰³⁴ Buhârî, a.g.e., II,720; II,736; IV,395

edilmesi için görünmektedir. Zira nur ortada olanı açığa çıkarır. Burada akıl -güneş ve lambanın zâhiri göz ifade ettiği şey gibi- bâtinî bir gözden ibaret olan basîret mesâbesindedir. Hatta akıl bu isimle anılmaya hissi nurları isimlendirmeden daha layıktır. Zira hissi nurlarda ancak eşyanın zâhirî yönlerini ortaya çıkarken akıl eşyanın bâtinî ile manasını ışıklandırmakta, eşyanın hakikatini idrak ettirmekte ve sırlarını keşfettirmektedir.

Ayrıca Allâme Buhârî kalbin işini havâs-ı selîme (özürlü olmayan uzuvların)'ın idrakinin akılla gerçekleşmesi ve aklın nuru olarak değerlendirmekte, akli kalpte eşyanın istidlâlini ortaya çıkaran idrak kanalı olarak görmektedir. Yani aklın mekanı kalptir ve akıl kalbin bir uzvudur. Kalbin idrak kanalı olan akıldan gelenler sayesinde kişi bir fiilin âkibetine bakarak bu fiili yapıp yapmamayı tercih emekte ve kişide aklın işler olduğunu göstergesi yine bu kişinin akıllıların fiillerini yapmasıyla belli olmaktadır.¹⁰³⁵ Sonuçta akıl yaratıkların en şerefli, dünyanın müphemliğini ortadan kaldıran ve ona bir anlam katandır.¹⁰³⁶

Pezdevî'nin asıl metnindeki kısa değerlendirmelerini açıklamaya koyulan Alâuddîn Buhârî; Mu'tezile'nin akli îcâb(farz kılma) ve tahrîm(haram kılma)'de şerî' illetin üstünde görmesini tenkit ettikten sonra aklın binefsihî mûcip(herhangi bir şeyi gerektirici) olmadığını dile getirmektedir. Aynı şekilde aksi yönde görüş bildiren Eşr'ârîlerin akıldan soyutlanmış bir vahiy anlayışlarını da eleştirmektedir. O'na göre ilâhî hitaba ehliyetin(zimmet) sabit kılınabilmesi için akla ihtiyaç vardır. Zira hitap akılsız anlaşılmaz. Anlaşılmanın hitabı ise kabîh(çirkin)tir. Sonuçta ehliyetin ispatı için akıl muteber olmaktadır.

O'na göre akıl nimetlerin en izzetlisidir. Çünkü insan diğer hayvanlardan onun sayesinde ayrılmaktadır. O nimetlerin en yücesi ve üstünü olan Yaratıcı ile dînî, dünyevî maslahatları bilmenin âletidir. Aynı şekilde O Mu'tezile'nin savunduğu aklın hılkatin esasına göre hayvanda olduğu gibi beşerde farklı olamayacağı şeklindeki görüşünü eleştirmektedir. Onların bu görüşü Allah'a esahhiyetin vucûbunu dayatmaları prensibine binâ ettiklerini, böylesi bir anlayışın onların müşâhede(çıplak gözle görme)yi ve âyân(çıplak gözle görünen)ı inkâr etmelerinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Kendileri(Mâturîdî)nin bu farklılığı, çocukların ilk yetişme evrelerinde pratik zekalarının çokluğu ve zihinlerin

¹⁰³⁵ Buhârî, a.g.e., II,731

¹⁰³⁶ Buhârî, a.g.e., I,153

kuvveti olarak anladıklarını ileri sürmektedir. Aynı durumun tecrubesi kıt ama akıllı, fazla olay başından geçmemiş ve eğitimsiz kişilerde de olduğunu söylemektedir. O'na göre bu durumu inkâr husun-kubuh, kuvvet- zaaf, cesaret-korkaklık gibi konularda yaratıkların farklı olacaklarını inkâr gibidir. Akıllı -Pezdevî'ninde zikrettiği gibi-: Mebdeî havâsın eserinin kesildiği yerden başlayan tarîki aydınlatan insan bedeninin nurudur.” şeklinde tarif eden Allâme Buhârî; onun mahallinin kafa ve kalp olduğu şeklindeki iki görüşe de yer vermektedir. O'na göre bu durum(aklın mebde-i havâsın kesildiği yerden başlayan tarîki aydınlatması) hissî meselelerde geçerlidir. Asla hissedilmeyen yerlere gelince; ilmin tarîki buralarda –tıpkı ilimin zatında olduğu gibi- tanımın aksine vucud bulduğu yerden başlatılmaktadır. Zira ilim hissî değildir ki hissedilenden hissedilmeyene gidilsin

-Pezdevî'nin de dile getirdiği gibi- Binefsihî akıl âcizdir. Çünkü akıl âlettir. Âlet ise fâ'ilsiz iş göremez. Akıl Mu'tezîle'nin iddiâsının tersine binefsihî ne bir şeyi îcâp ettirir ne de bir şeyin husniyetini ve kubhiyetini idrak edebilir. Ancak akıl için bir idrak tarîki(usul) vaz' edilmişse bir uzvu olduğu kalbin arzuladığını idrak etmeyi kalbin anlamasıyla olur. Kalp ise insanın sol tarafındaki et parçasına yerleştirilmiş bir kuvvedir. Bazılarına göreyse kalp insanî nefisten ibarettir. Eşya güneşten gelen ışıkla algılanır. Yoksa göz onları algılamaktan müstağnidir. Aynı şekilde güneş bu eşyaların görülmesini îcâp ettirmektedir. Alâuddîn Buhârî bu durumu kalbin aklın nuruyla havâstan gâib olan şeyi aklın îcâp ettirmeden idrak etmesine veya kalbin binefsihî müdrik olmamasına kıyâslamaktadır. Şayet böyle olmasaydı akıl -Allah(c.c.)'ın tevfiği ile- kendi nurunun işrâkından sonra kendini idrak etmesi durumu ortaya çıkardı. Mu'tezîle'nin iddiâ ettiği gibi akıl, istidlâlin vucûbu ve ma'rifenin husulünde -ister kendisine sem'î delil bitişsin isterse bitişmesin- kâfi değildir. Bu durumun gerçekleşmesi Allah'ın tevfiğine bağlıdır. Kendisine sem'î delilin bitişmemesi durumunda âlet olduğu için fiilsiz binefsihî bir şeyi îcâp ettirmesi uygun olmaz. Kendisine bir sem'î delilin bitişmesi durumuna gelince bu durumda da îcâbın akla değil de o sem'î delile izâfe edilmesi ortaya çıkmaktadır. Kısaca aklın bulunması arkasından sem'î delilin ona bitişmesi durumundan önce ve sonra ancak yine Allah(c.c.)'ın tevfiği ile ma'rife meydana gelir. Nice akıllı insanların sayısız meselede şerîat gelmeden önce afallaması da zaten bunu göstermektedir. Bu hâl Allah(c.c.)'ın inayetinin ve tevfiğinin olmaması veya bunama, delirme, bayılma,

gibi semâvî arızâlar sebebiyle ulaşmamasındandır. Ma'rifet Allah(c.c.)'ın tevfiği ve ikrâmıyla hâsıl olduktan sonra onun ihsanı, nimetlendirmesi dini kayyımında istikrâr buldurup sırât-ı müstakîmde kişiyi sabit kılmasından başka bir şey de kalmamaktadır.¹⁰³⁷

Buhârî akıl konusunda ayrıca şöyle der: “Biz husun ve kubuh'un akılla bilineceği, akıl güzel gördüğünün nesh edilemeyeceği ve kötü gördüğünün meşrû' olmayacağı konusunda onlara (mu'tezîle) katılıyoruz. Fakat bu durum - açıkladığımız üzere akıl binefsihî âciz kaldığı için- aklın bizâtihi mûcib olduğunu göstermez. Bilakis hakikatte mûcib olan Allah Te'âlâdır. Ne var ki bu durumda ancak akılla bilinir. Zira Allah Te'âlâ onu ilme delil ve tarîk yapmıştır. Delil binefsihî mûcib değildir. Bu da hasmın iddi'â ettiğine delil getiremediğini göstermektedir. Onların şerîatın aklın idrak edemediğini vârit etmediği şeklindeki değerlendirmelerinin fâsit olduğu ortadadır. Zira Allah Te'âlâ rekâtların adedi, zekâtların (fitır, sadaka , normal zekât gibi) miktarı, cinâyât (zıhar, kefâret v.b.), hudût v.b. meselelerde olduğu gibi aklın idrak edemediği mukadderâtta hüküm vaz' etmiştir.”¹⁰³⁸ Başka bir yerde ise: “Kalp –nefis zâhir kalp batın da olsa- nefse tercih edilir. Zira kalbin amelinin eseri nefsin amelinden ekvadır. Çünkü kalp iman, tevhit, ilim ve akılla birlik basiret mevzi'idir. Akıl da - idrak eserinin kuvveti batın olmasına rağmen gözün kendisine(akla) nisbetle idrak etme eserinin zaafı sebebiyle- göze racihtir.”¹⁰³⁹ demektedir.

Bir hükmün akla ve akıl sahibine uygun olup olmamasını göz önünde bulunduran¹⁰⁴⁰ Allâme Buhârî mak'ûl bulmadığı yerleri dile getirmektedir.¹⁰⁴¹ Genellikle şerî' delilleri akli delillerden önce sunsa da akli delileri şerî' delillerden önce zikrettiği olmaktadır.¹⁰⁴²

Müctehidin kendi ictihâdına göre hareket etmesini gerektiğini, taklit ehli olmayacağını savunan Abdülaziz Buhârî¹⁰⁴³; kıyâs konusuna başlarken onun hakkında şöyle demektedir: “Akıllıların aklının mîzânı, dâhî ve sağlam kafalıların meydanı dördüncü aslın şerhi(kıyâs)'ne başlayacağız. Onunla mahâret ve fetânetin

¹⁰³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,379-385

¹⁰³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,289

¹⁰³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,12

¹⁰⁴⁰ Buhârî, a.g.e., III,238

¹⁰⁴¹ Buhârî, a.g.e., III,253; III,357

¹⁰⁴² Buhârî, a.g.e., III,333; III,353-354

¹⁰⁴³ Buhârî, a.g.e., III,301

ölçüsünü tesbit ederiz. Fakihlik ve vakar onunla yoklanır. Akılların ve fehimlerin kaptanı ondadır. Kapalılıklar ve vehimler onunla kalkar. (Bu işlemleri) Allah(c.c.)’ın taze dikilmiş fidanlarıyla hakikatlerinin üzerindeki peçeyi açarak, güzelliklerinin ve inceliklerinin esrâr perdesini kaldırarak, O’nun fazilet vermesine hamd ve efendimiz Muhammed(s.a.v.)’e, âline salâtü’s-selâm getirerek (yaparız)”¹⁰⁴⁴

Allâme Buhârî’ye göre şerî’ kıyâsın taabbudî olmasının aklî delilleri arasında nassların sınırlı olması, buna karşın hâdîselerin sınırsız olması da vardır. Hâliyle yeni meydana gelen hadiseleri şerî’ ahkâmın sınırı dışında bırakmamak için bu kıyâsın ta’abudiyetinin olmasını aslında kendi kıyâsı gerektirmektedir.¹⁰⁴⁵ Ama mevridi nassta -özellikle de gayri ma’kûl nassla yetinilecek yerde- kıyâsa ihtiyaç duyulmaz. Buralarda kıyâs terk edilir.¹⁰⁴⁶ Ayrıca ahkâmın dışındakileri ispatta da kıyâsa medhâl yoktur.¹⁰⁴⁷ Bu bağlamda kıyâsın sınırları çizilmiştir. Kıyâs bu sınırları aşmamalıdır.

Eserde hükmün kıyâsa ve istihsâna binâen sabît olduğu yerler dile getirilmekte¹⁰⁴⁸, bir hükmün ayrı ayrı istihsâna ve kıyâsa göre verilme ihtimalleri mezheplere göre sunulmaktadır.¹⁰⁴⁹ Bazen istihsânın türü dâhi verilebilmektedir.¹⁰⁵⁰ Ayrıca muhâliflerinin görüşlerinin hangi açılardan kıyâsa ters olduğunu da açıklanmaktadır.¹⁰⁵¹ Bu bağlamda siyaseten¹⁰⁵² ve maslahata¹⁰⁵³ binâen verilen hükümler belirtilmektedir.

Allâme Buhârî Pezdevî’nin iki kişinin arasında geçen münâzaraları kıyâs olarak isimlendirdek sonra : “Zira herkes kendi aslına kıyâs eder ve bir Hadisedeki cevabını ikisinin de aralarında asıl olduğunda ittifâk ettikleri bir konuya misl kılmak için çalışır. Tıpkı bir Hanefî şahsın bir Şâfiî’ arkadaşıyla münâzarasında fâsid (kan verme) ve hacamadı sebileyne (onlardan çıkana) ilhak etmeye çalıştığında arkadaşının da bu iki duruma az olan kusmaya dahil etmeye çalışması gibidir. Burada münâzara manasında kullanılan kıyâs ‘gâse’ ‘yegîsü’ şeklinde değil de mufâale

¹⁰⁴⁴ Buhârî, a.g.e., III,486

¹⁰⁴⁵ Buhârî, a.g.e., III,495

¹⁰⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,377

¹⁰⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,64

¹⁰⁴⁸ Buhârî, a.g.e., III,75; III,267; III,270; III,295; III,595; IV,207; IV,303-304; IV,357; IV,416; IV,462; IV,589

¹⁰⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,419; II,162; II,252-253; II,282; III,286-287; IV,416; IV,446

¹⁰⁵⁰ Buhârî, a.g.e., II,179; III,293

¹⁰⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,374; II,706

¹⁰⁵² Buhârî, a.g.e., II,74

¹⁰⁵³ Buhârî, a.g.e., III,72

bâbından ‘gâyesethû’nün masdarı olarak ‘gıyâsün’ diye gelir....”¹⁰⁵⁴ demiştir. Bu anlayışın cedelin bir manada kıyâs olduğunu göstermesi, bu metodun ise eserimizin her aşamasında kullanılmış olması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Bu anlayışı esas aldığımızda eser baştan sona kıyâs temel alınarak yazılmıştır diyebiliriz. Bütün bu anlatılanlar Allâme Buhârî’nin Matûridilerin akıl tasavvurunu en iyi şekilde ortaya koyup geliştirdiğini, akla ve kıyâsa İslam düşünce geleneğinde bulunması gereken mertebeyi fazlasıyla verdiğini göstermektedir.

p5) Örf, Âdet ve Teâ’mül

Allâme Buhârî’ye göre adet lafzı fiiller, örf lafzı ise kaviller için kullanılır.¹⁰⁵⁵ Her alim topluluğunun belirli bir manada kullandığı belirli ıstılâhları vardır. Onlar kelimeyi ya ıstılâhî örflerini gözeterek bu manaya naklederler ya da bu lafzı ıstılâhî tecevvüz yoluyla kullanırlar. Daha sonra ise tecevvüz yoluyla kullanılan bu mecâz mana yaygınlık kazanır. Hakîkî manası ise bu durumda mağlup duruma düşer. Hâliyle bir meslek dalındaki örf, kelimelerin ıstılâhî bir şekilde kullanımı üzerinde etkili ve bu kullanımda makbuldür.¹⁰⁵⁶

Eserdeki bir konunun kelimeleri ilk önce lügate göre sonra örfte göre daha sonra ise şerîate göre değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Zira ifade edildiği üzere bir şeyin bu üçüne göre sabit olması sadece şerîate göre sabit olmasından evlâdır.¹⁰⁵⁷ Eserde örfte, âdete ve teâ’müle göre sabît olan tercihlere değinilmekte¹⁰⁵⁸, sadece fıkıh ta değil diğer alanların hükümlerinde de örf itibara alınmaktadır.¹⁰⁵⁹

Bazı illetler zaman mekan değiştiğinde teğayyür etmesi inkar edilemez bir gerçektir.¹⁰⁶⁰ Nitekim örf de zaman ve mekanın değişmesine binâen teğayyür etmektedir. Haliyle örfte bağlı hükümler de illetinin değişmesi paralelinde teğayyür etmelidir.¹⁰⁶¹ Dünya işlerinin hali hazırda bina edilenlerinin hepsi ile zamanın teğayyürüyle hali hazır maslahatlara taalluk eden hükümler, maslahatın, şahısların ve

¹⁰⁵⁴ Buhârî, a.g.e., III,490

¹⁰⁵⁵ Buhârî, a.g.e., III,293

¹⁰⁵⁶ Buhârî, a.g.e., III,80

¹⁰⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,542

¹⁰⁵⁸ Buhârî, a.g.e., I,441; III,64; III,106; III,265; III,272-273; III,291; III,595; IV,181;

¹⁰⁵⁹ Buhârî, a.g.e., II,185; III,79; III,84

¹⁰⁶⁰ Buhârî, a.g.e., III,615

¹⁰⁶¹ Buhârî, a.g.e., II,180

ahvâlin ihtilafında olduğu gibi teğayyür etmektedir.¹⁰⁶² Fakat hakikat zaman ne kadar teğayyür ederse etsin asla değişmemektedir.¹⁰⁶³

Bunun gelenekteki örnekleri şu şekildedir: İlk üç asır ‘udûl olduğu için Ebu Hanîfe asrı ile öğrencileri asrında yaşayan insanlar zamana bağlı olarak değişmiştir. Binaenaleyh Ebu Hanîfe devride verilen hükümlerle öğrencileri döneminde verilecek hükmün farklı olması gereklidir.¹⁰⁶⁴ Başka bir örnek ise İslâm’ın ilk dönemlerinde yolculuğa çıkmak üç kişi ile karara bağlanırken daha sonra (Müslümanların güçlenmesine paralel olarak) bu sayının iki kişiye indirilmesidir.¹⁰⁶⁵

Eserde mütekaddimûn alimler devrinde olmayıp sekizinci yüzyıla doğru ortaya çıkan çeşitli durumlara hükümler verildiği söylenmekte¹⁰⁶⁶, yer yer örfün zamana ve mekâna göre değiştiğini buna bağlı ahkâmının da değişeceğini ifade eden örneklerle karşılaşılmaktadır.¹⁰⁶⁷

Ayrıca hükmün zâhiri hale binâ edilmesi olarak algılanılan¹⁰⁶⁸ istishâba göre verilen hükümler de diğer esaslara göre verilen hükümlerden ayrı bir şekilde belirtilmektedir.¹⁰⁶⁹ Sonuç olarak eserde meseleler anlatılırken bütün delillerden deliller hiyerarşisindeki yerine göre örnekleriyle yararlanılmıştır.

p6) Keşfü’l-Esrâr’da Genel Prensip İctihadı

Fıkıh eserlerinde çeşitli olaylara ilişkin yer alan ferî’ ahkâmı toparlamaya ve bu ahkâmâ ortak açıklamalar getirme gayreti “kâide, asıl, zevâbita, fâide, kanun, kaziye” gibi farklı adlar almıştır. Bu ıstılahların delalet ettiği mana farklı olmasına rağmen konumuz açısından hepsinin birleştiği ortak nokta bu kelimelerin birden fazla meseleyi düzenleyen ve bu meselelerin anlaşılmasını sağlayan genel prensipler olmasıdır.¹⁰⁷⁰

Şöyle bir incelediğimizde genel kâidelerin çoğunun aslında nassların bütününden mülhem olduğu görülmektedir. Çağdaş İslam Hukukcularından İbrahim Kafi Dönmez’e göre tikelden tikele geçişli bir bağın olmadığı durumlarda olayların

¹⁰⁶² Buhârî, a.g.e., III,309: III,464

¹⁰⁶³ Buhârî, a.g.e., III,649

¹⁰⁶⁴ Buhârî, a.g.e., II,719

¹⁰⁶⁵ Buhârî, a.g.e., II,57

¹⁰⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,298

¹⁰⁶⁷ Buhârî, a.g.e., II, 180; II,185; III,695; IV,36

¹⁰⁶⁸ Buhârî, a.g.e., III,206

¹⁰⁶⁹ Buhârî, a.g.e., III,177

¹⁰⁷⁰ Baktır, Mustafa, “Kâide”, DİA, XXIV, 205-210

nasslardaki kapsamlı düzenlemeler ve ilkelerle ortak bir bağın kurulmasıyla çözüme gidilmesi söz konusu olmaktadır. Böylesi bir uygulama O'na göre fikhî çözümler külliyyatının oluşmasında ağırlıklı bir yere sahiptir ve bütün fakihlerce izlenmiş bir yoldur. Bu yolun temelinde ise nasslardaki düzenlemelere hakim olan ruh haliyle maslahat düşüncesinin yansımaları yatmaktadır. Fakat maslahat düşüncesine vurgu yapılarak istislah adıyla anılan bu usul kıyâstaki bağ kadar güvenli bir bağın kurulamayacağı telakkisiyle müstakil bir delil olarak kabul edilmesine sıcak bakılmamıştır. Bu yüzden ortaya konan yol takip edilerek bulunan çözümler bir tür kıyâs olarak isimlendirilmesi ağır basmasına rağmen yapılan çıkarımların çok defa zaruret, sedd-i zerâî', örfü dikkate alma, umûmi belvâ gibi ilkelerle güçlendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Dönmez'e göre bu ihtiyaç duyulma genel kâidelerin "genel prensip ictihadı" ismiyle adlandırılmasını kolaylaştıracak bir gerekçedir.¹⁰⁷¹

Dönmezin bu ifadelerinden genel prensip eksenli ictihad'ın makasitle ilişkisi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Aslında hükmün kaynağı olarak görülen istihsan, istishâb, istislâh, sedd-i zerâ'î, örf gibi deliller genel de fikhın bütününde sezilen genel geçer prensipler olduğu görülmektedir. Zaten bu delillerin mahiyetini ortaya koyan tanımların da bir tür genel kaide olması bunu te'yt etmektedir. Müctehidin hükme ulaşma yolu açısından genel prensiplerle bu delillerin arasında farkın olmadığı bu değerlendirme sayesinde açık bir şekilde belirlenmektedir.¹⁰⁷²

Çağdaş İslam Hukukuna bakıldığında da hukukun genel amaçlarından kastedilen makasitle hukukun boş bıraktığı alanlar nassların genel yorumlarından istifade edilerek doldurulmaya çabalanmaktadır. Bu genel amaçların yanında özel amaçların gerçekleştirilmesi de büyük öneme sahiptir. Çünkü özel amaçları tesbit etmeye yönelik bir gayret makâsıt olan genel amaçların tesbitini kolaylaştırması yanında kendine dönüp özel amaçların tesbiti anlamına gelen genel prensiplerin tesbitine de ayrıca katkı sağlayacaktır.¹⁰⁷³

Genel prensipler eserde verdikleri anlam aynıda olsa birbirinden farklı kelimelerle bir çok amaç için kullanılmaktadır.¹⁰⁷⁴ Bu prensipler eserde usul olarak

¹⁰⁷¹ Dönmez, İbrahim Kafi, Maslahat, DİA, XXVIII, 79-94

¹⁰⁷² Duman, Soner, *Şâfi'inin Kıyâs Anlayışı*, İslami Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009, s. 200-201

¹⁰⁷³ Boynukalın, Ertuğrul, "Makâsıdu 'ş-Şeria", DİA, XXVII, 423-427

¹⁰⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,358; IV,402

isimlendirilmekte¹⁰⁷⁵, onunla yapılan değerlendirmeler konunun anlaşılmasında Hanefîlerin anlayışını yansıtan ve bunu savunan hükmün kalbi olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁷⁶ Bu sebeple hasmla girilen cedelleşmelerde ona cevap verilirken bu prensiplere sıklıkla baş vurulmaktadır.¹⁰⁷⁷ Aynı şekilde hasmın kendi mezhebine karşı ileri sürdüğü cedel esaslı soruların içeriğinde de hasmının ağzından bu genel prensiplere yer verildiği olmaktadır.¹⁰⁷⁸ Bu durum öyle bir hal almaktadır ki bazen cedel, karşılıklı genel prensipler ve onun açıklanıp tartışılması şekline bürünmektedir. Her zaman kullanılan genel prensipleri açıklamaya yönelmezken bazı durumlarda bunları yerleştirecek, konuyla bağımlı ortaya çıkaracak –hadis ve ayetle desteklenmiş- örnekli açıklamalara gidilmektedir.¹⁰⁷⁹ Aynı tutum Pezdevî'nin asıl metinde kullandığı genel prensipler tefsîr edilirken de görülmektedir.¹⁰⁸⁰

Bir kullanılan genel prensibin bir daha kullanılmaması (en aşağıdan aynı üslupla ve kelimeyle sunulmaması) prensip olara kabul edilen eserde ayn işlem gerektiğinde genel prensibin manası konunun için de eritilerek te yapılmaktadır.¹⁰⁸¹ Kıyâsın unsurlarının arasında da sıklıkla kullanılan¹⁰⁸² genel prensiplerin yerine atasözü¹⁰⁸³, özdeyiş¹⁰⁸⁴ ve kabul görmüş tanımların¹⁰⁸⁵ kullanıldığı da olmaktadır. Nitekim bu genel prensipler sadece fıkıh alanıyla değil diğer alanlarla da alakalı olabilmektedir.¹⁰⁸⁶

Buhârî'nin hükmün kalbi diye isimlendirdiği bizim tesbit edebildiğimiz genel prensip icthatları şunlardır:

“Ahkâmın dışındakileri ispatta kıyâsa medhal yoktur.”¹⁰⁸⁷

“Manaya vaz’ edilmiş lafzın manadaki tasarrufta mukaddem olması tabidir.”¹⁰⁸⁸

“Hüküm -bizâtihi nazımsız- sadece manayla sabit olur.”¹⁰⁸⁹

¹⁰⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,149

¹⁰⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,304

¹⁰⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,171-73

¹⁰⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,304; I,607; I,634; IV,146,145; IV,171,172; IV,413; IV,462

¹⁰⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,362; I,504-505; III,488; IV,109; IV,181

¹⁰⁸⁰ Buhârî, a.g.e., I,247; III,291; IV,407

¹⁰⁸¹ Buhârî, a.g.e., II,321; III,178; IV,251

¹⁰⁸² Buhârî, a.g.e., IV,186; IV,444; IV,455; IV,471; IV,634; IV,663

¹⁰⁸³ Buhârî, a.g.e., I,425

¹⁰⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,465

¹⁰⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,112

¹⁰⁸⁶ Buhârî, a.g.e., II,162; III,59; III,519

¹⁰⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,64

¹⁰⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,80

“Eşya zıddıyla mütebeyyendir.”¹⁰⁹⁰

“Ekser ahkâm Kitap ve Sünnetle sabit olur.”¹⁰⁹¹

“Hakikat veya mecâz vaz’ın aslıyla değil sadece irâdeyle sabit olur. Husûs ve umumdan her biri ise sadece vaz’ın aslına nazarla sabit olur.”¹⁰⁹²

“Mutlak, sıfat cinsinden olduğu için, vahdet ve kesrete mütearrız değildir. Zira sayı sıfatlara değil zâta mütearrızdır.”¹⁰⁹³

“Zihinde vücudu açısından müfret mürekkepten mukaddemdir.”¹⁰⁹⁴

“Hudûd (tanımlar) hakâyıkı beyân içindir.”¹⁰⁹⁵

“Umum maâninin değil elfâzın avârızındandır.”¹⁰⁹⁶

“İstimalde asıl hakikattir.”¹⁰⁹⁷

“İtlakta asıl hakikattir.”¹⁰⁹⁸

“Cüz, cüz olması açısından kül’ün müstelzimi; kül ise her açıdan cüzün müstelzimidir.”¹⁰⁹⁹

“Lafzın husûsiyeti, söyleyen ve dinleyene değil, vakı’aya nisbetledir. Bu sebeple onda ilim şart koşulmaz.”¹¹⁰⁰

“Mananın hakikaten teadüdü, efrâdının hâriçteki teadüdü ile değil zihindeki teadüdü ile gerçekleşir. Bu (mananın te’addüdü) da ancak efrât muhtelif olduğunda olur.”¹¹⁰¹

“Bir manaya çeşitli mahallerle teallükü sebebiyle hâriçte teaddüt ettiği için-mecâzen meâni demek câizdir.”¹¹⁰²

“Efrâdü’l-âmm müttefikü’l-hudûtdur.”¹¹⁰³ (Âmmın, kendi fertlerinin iştirâk edeceği müttehit bir manasının olması – buradaki fertlerin şumulü bu müttehit manayla olmasından dolayı-, zorunludur.)

¹⁰⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,81

¹⁰⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,82

¹⁰⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,86

¹⁰⁹² Buhârî, a.g.e., I,89

¹⁰⁹³ Buhârî, a.g.e., I,89

¹⁰⁹⁴ Buhârî, a.g.e., I,94

¹⁰⁹⁵ Buhârî, a.g.e., I,97

¹⁰⁹⁶ Buhârî, a.g.e., I,95

¹⁰⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,111; I,257; I,607

¹⁰⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,111; I,245

¹⁰⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,112

¹¹⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,91

¹¹⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,100

¹¹⁰² Buhârî, a.g.e., I,100

¹¹⁰³ Buhârî, a.g.e., I,101

“İki şey arasındaki müğâyere -iki zıdda olduğu gibi- bazen ikisi beyninde gayetü'l-hilâfın (son derece birbirinin tersi) olması cihetiyle olur. Bazen de böyle bir durum söz konusu olmaz.”¹¹⁰⁴

“İştirâk aslın hılâfidir.”¹¹⁰⁵

“Müşterek, mefhûmâtı arasında zihni tereddüde sürüklediği için dinleyen hakkında fehme hâle getirir.”¹¹⁰⁶

“Galatlara düşmenin en büyük sebebi müşterek lafzın husulüdür.”¹¹⁰⁷

“Aksi düşünülmezsizin müşterekin fertlerinin her birinin müşterek lafzı bu manaya murâdif kılacak başka hâss ismi vardır.”¹¹⁰⁸

“Lafız mananın kisvesidir. Bu sebeple bir kisveyi, aynı zamanda iki şahıstan her birinin -kâmil bir biçimde- giymesi câiz değildir.”¹¹⁰⁹

“Lafızın muhtelif olması sebebiyle mana muhtelif olur.”¹¹¹⁰

“Haber muâyene hükmünde değildir.”¹¹¹¹

“İstikra, zaptı mümkün olanda kati huccettir.”¹¹¹²

“Her müctehidin ictihâdı başkası için değil kendisi için haktır.”¹¹¹³

“Hükmün ekvâ delile izâfesi evlâdır.”¹¹¹⁴

“Beraat-ı zimmet asıldır.”¹¹¹⁵

“Mastar cinstir.”¹¹¹⁶

“Nesep bâbalara dayandığından asıl (olan), bâbanın garâbetidir.”¹¹¹⁷

“Menfî nekranın umumluğu sığayla değil zarûretle sabîr olur.”¹¹¹⁸

“İrâde yakînen tesbit edilemez.”¹¹¹⁹

“(Dilde) Ukalânın inâs(müennesler)ı gayrı ukalâ(akılsızlar) yerine geçer.”¹¹²⁰

¹¹⁰⁴ Buhârî, a.g.e., I,105-106

¹¹⁰⁵ Buhârî, a.g.e., I,106

¹¹⁰⁶ Buhârî, a.g.e., I,106

¹¹⁰⁷ Buhârî, a.g.e., I,106

¹¹⁰⁸ Buhârî, a.g.e., I,106

¹¹⁰⁹ Buhârî, a.g.e., I,111

¹¹¹⁰ Buhârî, a.g.e., I,112

¹¹¹¹ Buhârî, a.g.e., I,113

¹¹¹² Buhârî, a.g.e., I,84

¹¹¹³ Buhârî, a.g.e., I,43

¹¹¹⁴ Buhârî, a.g.e., I,118

¹¹¹⁵ Buhârî, a.g.e., II,342

¹¹¹⁶ Buhârî, a.g.e., I,90

¹¹¹⁷ Buhârî, a.g.e., I,97

¹¹¹⁸ Buhârî, a.g.e., I,97

¹¹¹⁹ Buhârî, a.g.e., I,90

“Hükümler bâtinî manalara taalük etmez.”¹¹²¹

“Lâzımın butlânı melzûmun butlânına delâlet eder.”¹¹²²

“Meşrûtuñ yokluğu şartın yokluğunu müciptir.”¹¹²³

“Müsebbip, günâhta ve sevâpta mubâşirin şerîkidir.”¹¹²⁴

“Mutlak kemâline masrûftur.”¹¹²⁵

“Aklın delili -tahsîs, lafzın tahtındakini ihraç olduğu için- muhassıs olmaya uygun değildir. Makulün hılâfı da -tahsîs muttasıl müteahhir veya munfasıl olduğu için- lafzın şümûlüne girmez.”¹¹²⁶

“Eşyada asıl olan kemâldir.”¹¹²⁷

“İlim talebi kadın erkek her müslümana farzdır.”¹¹²⁸

“Mutlak ıtlâkı, mukayyet ise takyîdi üzere cârîdir.”¹¹²⁹

“Ea’mmın ehassa hiçbir delâleti yoktur.”¹¹³⁰

“Kelamda asıl iştirâk olmaksızın husûstur.”¹¹³¹

“Nefiy mecâzın özelliklerindedir.”¹¹³²

“Küflet nimet oranındadır.”¹¹³³

“Muteber ihtilâf ahvâlinin ednası şüphe îrâsıdır.”¹¹³⁴

“Cinste asıl umum olmasıdır.”¹¹³⁵

“Levâzımın intifâsı melzûmun intifâsına delâlet eder.”¹¹³⁶

“Şek yakîne muarız olmaz”¹¹³⁷

“Beyâna ihtiyaç olan yerde sükût beyândır.”¹¹³⁸

“İzafet tahsîs ifade eder.”¹¹³⁹

¹¹²⁰ Buhârî, a.g.e., I,127

¹¹²¹ Buhârî, a.g.e., I,127

¹¹²² Buhârî, a.g.e., I,163

¹¹²³ Buhârî, a.g.e., I,187

¹¹²⁴ Buhârî, a.g.e., I,216

¹¹²⁵ Buhârî, a.g.e., I,232; III,80

¹¹²⁶ Buhârî, a.g.e., I,99

¹¹²⁷ Buhârî, a.g.e., I,262

¹¹²⁸ Buhârî, a.g.e., I,52

¹¹²⁹ Buhârî, a.g.e., I,225

¹¹³⁰ Buhârî, a.g.e., I,246

¹¹³¹ Buhârî, a.g.e., I,260

¹¹³² Buhârî, a.g.e., I,274

¹¹³³ Buhârî, a.g.e., II,398

¹¹³⁴ Buhârî, a.g.e., I,73

¹¹³⁵ Buhârî, a.g.e., I,285

¹¹³⁶ Buhârî, a.g.e., I,72

¹¹³⁷ Buhârî, a.g.e., I,47

¹¹³⁸ Buhârî, a.g.e., I,66

“İbâdetlerin miktarı ve heyetlerine(nasıl yapılacaklarına) re’yin bir müdâhâlesi yoktur.”¹¹⁴⁰

“Sebebi müsebbep makâmına kâim etmek şerîatta asıldır.”¹¹⁴¹

“ Âdet, sahîh diyânete muhâlif olmadığında muteberdir.”¹¹⁴²

“Haraç(zorluk) menfîz(def’ edilmiş)dir”¹¹⁴³

“Hükümler nâdire binâ edilmez.”¹¹⁴⁴

“Hükümlerin binâsı umûru gâlibedir.”¹¹⁴⁵

“Zarûretler ednâyla def’ edilir.”¹¹⁴⁶

“Emir mahsûs kavilde hakikattir.”¹¹⁴⁷

“İbret sebebin husûsiliğine değil lafzın umumluğundadır.”¹¹⁴⁸

“Hâcet imkân nisbetinde def’ edilir”¹¹⁴⁹

“İtlâk kemâl iktizâ eder.”¹¹⁵⁰

“Hüccedle yapılan cidâlin eseri kılıçla yapılandan daha büyüktür.”¹¹⁵¹

“Hudût(haddler)ta kıyâsa yer yoktur.”¹¹⁵²

“Vasıf maksûtsa kaçırılmasıyla asıl sâkit olur.”¹¹⁵³

“Tatavvu’ tevesû’a mebnîdir.”¹¹⁵⁴

“Bedenî ibâdetlerin edâsında niyet geçerli değildir.”¹¹⁵⁵

“Müteyakkinin vakti geçtiğinde mevhûm olanla amel edilmesi gerekir.”¹¹⁵⁶

“Vakti geçmiş ibâdetde fesh geçerli değildir.”¹¹⁵⁷

“Hükümde illetin illeti, illet makâmına kâimdir.”¹¹⁵⁸

“Bir şeyin misli aynını andırır.”¹¹⁵⁹

¹¹³⁹ Buhârî, a.g.e., I,64

¹¹⁴⁰ Buhârî, a.g.e., I,315; I,504

¹¹⁴¹ Buhârî, a.g.e., I,333

¹¹⁴² Buhârî, a.g.e., I,362

¹¹⁴³ Buhârî, a.g.e., I,412

¹¹⁴⁴ Buhârî, a.g.e., I,521

¹¹⁴⁵ Buhârî, a.g.e., I,429

¹¹⁴⁶ Buhârî, a.g.e., I,418

¹¹⁴⁷ Buhârî, a.g.e., I,246

¹¹⁴⁸ Buhârî, a.g.e., I,597

¹¹⁴⁹ Buhârî, a.g.e., I,499

¹¹⁵⁰ Buhârî, a.g.e., II,47

¹¹⁵¹ Buhârî, a.g.e., I,53

¹¹⁵² Buhârî, a.g.e., I,300

¹¹⁵³ Buhârî, a.g.e., I,321

¹¹⁵⁴ Buhârî, a.g.e., I,332

¹¹⁵⁵ Buhârî, a.g.e., I,332-333

¹¹⁵⁶ Buhârî, a.g.e., I,342

¹¹⁵⁷ Buhârî, a.g.e., I,343

¹¹⁵⁸ Buhârî, a.g.e., I,354

“Milkin tebeddülü aynın tebeddülü menzilesindedir.”¹¹⁶⁰

“Vasfin tebeddülü aynın hükmünü hissene ve şera'n teğayyüre uğratır.”¹¹⁶¹

“Mâlikin bilgisi edânın sıhhat şartlarından değildir.”¹¹⁶²

“Lâzımın intifâı melzumun intifâına sebeptir.”¹¹⁶³

“Mal rûhun öz kardeşidir.”¹¹⁶⁴

“Mutlak kemâldir.”¹¹⁶⁵

“Mâni' olarak bilinenin râfi' olması gerekmez.”¹¹⁶⁶

“Şayet sebep kâmil olmazsa bir vecihten ademe mülhak olur. Bu durumda da sebebin hiçbir etkisi olmaz.”¹¹⁶⁷

“Hatalı kullanım nâdir olan doğrusundan daha evlâdır.”¹¹⁶⁸

“Furu ile usulün ispatı sahîh olmaz.”¹¹⁶⁹

“Ma'dûm mevcûda muâriz değildir.”¹¹⁷⁰

“Ruhsat, ancak meşakkati def' ve zararı terfi'e ihtiyaçtan sabittir.”¹¹⁷¹

“Bir şey ancak hakikaten tasavvur edildiğinde tekaddüm edilebilir.”¹¹⁷²

“Şerî' hükümler, belirli şahısların mübtelâ olduğu şey üzere değil de umumun ahvâlinin olduğu şey üzere mebnîdir.”¹¹⁷³

“Kesîr zâtına itibârla kalîle râcihtir.”¹¹⁷⁴

“Nâfile farza tabidir. Bu sebeple farz, nâfilenin miktarını belirleyerek cümlesinde(bu cinsten olan nâfilelerin hepsinde) mukaddirdir.”¹¹⁷⁵

“Niyet fiillerde değil zarflarda cereyân eder.”¹¹⁷⁶

“İhtimale yaslanılarak yakın olana muarız bir şekilde eda mümkün olmaz.”¹¹⁷⁷

¹¹⁵⁹ Buhârî, a.g.e., I,356

¹¹⁶⁰ Buhârî, a.g.e., I,358

¹¹⁶¹ Buhârî, a.g.e., I,358

¹¹⁶² Buhârî, a.g.e., I,362

¹¹⁶³ Buhârî, a.g.e., I,393

¹¹⁶⁴ Buhârî, a.g.e., I,425

¹¹⁶⁵ Buhârî, a.g.e., I,527

¹¹⁶⁶ Buhârî, a.g.e., I,435

¹¹⁶⁷ Buhârî, a.g.e., I,438

¹¹⁶⁸ Buhârî, a.g.e., I,440

¹¹⁶⁹ Buhârî, a.g.e., I,451

¹¹⁷⁰ Buhârî, a.g.e., I,451

¹¹⁷¹ Buhârî, a.g.e., I,483

¹¹⁷² Buhârî, a.g.e., I,491

¹¹⁷³ Buhârî, a.g.e., I,492

¹¹⁷⁴ Buhârî, a.g.e., I,498

¹¹⁷⁵ Buhârî, a.g.e., I,504

¹¹⁷⁶ Buhârî, a.g.e., I,518

“Mutlakta takyîd, nesh mesâbesindedir.”¹¹⁷⁸

“Şerîat’ın delillerinden bir delilin emâresine duyulan gâlip zan hükümler vermedeki ictihât gibidir. Bu sebeple gâlip zanna hüküm bina edilebilir.”¹¹⁷⁹

“Te’hîrin mutlaklığına rağmen te’hîrden kaynaklanan isyân muhâldir.”¹¹⁸⁰

“Mubâhın yasak içeren şartla takyidi şer’de müstakimdir.”¹¹⁸¹

“Harâmın, nimet olan şerî’ bir hüküm için sebep olması sahîh değildir.”¹¹⁸²

“Kâmil, nâkısı yerine gelmez.”¹¹⁸³

“Ma’dûmun, bey’e mahal olması sâlih olmaz.”¹¹⁸⁴

“İbâdetlerin binâsındaki asıl âdetlere muvafâkat değil muhâlefettir.”¹¹⁸⁵

“Hüküm sebepsiz sabit olmaz.”¹¹⁸⁶

“Şüphe, sabitin kendisine benzemediğidir.”¹¹⁸⁷

“Şerî’ sebeplerle -sebeplerin zâtları değil de- hükümleri murâd edilir.”¹¹⁸⁸

“Hakikat taazzur ettiğinde mecâza gidilir.”¹¹⁸⁹

“Talil mansûsu aleyhin dışındaki başka hükmün ispatına değil nassın hükmünün teaddiyetine mahsûstur.”¹¹⁹⁰

“Şarabın bir damlasının az bir suya damlamasında, helal şüphesiyle müşrik cariyeyle cinsel ilişkiye girilmesinde, babanın oğlunun cariyesiyle milk şüpesiyle ilişkiye girmesinde olduğu gibi harâmların çoğu, helâli harâm kılar.”¹¹⁹¹

“Tercih müsâvâta itimâd eder. Zira müsâvâtın olmadığı yerde tercih yoktur.”¹¹⁹²

“Ma’zûrla ma’zûr olmayan arasındaki fark, zebh ve zebh dışındaki şerî’ (hükümde) asıldır.”¹¹⁹³

¹¹⁷⁷ Buhârî, a.g.e., I,520

¹¹⁷⁸ Buhârî, a.g.e., I,520

¹¹⁷⁹ Buhârî, a.g.e., I,521

¹¹⁸⁰ Buhârî, a.g.e., I,522

¹¹⁸¹ Buhârî, a.g.e., I,522

¹¹⁸² Buhârî, a.g.e., I,535

¹¹⁸³ Buhârî, a.g.e., I,563

¹¹⁸⁴ Buhârî, a.g.e., I,568

¹¹⁸⁵ Buhârî, a.g.e., I,569-570

¹¹⁸⁶ Buhârî, a.g.e., I,571

¹¹⁸⁷ Buhârî, a.g.e., I,571

¹¹⁸⁸ Buhârî, a.g.e., I,571

¹¹⁸⁹ Buhârî, a.g.e., I,578

¹¹⁹⁰ Buhârî, a.g.e., I,581

¹¹⁹¹ Buhârî, a.g.e., I,581

¹¹⁹² Buhârî, a.g.e., I,593

¹¹⁹³ Buhârî, a.g.e., I,597

“Halefe ancak asılda acz ortaya çıktığında gidilir.”¹¹⁹⁴

“Lafızlar manalardan kâsır değildir.”¹¹⁹⁵

“Nasslarda asıl, talildir.”¹¹⁹⁶

“İki şey arasında tereddütlü olan konularda asıl (olan) her ikisinden de bir hazz (hisse) almaktır.”¹¹⁹⁷

“Kıyâsın nassa muarız olması sahîh değildir.”¹¹⁹⁸

“İstinbât yapılan aslında ortaya koyduğu vakfa istinâden, kıyâs ancak mansûsu aleyhin dışındaki yerlerde hüküm ispat eder.”¹¹⁹⁹

“Adem talil kabul etmez.”¹²⁰⁰

“Adem illetlenmez.”¹²⁰¹

“Her ne zaman kelamda izdiyât olursa tahsîste de izdiyât olur.”¹²⁰²

“Mutlak kullanımda akla ilk gelen hakikatin delilidir.”¹²⁰³

“Dil -kıyâsın delâlet ettiğine değil- vârit olana dayanır.”¹²⁰⁴

“Dil kıyâsen sabit olmaz.”¹²⁰⁵

“Asıl, delil ve burhânla temehhüt eder.(tamamlanır)”¹²⁰⁶

“Kati’ın şartları arasındaki sıfatı kemâl muteberdir.”¹²⁰⁷

“Bir şeyin hâcete sarfı ne tazyî’ ve ihrâzdır”¹²⁰⁸

“Kanlarda (insanların canında) asıl (olan) korunmuş olmasıdır.”¹²⁰⁹

“Mutlakta hakikat evlâdır.”¹²¹⁰

“Mecâz, hakikate müzâhim ve muarız olamaz.”¹²¹¹

“Âdeten mehcûr şera’n mehcûr hükmündedir.”¹²¹²

¹¹⁹⁴ Buhârî, a.g.e., I,597

¹¹⁹⁵ Buhârî, a.g.e., I,608

¹¹⁹⁶ Buhârî, a.g.e., I,624; I,629

¹¹⁹⁷ Buhârî, a.g.e., I,632

¹¹⁹⁸ Buhârî, a.g.e., I,634

¹¹⁹⁹ Buhârî, a.g.e., I,636

¹²⁰⁰ Buhârî, a.g.e., I,635

¹²⁰¹ Buhârî, a.g.e., I,536

¹²⁰² Buhârî, a.g.e., II,36

¹²⁰³ Buhârî, a.g.e., II,54

¹²⁰⁴ Buhârî, a.g.e., II,55

¹²⁰⁵ Buhârî, a.g.e., II,60

¹²⁰⁶ Buhârî, a.g.e., II,65

¹²⁰⁷ Buhârî, a.g.e., II,70

¹²⁰⁸ Buhârî, a.g.e., II,73

¹²⁰⁹ Buhârî, a.g.e.; II,101

¹²¹⁰ Buhârî, a.g.e., II,157

¹²¹¹ Buhârî, a.g.e., II,159

¹²¹² Buhârî, a.g.e., II,161,

“Şera’n mehcûr âdeten mehcûr hükmündedir.”¹²¹³

“Bir şey kendisine münâfi olanla sabit olmaz.”¹²¹⁴

“Kelamda asıl (olan) hakikattir.”¹²¹⁵

“Zâhir örf, yemin meselelerinde asıldır.”¹²¹⁶

“İzmâr aslın hılâfinâdir”¹²¹⁷

“Zarûretle sabit olan miktarınca takdir edilir.”¹²¹⁸

“Mutlak mukayyede muhtemeldir.”¹²¹⁹

“Ahvâl şart gibi mukayyet olduğu için şarttır.”¹²²⁰

“Şart kesinlikle meşrûta mukaddemdir.”¹²²¹

“Hüküm illete terettüp eder.”¹²²²

“Hakikata itibar etme imkânı varken mecâz gitmenin manası yoktur.”¹²²³

“İbret sebebin husûsi olmasına değil lafzın umum olmasınâdir.”¹²²⁴

“Örflerle sabit olan hakikat menzilesindedir.”¹²²⁵

“Bütün tansîfler(yarıya düşürmeler), geriye kalanın olduğu şekilde kalmasına delâlet eder.”¹²²⁶

“Mukâbele tarîkiyle sabit olan mukâbiliyle birlikte mukârene tarîkiyle sabit olur.”¹²²⁷

“Hadd şüphıyla düşer, muktezâyla -zaruri olduğu için- sabit olmaz.”¹²²⁸

“Kelam ifhâm için mevzû’dur.”¹²²⁹

“Vasfin teceddüdünde aynın tebettülüne te’sîr vardır.”¹²³⁰

“Cürümlerin miktarlarının bilinmesinde re’ye medhal yoktur.”¹²³¹

¹²¹³ Buhârî, a.g.e., II,162

¹²¹⁴ Buhârî, a.g.e., II,168

¹²¹⁵ Buhârî, a.g.e., II,170-171

¹²¹⁶ Buhârî, a.g.e., II,180

¹²¹⁷ Buhârî, a.g.e., II,225

¹²¹⁸ Buhârî, a.g.e., II,225

¹²¹⁹ Buhârî, a.g.e., II,228

¹²²⁰ Buhârî, a.g.e., II,229

¹²²¹ Buhârî, a.g.e., II,329

¹²²² Buhârî, a.g.e., II,239

¹²²³ Buhârî, a.g.e., II,240

¹²²⁴ Buhârî, a.g.e., II,282

¹²²⁵ Buhârî, a.g.e., II,307

¹²²⁶ Buhârî, a.g.e., II,323

¹²²⁷ Buhârî, a.g.e., II,326

¹²²⁸ Buhârî, a.g.e., II,390

¹²²⁹ Buhârî, a.g.e., II,389

¹²³⁰ Buhârî, a.g.e., II,410

¹²³¹ Buhârî, a.g.e., II,414

- “Şüpheyle hadd sabit olmaz.”¹²³²
- “Beyâna hâcet tahakkukundan sonra, beyândan sukût beyândır.”¹²³³
- “Şerî’ ahkâmın ifadesi lafzı ahkâma riayetten evlâdır.”¹²³⁴
- “Her şeyde asıl -noksan avârizla olduğu için- kemâldir.”¹²³⁵
- “Ma’ dûmun teaddisi muhâldir.”¹²³⁶
- “Medlûlün sübûtu delil oranındadır.”¹²³⁷
- “Meşkûl işkâl edilmez.”¹²³⁸
- “Özürün mevcûdiyeti asla itibarla takdir edilir.”¹²³⁹
- “Bekâ ibtidâdan daha sehldir.”¹²⁴⁰
- “Ruhsatın kemâli azîmetin kemâline göredir.”¹²⁴¹
- “Kâsır nâdir olduğundan kesîre mülhaktır.”¹²⁴²
- “Kelamda muteber -mecâz olduğuna delil buluncaya kadar- hakikattir.”¹²⁴³
- “Emirler zâhiri sebeplere izâfe edilir.”¹²⁴⁴
- “Nema’ ancak zamana göre olur.”¹²⁴⁵
- “Vucûbun tekerrürü –takdiren- sebebin tekerrürüne itibarladır.”¹²⁴⁶
- “Bir şey asılda sebebine izâfe edilir.”¹²⁴⁷
- “Bütün nimetler meçhûldür. Çünkü kaybedildiğinde anlaşılır.”¹²⁴⁸
- “Vâzih(olan)ın hafiyeye binâsı câiz değildir.”¹²⁴⁹
- “Nassın illtine i’timâdı hükmüne i’timâdı gibidir.”¹²⁵⁰
- “Sahîh Hadis mukâbillinde kıyâs terk edilir.”¹²⁵¹
- “Muhtemel hücced olmaz.”¹²⁵²

¹²³² Buhârî, a.g.e., II,426

¹²³³ Buhârî, a.g.e., II,478

¹²³⁴ Buhârî, a.g.e., II,491

¹²³⁵ Buhârî, a.g.e., II,507

¹²³⁶ Buhârî, a.g.e., II,526

¹²³⁷ Buhârî, a.g.e., II,555

¹²³⁸ Buhârî, a.g.e., II,315

¹²³⁹ Buhârî, a.g.e., II,570

¹²⁴⁰ Buhârî, a.g.e., II,572; II,574

¹²⁴¹ Buhârî, a.g.e., II,577; II,582

¹²⁴² Buhârî, a.g.e., II,619

¹²⁴³ Buhârî, a.g.e., II,624

¹²⁴⁴ Buhârî, a.g.e., II,626

¹²⁴⁵ Buhârî, a.g.e., II,634

¹²⁴⁶ Buhârî, a.g.e., II,634

¹²⁴⁷ Buhârî, a.g.e., II,642

¹²⁴⁸ Buhârî, a.g.e., II,651

¹²⁴⁹ Buhârî, a.g.e., II,664

¹²⁵⁰ Buhârî, a.g.e., II,698

¹²⁵¹ Buhârî, a.g.e., II,705

“Vasıf asla muttasıldır.”¹²⁵³

“İhtiyâç duyulan yerde sükût beyândır.”¹²⁵⁴

“Cezm(bir konuda aşırı güven) sûizandır.”¹²⁵⁵

“Mutlak kemâl üzere vâki olur.”¹²⁵⁶

“Hüküm en sahîhe binâ edilir.”¹²⁵⁷

“Gâlip mukâbilinde mağlûb sâkıttır.”¹²⁵⁸

“Haberi vâhidin kabulünde asıl Sahâbe icmâıdır.”¹²⁵⁹

“Suda asıl tahârettir.”¹²⁶⁰

“Maksadın ittihâdına rağmen ibarenin değişmesiyle bazen hüküm değişmektedir.”¹²⁶¹

“Zarûretin olduğu yerler, şerîat kâidelerinden müstesnâdır.”¹²⁶²

“Bir din ancak manasız şekle binâ edilmekle fesâda uğrar.”¹²⁶³

“Bir şeyden nef’ zımân mukabilindedir.”¹²⁶⁴

“Küfler nimete, nimet külfete göredir.”¹²⁶⁵

“Acemâ('nın fiili) cübâr (heder)dır.”¹²⁶⁶

“İslâmda zarâr ve zırâr yoktur.”¹²⁶⁷

“Beyyine müdde'î'ye yemin münkire gerekir.”¹²⁶⁸

“Şekkle yakîn terk edilmez.”¹²⁶⁹

“Sarîh delâlet tercih edilir.”¹²⁷⁰

“Umûr nevâdire değil de zevâhire binâ edilir.”¹²⁷¹

“Haml -hılâfı ortaya çıkmadığı sürece- iki vechin en iyisindedir.”¹²⁷²

¹²⁵² Buhârî, a.g.e., II,705

¹²⁵³ Buhârî, a.g.e., II,706

¹²⁵⁴ Buhârî, a.g.e., II,714

¹²⁵⁵ Buhârî, a.g.e., II,736

¹²⁵⁶ Buhârî, a.g.e., II,749

¹²⁵⁷ Buhârî, a.g.e., III,19

¹²⁵⁸ Buhârî, a.g.e., III,19

¹²⁵⁹ Buhârî, a.g.e., III,59

¹²⁶⁰ Buhârî, a.g.e., III,66

¹²⁶¹ Buhârî, a.g.e., III,69

¹²⁶² Buhârî, a.g.e., III,100

¹²⁶³ Buhârî, a.g.e., III,105

¹²⁶⁴ Buhârî, a.g.e., III,119

¹²⁶⁵ Buhârî, a.g.e., III,120

¹²⁶⁶ Buhârî, a.g.e., III,120

¹²⁶⁷ Buhârî, a.g.e., III,120; III,291

¹²⁶⁸ Buhârî, a.g.e., III,120

¹²⁶⁹ Buhârî, a.g.e., III,124-125

¹²⁷⁰ Buhârî, a.g.e., III,128

¹²⁷¹ Buhârî, a.g.e., III,128

- “Müraccahsız tercih mümtendir.”¹²⁷³
- “Halef teharrîden ekvâdır.”¹²⁷⁴
- “İtibar gâlibe göredir.”¹²⁷⁵
- “Şekkle yakîn zaîl olmaz.”¹²⁷⁶
- “Mutlak kemâline munsarıftır.”¹²⁷⁷
- “Hitab gâlip olana munsarıftır.”¹²⁷⁸
- “Müsbet, te’sîs; nâfi, te’kîd ifade eder.”¹²⁷⁹
- “Bir şey ya kendi misliyle ya da kendin fevkindekiyle mensûh olur.”¹²⁸⁰
- “Kelamda asıl hakikattir.”¹²⁸¹
- “İtlâkta asıl hakikattir.”¹²⁸²
- “Haml en gâlibedir.”¹²⁸³
- “Zarûretle sabit olan miktarınca takdir edilir.”¹²⁸⁴
- “İmkân oldukça, kelamı hakikatine hamletmek vâciptir.”¹²⁸⁵
- “Semen nefsi-i bey’le vâcip olur.”¹²⁸⁶
- “İstisnâ fiillerde değil lafızlarda cârîdir.”¹²⁸⁷
- “Kinâye kelamda maksût olana munsarıftır.”¹²⁸⁸
- “İstisnâ bâkinin tekellümüdür.”¹²⁸⁹
- “Akitten mücerret itlâfla menfaatler tazmin edilemez.”¹²⁹⁰
- “Muhtemel hücced olmaz.”¹²⁹¹
- “İtlâkta asıl hakikattir.”¹²⁹²

¹²⁷² Buhârî, a.g.e., III,133
¹²⁷³ Buhârî, a.g.e., III,162
¹²⁷⁴ Buhârî, a.g.e., III,170
¹²⁷⁵ Buhârî, a.g.e., III,170
¹²⁷⁶ Buhârî, a.g.e., III,179
¹²⁷⁷ Buhârî, a.g.e., III,184
¹²⁷⁸ Buhârî, a.g.e., III,189
¹²⁷⁹ Buhârî, a.g.e., III,197
¹²⁸⁰ Buhârî, a.g.e., III,202
¹²⁸¹ Buhârî, a.g.e., III,230; III,251
¹²⁸² Buhârî, a.g.e., III,243
¹²⁸³ Buhârî, a.g.e., III,244
¹²⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,263
¹²⁸⁵ Buhârî, a.g.e., III,264
¹²⁸⁶ Buhârî, a.g.e., III,274
¹²⁸⁷ Buhârî, a.g.e., III,278
¹²⁸⁸ Buhârî, a.g.e., III,280
¹²⁸⁹ Buhârî, a.g.e., III,280
¹²⁹⁰ Buhârî, a.g.e., III,289
¹²⁹¹ Buhârî, a.g.e., III,291
¹²⁹² Buhârî, a.g.e., III,298

“Maslahâtlar şahısların ve ahvâlin ihtilâfiyla muhtelifleştiği gibi ezmânın ve evkâtın ihtilâfiyla muhtelifleşir.”¹²⁹³

“Îmân bütün taatlerin başıdır.”¹²⁹⁴

“İki mananın tağyûrininden dolayı itlâktan sonra takyûdin nesh olması gibi takyûdten sonraki itlâkta neshtir.”¹²⁹⁵

“Şerî’ ahkâmında asıl olan bâkî olmasıdır.”¹²⁹⁶

“Bir şeyin bazısı için cümlesinin hükmü yoktur.”¹²⁹⁷

“İletlerin ba’zına cümlesinin hükmü verilmez.”¹²⁹⁸

“Sebebin husûsiyetiyle lafzın umumu tahsîs edilemez.”¹²⁹⁹

“Kemâl üzerine ziyâde noksandır.”¹³⁰⁰

“Bir şeyin muteber olması onun ehilden rûknünün sudûru gerektirir.”¹³⁰¹

“Mu’tezir mümteni’ hükmündedir.”¹³⁰²

“Mümteni olan bir şartla bir şeyin taliki nefiydir.”¹³⁰³

“Âtinin gayrı müntezer olması gibi mâzî de gayrı müteberdir.”¹³⁰⁴

“Asıl, hakikatle ameldir.”¹³⁰⁵

“Hadd şüphenin ednasıyla düşer.”¹³⁰⁶

“Dünya umûru acil(hâli hazır) maslahatlara mebnîdir.”¹³⁰⁷

“Her kavim kuşların üsluplarından bir şeyler kapmış.”¹³⁰⁸ (deyim)

“Şartın vucudundan önce şarta talik madûmdur.”¹³⁰⁹

“İki şarta talik edilen hüküm bunlardan sadece birinin vucuduyla sabit olmaz.”¹³¹⁰

“Asıl, kelamın umum ve itlâkına icrâsıdır.”¹³¹¹

¹²⁹³ Buhârî, a.g.e., III,309

¹²⁹⁴ Buhârî, a.g.e., III,328

¹²⁹⁵ Buhârî, a.g.e., III,340

¹²⁹⁶ Buhârî, a.g.e., III,363

¹²⁹⁷ Buhârî, a.g.e., III,368

¹²⁹⁸ Buhârî, a.g.e., III,369

¹²⁹⁹ Buhârî, a.g.e., III,396

¹³⁰⁰ Buhârî, a.g.e., III,402

¹³⁰¹ Buhârî, a.g.e., III,425

¹³⁰² Buhârî, a.g.e., III,429

¹³⁰³ Buhârî, a.g.e., III,429

¹³⁰⁴ Buhârî, a.g.e., III,448

¹³⁰⁵ Buhârî, a.g.e., III,456

¹³⁰⁶ Buhârî, a.g.e., III,462

¹³⁰⁷ Buhârî, a.g.e., III,464

¹³⁰⁸ Buhârî, a.g.e., III,465

¹³⁰⁹ Buhârî, a.g.e., III,466

¹³¹⁰ Buhârî, a.g.e., III,466

“Sebebin husûsiliğine değil lafzın umumuna itibar edilir.”¹³¹²

“Kat’ ihtimalle sabit olmaz.”¹³¹³

“Kat’î makâmında zannî muhtemele temessük gayrı müfiddir.”¹³¹⁴

“İhtimâl tevhîd, nübüvvet, v.b. akliyât delillerinin hepsine teveccüh eder.”¹³¹⁵

“Umum kelimada asıl olan umumu üzere ircâsıdır.”¹³¹⁶

“Dinde delilsiz kavı hatadır. Zira delil hakka müvessildir.”¹³¹⁷

“Fer’ asıldan daha kavi olamaz.”¹³¹⁸

“Şer’ kendisinde fâide olmayanda vârid olmaz.”¹³¹⁹

“Te’kit -şart koşulmaması hâriç- asli bir maksûd değildir.”¹³²⁰

“Maktû’un bihin ihtilâfında ihtimalin zarârı, meznûnu bihin ihtilâfındakinden ekserdir.”¹³²¹

“Bir şeyin rûknü bu şeyin nefsi veya o(şey)nun mâhiyetine dahil olanın bazısıdır.”¹³²²

“Bir şeyin şartı vücudu o(şey)na tevakkuf(taallük) edendir. Zira meşrûnun vücudu ancak şartın vücudundan sonra tasavvur edilir.”¹³²³

“Bir şey sefeh ve abes haddinden hikmet haddine ancak müfid olmasıyla irtihâl eder.”¹³²⁴

“Kıyâs –ictihâd kendisine ihtiyaç hissetmemesine rağmen- mukaddemâtından olan ictihâda ihtiyaç duyar.”¹³²⁵

“Ma’dûm, bir şey değildir.”¹³²⁶

“Kıyâstan maksûd ilim değil bedenle ameldir.”¹³²⁷

“İlzâmın tamamı defi’den aczle tebeyyün eder.”¹³²⁸

¹³¹¹ Buhârî, a.g.e., III,467

¹³¹² Buhârî, a.g.e., III,468

¹³¹³ Buhârî, a.g.e., III,468

¹³¹⁴ Buhârî, a.g.e., III,468

¹³¹⁵ Buhârî, a.g.e., III,468

¹³¹⁶ Buhârî, a.g.e., III,476

¹³¹⁷ Buhârî, a.g.e., III,481

¹³¹⁸ Buhârî, a.g.e., III,482

¹³¹⁹ Buhârî, a.g.e., III,484

¹³²⁰ Buhârî, a.g.e., III,484

¹³²¹ Buhârî, a.g.e., III,486

¹³²² Buhârî, a.g.e., III,488

¹³²³ Buhârî, a.g.e., III,488

¹³²⁴ Buhârî, a.g.e., III,488

¹³²⁵ Buhârî, a.g.e., III,490

¹³²⁶ Buhârî, a.g.e., III,491

¹³²⁷ Buhârî, a.g.e., III,493

Şerîat –husulen ve zevâlen- emlâk ahkâmını mücerret irâdelere değil lafızlara teallük ettirmiştir. Şerî’ ahkâma gelince -lafız olmasada- Şâri’in rızâsı ile karîne ve delâlet cinsi irâdesiyle sabit olur.”¹³²⁹

“Bir şeyin îcâbı zıddının nehyini gerektirir.”¹³³⁰

“(cümledeki) Haller şarttır. Zira (haller) sıfattırlar. Sıfatlar da şartlar gibi mukayyittir.”¹³³¹

“Vucudun ademe eser ve netice olması sahîh değildir.”¹³³²

“Haber muayene gibi değildir.”¹³³³

“Nassın hükmü talilden önce, mansûsun aleyhin olduğu mahalle müktasırdır. Müessir vasfı istihraç ettikten sonra hem kendinde hem de dışındakinde sabit olur.”¹³³⁴

“Nassın ademinde kıyâsla amel hâlde amelden evlâdır.”¹³³⁵

“Allah’a taat ilme’l-yakîne tevakkuf etmez.”¹³³⁶

“Şer’ mütemâsilâtın arasını fark, mühtelifatın arasını cem’ için gelmiştir.”¹³³⁷

“Nusûsta asıl, talildir.”¹³³⁸

“İstihâbü’l-hâlde asıl, delille sabit olmamasıdır.”¹³³⁹

“Nusûsta aslın talil olması ilzâm için değil def’ için sahîh olur.”¹³⁴⁰

“Hücced ancak ihtimal ve şekle tesbit olur.”¹³⁴¹

“Delille asıl olduğu sabit olan -ihtimalle hücced olmamasında olduğu gibi- ihtimalle hücced olmaktan çıkmaz.”¹³⁴²

“Hakikatle subût şüpheyle subûttantan evlâdır.”¹³⁴³

“Ayn -deyn hâllen de olsa- deynden daha hayırlıdır.”¹³⁴⁴

¹³²⁸ Buhârî, a.g.e., III,493

¹³²⁹ Buhârî, a.g.e., III,410-411

¹³³⁰ Buhârî, a.g.e., III,523

¹³³¹ Buhârî, a.g.e., III,519

¹³³² Buhârî, a.g.e., III,524

¹³³³ Buhârî, a.g.e., III,527

¹³³⁴ Buhârî, a.g.e., III,527

¹³³⁵ Buhârî, a.g.e., III,527

¹³³⁶ Buhârî, a.g.e., III,528-529

¹³³⁷ Buhârî, a.g.e., III,529

¹³³⁸ Buhârî, a.g.e., III,538

¹³³⁹ Buhârî, a.g.e., III,539

¹³⁴⁰ Buhârî, a.g.e., III,532

¹³⁴¹ Buhârî, a.g.e., III,534

¹³⁴² Buhârî, a.g.e., III,535

¹³⁴³ Buhârî, a.g.e., III,541

¹³⁴⁴ Buhârî, a.g.e., III,540

“Asıl olan talilin salâhiyetinin bütün nasslar için geçerli olmasıdır.”¹³⁴⁵

“Nebi sallahü aleyhi ve’s-sellem -illete değil- hükme mebnî gönderilmiştir.”¹³⁴⁶

“Mahal, ne bir hükme ihtiyaç duyar ne de kendi deliline.”¹³⁴⁷

“Hükümün tağyîri ile müâheze tahakkuk etmez.”¹³⁴⁸

“Talil, nassla sabit olanı iptal etmek için sahîh olmaz.”¹³⁴⁹

“Şerîat bazı ahkâmıda tesâmu’yu ayan menzilesine koymuştur.”¹³⁵⁰

“Bir şey aynı zamandaki iki mahalde sabit olmaz.”¹³⁵¹

“İnsan mevcût bir fiili ma’dûm kılamaz, ma’dûm bir fiilide mevcût kılmaz.”¹³⁵²

“Tekavvüm (malın tekavvüm olması) malların itidali(birbirne eşit olması)nden ibarettir.”¹³⁵³

“İstiâre tek kişiye has değildir. Bilakis bütün insanlar istiare ve kelâmın vucûhunda müsâvidirler.”¹³⁵⁴

“İcmâ’ nass menzilesindedir.”¹³⁵⁵

“İlim ifade edene kıyâs zan ifade edene kıyâstan evlâdır.”¹³⁵⁶

“umum, umuma kıyâstan ekvâdır.”¹³⁵⁷

“İllet mansûse olsa bile hükmünün tarîki ma’lûm olana kıyâs hükmünün tarîki malûm olmayana kıyâstan evlâdır.”¹³⁵⁸

“Zan hüccedir.”¹³⁵⁹

“Fer’ asılla muteber olmasına rağmen asıl hükmünün anlaşılmasında hiç bir zaman fer’le muteber olmaz.”¹³⁶⁰

“Nass sığasıyla ancak mansûsun aleyhteki hükmün subûtuna delâlet eder.”¹³⁶¹

¹³⁴⁵ Buhârî, a.g.e., III,535

¹³⁴⁶ Buhârî, a.g.e., III,543

¹³⁴⁷ Buhârî, a.g.e., III,546

¹³⁴⁸ Buhârî, a.g.e., III,552

¹³⁴⁹ Buhârî, a.g.e., III,555

¹³⁵⁰ Buhârî, a.g.e., III,554

¹³⁵¹ Buhârî, a.g.e., III,549

¹³⁵² Buhârî, a.g.e., III,558

¹³⁵³ Buhârî, a.g.e., III,557

¹³⁵⁴ Buhârî, a.g.e., III,556

¹³⁵⁵ Buhârî, a.g.e., III,562

¹³⁵⁶ Buhârî, a.g.e., III,563

¹³⁵⁷ Buhârî, a.g.e., III,563

¹³⁵⁸ Buhârî, a.g.e., III,563

¹³⁵⁹ Buhârî, a.g.e., III,564

¹³⁶⁰ Buhârî, a.g.e., III,569

“Hikmete vukûf(taalük), amel bâbından değil de ilim bâbındandır.”¹³⁶²

”Adem bir şey değildir. Bu sebeple de bir şeye müessir olması sahîh değildir.”¹³⁶³

“Zarûretle sabit olan miktarınca takdir edilir.”¹³⁶⁴

“Talil, usullerin (asılları) tağyîrininde amel etmez (işlevsizdir.)”¹³⁶⁵

“Hurmet-i musâharanın subûtunda asıl olan nikâhla maksût olana velettir.”¹³⁶⁶

“Talil, icmâ sebebiyle olan nassın hükmünü mübtıl olması sahîh değildir.”¹³⁶⁷

“İsbâtta ki nekra husûs, nefiydeki umumdur.”¹³⁶⁸

“Ayn menfeaten daha hayırlıdır.”¹³⁶⁹

“Şerîatte ‘ibret nâdire değil gâlibedir.”¹³⁷⁰

“İlliyyetin şartı malûle tekaddümdür.”¹³⁷¹

“İslâm, hukukun (hakların) kâtı’ı değil ‘âsımdır.”¹³⁷²

“Rızâda, udvânın zımânının sugûtuna eser vardır.”¹³⁷³

“Hakâyık ezmânın teğayyürüyle teğayyür etmez.”¹³⁷⁴

“Nâdirin hiç hükmü yoktur.”¹³⁷⁵

“Bekâ ibtidâdan esheldir.”¹³⁷⁶

“Adem bir şey değildir.”¹³⁷⁷

“Ademin ademe illet olması sahîhtir.”¹³⁷⁸

“Zimmette asıl olan hukuktan berâattır.”¹³⁷⁹

“Bir şeyi hâli sübûtunda ref’ muhâldir.”¹³⁸⁰

“Birbirlerinin tersi oldukları için ilimle şekk ictimâ etmez.”¹³⁸¹

¹³⁶¹ Buhârî, a.g.e., III,570

¹³⁶² Buhârî, a.g.e., III,571

¹³⁶³ Buhârî, a.g.e., III,575

¹³⁶⁴ Buhârî, a.g.e., III,579

¹³⁶⁵ Buhârî, a.g.e., III,586

¹³⁶⁶ Buhârî, a.g.e., III,583

¹³⁶⁷ Buhârî, a.g.e., III,587

¹³⁶⁸ Buhârî, a.g.e., III,595

¹³⁶⁹ Buhârî, a.g.e., III,599

¹³⁷⁰ Buhârî, a.g.e., III,615

¹³⁷¹ Buhârî, a.g.e., III,615

¹³⁷² Buhârî, a.g.e., III,623

¹³⁷³ Buhârî, a.g.e., III,638

¹³⁷⁴ Buhârî, a.g.e., III,649

¹³⁷⁵ Buhârî, a.g.e., III,650

¹³⁷⁶ Buhârî, a.g.e., III,655

¹³⁷⁷ Buhârî, a.g.e., III,657,658; III,676

¹³⁷⁸ Buhârî, a.g.e., III,658

¹³⁷⁹ Buhârî, a.g.e., III,663

¹³⁸⁰ Buhârî, a.g.e., III,666

“”Âmmın sığasında asıl, umum; kelamda asıl hakikattir.”¹³⁸²

“Muhtemelin delil ve hücced olması sahîh değildir.”¹³⁸³

“Şarta hükmün tevakkuf etmesi gibi vasıf şart menzilesinde olduğunda da hüküm şarta tevakkuf eder.”¹³⁸⁴

“Meşrû’ olmayanın şerî’ delille ispatı mümkün değildir.”¹³⁸⁵

“Nakit nesîeden daha hayırlıdır.”¹³⁸⁶

“Metruk kendisiyle amelin câiz olmadığıdır.”¹³⁸⁷

“Evlâ mukâbilinde eza’f meskûttur.”¹³⁸⁸

“Akit mahallinin dışında mün’akit olmaz.”¹³⁸⁹

“Bir şey kendisine münâfî başka bir şeyin vücuduyla bâkî olamaz.”¹³⁹⁰

“Zarûretin hitabı düşürmede eseri vardır.”¹³⁹¹

“Kalbin amelinin eseri nefsin amelinden ekvâdır.”¹³⁹²

“Akıl - idrak eserinin kuvveti batın olmasına rağmen gözün kendisine(akla) nisbetle irak etme eserinin zaafi sebebiyle- racihtir.”¹³⁹³

“Artık (hayvanların artığı) etle muteberdir (kıyâslanır).”¹³⁹⁴

“Ekl ğıdâ için mubâh kılımıştır. Bu yüzden onsuz abestir.”¹³⁹⁵

“Hikmet akibette matlûbtur. Maslahat ve hikmetler tek başlarına illet olmadıkları halde sebeplerin sıhhatine delildirler. Zira bunlar galib-i re’y içermemektedirler.”¹³⁹⁶

“Maksût olmayanın zimmette deyn olması sahîh değildir.”¹³⁹⁷

“Maksad husulünde vesilenin fevâtine ittibâ edilmez.”¹³⁹⁸

“Evsaf semenden hiçbir şeyin mukâbili olmaz.”¹³⁹⁹

¹³⁸¹ Buhârî, a.g.e., III,671

¹³⁸² Buhârî, a.g.e., III,676

¹³⁸³ Buhârî, a.g.e., III,679

¹³⁸⁴ Buhârî, a.g.e., III,683

¹³⁸⁵ Buhârî, a.g.e., III,684

¹³⁸⁶ Buhârî, a.g.e., III,687

¹³⁸⁷ Buhârî, a.g.e., IV,9

¹³⁸⁸ Buhârî, a.g.e., IV,9

¹³⁸⁹ Buhârî, a.g.e., IV,10

¹³⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,11

¹³⁹¹ Buhârî, a.g.e., IV,11

¹³⁹² Buhârî, a.g.e., IV,12

¹³⁹³ Buhârî, a.g.e., IV,12

¹³⁹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,12

¹³⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,13

¹³⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,13

¹³⁹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,16

¹³⁹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,46

“İlletin hükümden rütbeten sâbik olması gerekir.”¹⁴⁰⁰

“Delil müsbit değil müzhirdir.”¹⁴⁰¹

“Meâ’ni elfâzın lâzimesidir.”¹⁴⁰²

“İbret sûretlere değil manalaradır.”¹⁴⁰³

“Kıyâsta mu’temet zannın kuvvetidir.”¹⁴⁰⁴

“Vasıf hiçbir açıdan hüküme ,sabit hükümde vasfa asla illet olmaz. Zira (bu durumda) vasıf hükümden önce gelmiş olur.”¹⁴⁰⁵

“Bekâ ibtidâdan esheldir.”¹⁴⁰⁶

“Sabit kemâl sıfatıyladır.”¹⁴⁰⁷

“Fâsid şüpheyi, sahîhse hakikati îcâp ettirir. Bu yüzden, hakikat şüpheyi itibarla evlâdır.”¹⁴⁰⁸

“Bir şey ancak kendi fevkindeki veya misliyle nesh olur.”¹⁴⁰⁹

“Asıldaki hükümün muhtelif illetlerle subûtu câizdir.”¹⁴¹⁰

“Asıldaki hüküm, illet olmaksızın nassla sabittir.”¹⁴¹¹

“İlletin ademi, hükmünün ademini gerektirmez.”¹⁴¹²

“Rûhu korumak için katlin mübâhlığı mahallin ‘ismetine münâfi değildir.”¹⁴¹³

“Zannî emâreler beyânâtta ziyâde olamaz.”¹⁴¹⁴

“Tercih beyânâtta gayrı muteberdir.”¹⁴¹⁵

“Asıl olan, şerî” umûrun örfî umûr veznine tenzîlidir.”¹⁴¹⁶

“Bazı ilimler bazısından ekvâ olmaması sebebiyle ma’lûmlar arasında tefâvüt tasavvur edilmediği hâlde zunûn kuvvette mütefâvittir.”¹⁴¹⁷

¹³⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,63

¹⁴⁰⁰ Buhârî, a.g.e., IV,94

¹⁴⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,94

¹⁴⁰² Buhârî, a.g.e., IV,71

¹⁴⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,88

¹⁴⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,90

¹⁴⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,92

¹⁴⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,95

¹⁴⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,96

¹⁴⁰⁸ Buhârî, a.g.e., IV,109

¹⁴⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,109

¹⁴¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,109

¹⁴¹¹ Buhârî, a.g.e., IV,110

¹⁴¹² Buhârî, a.g.e., IV,110

¹⁴¹³ Buhârî, a.g.e., IV,124

¹⁴¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,132

¹⁴¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,132

¹⁴¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,132

¹⁴¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,133

- “Evsâf zevâtın etbâ’ ıdır.”¹⁴¹⁸
- “Tercih teâ’ruzla birlikte olur onun yokluğuyla değil.”¹⁴¹⁹
- “Bir delil ancak kendi cinsinden bir delille mukâvemet eder.”¹⁴²⁰
- “Nass ne zaman kıyâsın sıhhatine şâhit olursa ‘ibret nassa olur.”¹⁴²¹
- “Nass kıyâsın fevkindedir.”¹⁴²²
- “Kıyâs başka bir kıyâsa tercih edilemez.”¹⁴²³
- “Kitab(Kur’an)’ın nassı başka bir nassa tercih edilemez.”¹⁴²⁴
- “Nass mukâbilinde kıyâs muteber değildir.”¹⁴²⁵
- “Muteber olan cinâyâtın adedi değil cânînin adedir.”¹⁴²⁶
- “Hüküm , (illetten) tevetlüd tarîkiyle değil de, illetle sabit olur.”¹⁴²⁷
- “İlet kendi cinsinde ziyadeyle tercih edilir.”¹⁴²⁸
- “Zevciyyet karâbet cinsinden değildir.”¹⁴²⁹
- “Asılda rıkk, mucabi katlı olan kâfirin ‘ukûbetidir.”¹⁴³⁰
- “Asılda şehvetin iktizâsının tarîki sadece nikâhtır.”¹⁴³¹
- “Hürriyet kemâlin sıfatlarındandır.”¹⁴³²
- “Rıkk hıllın tânsîfinin(yarıya indirilme) sebebindendir.”¹⁴³³
- “Rıkkın, şartların iskâtı ve tansîfinda hiçbir eseri yoktur.”¹⁴³⁴
- “Kerâmette ziyâde hıllde ziyâdeyi icâp ettirir.”¹⁴³⁵
- “İrkâk hükmen ilhaktır.”¹⁴³⁶
- “Adetlenmeden ve cüzlenmeden bir şeyin tansîfi tasavvur edilemez.”¹⁴³⁷
- “Rıkkın eseri hıllın izâlesinde değil tansîftendir.”¹⁴³⁸

¹⁴¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,133
¹⁴¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,134
¹⁴²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,136
¹⁴²¹ Buhârî, a.g.e., IV,137
¹⁴²² Buhârî, a.g.e., IV,137
¹⁴²³ Buhârî, a.g.e., IV,137
¹⁴²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,137
¹⁴²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,137
¹⁴²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,138
¹⁴²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,140
¹⁴²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,141
¹⁴²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,141
¹⁴³⁰ Buhârî, a.g.e., IV,143
¹⁴³¹ Buhârî, a.g.e., IV,144
¹⁴³² Buhârî, a.g.e., IV,144
¹⁴³³ Buhârî, a.g.e., IV,144
¹⁴³⁴ Buhârî, a.g.e., IV,145
¹⁴³⁵ Buhârî, a.g.e., IV,145
¹⁴³⁶ Buhârî, a.g.e., IV,146-145
¹⁴³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,147

“Hükmen münâfi olanla bekâ birlikte tasavvur edilemez.”¹⁴³⁹

“Vaz’en muhtel edilen bir şeyin mübtelinin gayrısında vücudu tasavvur edilemez.”¹⁴⁴⁰

“Bir şey, kendisinin münâfisiyle bâkî değildir.”¹⁴⁴¹

“İttifak ihtilâf gibi değildir.”¹⁴⁴²

“Rükniyet tekrarda müessir değildir.”¹⁴⁴³

“Menâfi’ itlâfla tazmîn edilmez.”¹⁴⁴⁴

“Zararda te’hîr ibtâlden ehvendir.”¹⁴⁴⁵

“Hukukun daru’l-âhirete te’hîri asıldır.”¹⁴⁴⁶

“adem kendisiyle hiçbir hükmün taalluk etmediğidir.”¹⁴⁴⁷

“Kıyâs haberle metrûktur.”¹⁴⁴⁸

“Mu’ârazayı nassta haber hücced olmaz.”¹⁴⁴⁹

“Tercih, infirâdle illet olması sahîh olandan vâki olmaz.”¹⁴⁵⁰

“Kıyâs zann-ı gâlip ifade ettiği için hücced olarak kabul edilmiştir. Şüphe yok ki usulün kesretinde zannın kuvveten izdiyâd etmesi gibi iştibâhın kesretinde de zann izdiyât eder.”¹⁴⁵¹

“Bir şey kendisine mislinin inzimâmı değil kuvveti sebebiyle tercih edilir.”¹⁴⁵²

“Talilde maksûd nassın hükmünün ta’mîmidir.”¹⁴⁵³

“Vasıf -nasstan istinbâd edilmesi ve onunla sabit olması sebebiyle- nassın ferî’ dir.”¹⁴⁵⁴

“Hükmün illetle sabit olması nassla sabit olmasına göre ferî’ dir.”¹⁴⁵⁵

¹⁴³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,149

¹⁴³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,151

¹⁴⁴⁰ Buhârî, a.g.e., IV,153

¹⁴⁴¹ Buhârî, a.g.e., IV,150

¹⁴⁴² Buhârî, a.g.e., IV,154

¹⁴⁴³ Buhârî, a.g.e., IV,155

¹⁴⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV,157

¹⁴⁴⁵ Buhârî, a.g.e., IV,160

¹⁴⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,160

¹⁴⁴⁷ Buhârî, a.g.e., IV,162

¹⁴⁴⁸ Buhârî, a.g.e., IV,171

¹⁴⁴⁹ Buhârî, a.g.e., IV,171

¹⁴⁵⁰ Buhârî, a.g.e., IV,171

¹⁴⁵¹ Buhârî, a.g.e., IV,171

¹⁴⁵² Buhârî, a.g.e., IV,171

¹⁴⁵³ Buhârî, a.g.e., IV,172

¹⁴⁵⁴ Buhârî, a.g.e., IV,172

“Mu’cîz nass beyânda mutavvel(uzun) olana tercih edilmez.”¹⁴⁵⁶

“İllet sûretiyle değil manasıyla illettir.”¹⁴⁵⁷

“Tekmîl erkânda asıldır.”¹⁴⁵⁸

“Tekmîl (ibâdetlerin yapılmasındaki teknil) nisâbinâ ziyâde bid’adadır.”¹⁴⁵⁹

“Mevcût (bir şey) bazen bazı sıfatlarıyla husun iken bazı redî’ sıfalarıyla - husun sıfatına rağmen- kabîh olabilir.”¹⁴⁶⁰

“Cimâ’ fitır âletidir.Hüküm âletle de talallük eder. O hâlde (hüküm) âletle hâsıl olana taalluk etmiş olur.”¹⁴⁶¹

“Vasıftaki tefâvüt ve tesâvî –icmâen- ribevî ahvâlde sâkıttır.”¹⁴⁶²

“Sûret açısından mucâzefe ittifâkla bey’in cevâzına mâni’ değildir.”¹⁴⁶³

“Nikâh müzâyakaya değil müsâheleye mebnîdir.”¹⁴⁶⁴

“Bey’ müzâyaka ve mümâsekeye mebnîdir.”¹⁴⁶⁵

“Hüküm illetine sâbık olamaz.”¹⁴⁶⁶

“ademin her hangi bir hükmü mûcib olması câiz değildir.”¹⁴⁶⁷

“adem bir şey olamadığı için hükmü mûcib bir vasıf olması sahîh değildir.”¹⁴⁶⁸

“İslâm, hukuk ve emlâka kâtî’ değil âsım olarak vaz’ edilmiştir.”¹⁴⁶⁹

“Hudûd şübehâtla düşürülür.”¹⁴⁷⁰

“Emvâl şübheyle sabit olmasına rağmen ‘ukûbâtla sâkıt olur.”¹⁴⁷¹

“Nikâh ‘ismete mebnîdir.”¹⁴⁷²

“Nâfile ve farz diye tenevvü’ eden ibâdetlerdeki mutlak niyet, nâfileye niyet olur.”¹⁴⁷³

¹⁴⁵⁵ Buhârî, a.g.e., IV,173

¹⁴⁵⁶ Buhârî, a.g.e., IV,173

¹⁴⁵⁷ Buhârî, a.g.e., IV,173

¹⁴⁵⁸ Buhârî, a.g.e., IV,177

¹⁴⁵⁹ Buhârî, a.g.e., IV,179.

¹⁴⁶⁰ Buhârî, a.g.e., IV,181

¹⁴⁶¹ Buhârî, a.g.e., IV,186

¹⁴⁶² Buhârî, a.g.e., IV,186

¹⁴⁶³ Buhârî, a.g.e., IV,187

¹⁴⁶⁴ Buhârî, a.g.e., IV,193

¹⁴⁶⁵ Buhârî, a.g.e., IV,194

¹⁴⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,189

¹⁴⁶⁷ Buhârî, a.g.e., IV,199

¹⁴⁶⁸ Buhârî, a.g.e., IV,200

¹⁴⁶⁹ Buhârî, a.g.e., IV,202

¹⁴⁷⁰ Buhârî, a.g.e., IV,200

¹⁴⁷¹ Buhârî, a.g.e., IV,201

¹⁴⁷² Buhârî, a.g.e., IV,202

“A ’yn mülkiyeti deyin mülkiyetinden ekmeldir.”¹⁴⁷⁴

“Ma’ düm teslîmi tasavvur edilemeyendir.”¹⁴⁷⁵

“Şart ebeden asla sâbıktır.”¹⁴⁷⁶

“Semende asıl, deyniyettir.”¹⁴⁷⁷

“İbâdetler niyetsiz edâ edilemez.”¹⁴⁷⁸

“Niyet ibâdet manasını tahsîl içindir. Ne zaman asılda ibâdet manası sabit değilse bedelde sabit olmaz.”¹⁴⁷⁹

“Nikâh şübheyle sabit olan cinstendir.”¹⁴⁸⁰

“Şerî’ n hüccedleri envârdır.”¹⁴⁸¹

“Lisân (dil ile ikrâr) zamirde(insanın içinde) olanı mu’abbirdir.”¹⁴⁸²

“Riddenin rüknü sadece itikadın tebdîlidir.”¹⁴⁸³

“Bir şeyin meûneti onun bekâ sebebidir.”¹⁴⁸⁴

“İvaz meûzdan Haleftir.”¹⁴⁸⁵

“Sabî ef’âle müte’allık ahkâmıda bâliğ gibidir.”¹⁴⁸⁶

“Şekle vucûb sabit olmaz.”¹⁴⁸⁷

“Ma’ zûr ‘ukûbeye müstehak değildir.”¹⁴⁸⁸

“Asıl (olan), ademi vucûbtur.”¹⁴⁸⁹

“İbâdât seyyiâtı mahv için vaz’ edilmiştir.”¹⁴⁹⁰

“Milki nikâh cimâyı milki taâm ekli mübâh kılar.”¹⁴⁹¹

“Ayânın fevkinde delil yoktur.”¹⁴⁹²

“Nesh ancak târihin bilinmesi ile sabit olur.”¹⁴⁹³

¹⁴⁷³ Buhârî, a.g.e., IV,202

¹⁴⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,208

¹⁴⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,209

¹⁴⁷⁶ Buhârî, a.g.e., IV,209

¹⁴⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,210

¹⁴⁷⁸ Buhârî, a.g.e., IV,212

¹⁴⁷⁹ Buhârî, a.g.e., IV,212

¹⁴⁸⁰ Buhârî, a.g.e., IV,219

¹⁴⁸¹ Buhârî, a.g.e., IV,226

¹⁴⁸² Buhârî, a.g.e., IV,231

¹⁴⁸³ Buhârî, a.g.e., IV,232

¹⁴⁸⁴ Buhârî, a.g.e., IV,238

¹⁴⁸⁵ Buhârî, a.g.e., IV,244

¹⁴⁸⁶ Buhârî, a.g.e., IV,252

¹⁴⁸⁷ Buhârî, a.g.e., IV,254

¹⁴⁸⁸ Buhârî, a.g.e., IV,254

¹⁴⁸⁹ Buhârî, a.g.e., IV,254

¹⁴⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,256

¹⁴⁹¹ Buhârî, a.g.e., IV,257

¹⁴⁹² Buhârî, a.g.e., IV,259

“Şübhe hakikate mukâvemet gösteremez.”¹⁴⁹⁴

“Kâmil cinayet bu cinayete gerekli cezânın ‘ukûbet olmasını gerektirir.”¹⁴⁹⁵

“Allhü Te’âlânın indinde cerîmenin hutmeti nimetin ziyâdesiyle izdiyâd eder. Zira nimetin ziyâdesi şükrün ziyâdesini îcâb ettirir.”¹⁴⁹⁶

“Zarûretle sabit olan miktarınca takdir edilir.”¹⁴⁹⁷

“Zarûret talepten önce tahakkuk etmez.”¹⁴⁹⁸

“Zarûretle sabit olan miktarınca takdir edilir ve zarûretin teceddüdüyle teceddüt eder.”¹⁴⁹⁹

“Mükâteb (köle) bir milkten diğere bir milke nakli kabul etmez.”¹⁵⁰⁰

“Asıl re’yle sabit olmaz.”¹⁵⁰¹

“Mücerret tesbîb mubâşerenin mukâbillinde itibarı sâkıttır.”¹⁵⁰²

“Bey’ -zımân hükmünde- bedeleynin müsâvâtına mebnîdir.”¹⁵⁰³

“Müsebbib mübâşir gibidir.”¹⁵⁰⁴

“Asıl (olan) hükmün sebebe değıl de illete izâfe edilmesidir.”¹⁵⁰⁵

“Sebebi mahda hüküm izâfe edilemez. (hüküm ancak) Kendisinde illet manası olan sebebe izâfe edilir.”¹⁵⁰⁶

“Sebep mahallinin gayrında mün’akit olmaz.”¹⁵⁰⁷

“Yeminin şer’iyetinin maksûdu birdir.”¹⁵⁰⁸

“Bir şeyin şübhesi, bu şeyin hakikatının mesbût olmadığı yerde sabit olmaz.”¹⁵⁰⁹

“Bekâ ibtidâdan esheldir.”¹⁵¹⁰

“İzâfet îcâbın sebebiyetine gayrı mânidir.”¹⁵¹¹

¹⁴⁹³ Buhârî, a.g.e., IV,262

¹⁴⁹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,263

¹⁴⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,264

¹⁴⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,269

¹⁴⁹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,273

¹⁴⁹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,274

¹⁴⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,278

¹⁵⁰⁰ Buhârî, a.g.e., IV,271

¹⁵⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,279

¹⁵⁰² Buhârî, a.g.e., IV,281

¹⁵⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,300

¹⁵⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,305

¹⁵⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,306

¹⁵⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,306

¹⁵⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,308

¹⁵⁰⁸ Buhârî, a.g.e., IV,308

¹⁵⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,310

¹⁵¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,311

“İzâfe hükme dahildir.”¹⁵¹²

“adem hiçbir şeyde müessir değildir.”¹⁵¹³

“Vasıf asla tabidir.”¹⁵¹⁴

“Vasıf binefsihî müstakil değildir.”¹⁵¹⁵

“Vasıfla mevsûf illet, vasıfsız amel etmez.”¹⁵¹⁶

“Vasıf binefsihî kâim değildir.”¹⁵¹⁷

“Hüküm vasıtayla teğayür etmez.”¹⁵¹⁸

“Hüküm en son vasfa (el-vasfû'l-ahire) muza'âftır.”¹⁵¹⁹

“İrs, mevt ve neseple beraber müsbittir.”¹⁵²⁰

“Mîras kulun sun'u olmadan kişi hakkında sabit olur.”¹⁵²¹

“Şahâdette şahit açısından kerâmet sıfatı vardır.”¹⁵²²

“Nikâh asılda ya fâriğ olan rahim ya da firâğın istibrâ müddetine zâid üç kurûnun terabbüsüyle firağın bilinmesi için ihtiyâtlı olmada mübâlağa yapmadan sonra meşrû' kılınmıştır.”¹⁵²³

“Tahyîr meclise müktasırdır.”¹⁵²⁴

“Kalp mütekalliptir. Bir şeyde müstekırr değildir.”¹⁵²⁵

“Sebep müsebbebe müesserün leh iken veya onu iktizâdan hâli olamazken delil bundan hâlidir.”¹⁵²⁶

“Hüküm hikmete değil illete taallük eder.”¹⁵²⁷

“Zarûret gibi harac (zorluk) da şer' de medfû' dur.”¹⁵²⁸

“Teklif ancak kudretle sahîh olur.”¹⁵²⁹

¹⁵¹¹ Buhârî, a.g.e., IV,312

¹⁵¹² Buhârî, a.g.e., IV,312

¹⁵¹³ Buhârî, a.g.e., IV,315

¹⁵¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,321

¹⁵¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,321

¹⁵¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,323

¹⁵¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,325

¹⁵¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,330

¹⁵¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,329-330

¹⁵²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,330

¹⁵²¹ Buhârî, a.g.e., IV,331

¹⁵²² Buhârî, a.g.e., IV,331

¹⁵²³ Buhârî, a.g.e., IV,334

¹⁵²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,335

¹⁵²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,335

¹⁵²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,334

¹⁵²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,335

¹⁵²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,336

¹⁵²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,338

“Kelamda asıl intizâm ve ittisâktır. (buna rağmen) Nazımda kırân(bitişiklik)ın olması hükümde de kırânın olmasını îcâp ettirmez.”¹⁵³⁰

“Mu’arrefteki(ma’rife) vasıf şart manası ifade etmez.”¹⁵³¹

“Nekradaki vasıf bu vasıfla nekranın te’arrufu için muteberdir. Bu sebeple de şarta delâleti sâlihdir.”¹⁵³²

“Mu’ayyendeki vasıf lağvıdır.”¹⁵³³

“Şart; ne zaman kendisine illetin izâfetine sebep olan sâlih bir illetle mu’âraza ederse -hılâfın ispatına ihtiyaç duyulmamasından- (bu) şartın illet olması sâlih değildir.”¹⁵³⁴

“Teklif tâkat oranındadır.”¹⁵³⁵

“Hüküm illete izâfe edilemediğinde şarta izâfe edilir.”¹⁵³⁶

“Şart eğer kendisine herhangi bir illet muarız olursa illet manasında olmaz. Şayet (şart) sâbıksa sebep manasındadır. Mükârenen veya müteahhiran geldiğinde ise mahz şart olur.”¹⁵³⁷

“Acemâ(behime)nin fiili cübâr(heder)dir.”¹⁵³⁸

“Şart tekaddüm ettiğinde sebep hükmünü alır.”¹⁵³⁹

“Münâza’â sırasında kavil zâhirin şahitlik yaptığıdır.”¹⁵⁴⁰

“Şart -hükümün vucûbu kendisine taalluk ettiğinden- illete hüküm izâfesinin ta’arruz ettiği durumda illetin hılâfetine salâhiyetlidir. Alâmete gelince illete muhâlefeti sebebiyle (illetin hılâfetine) asla salâhiyetli değildir.”¹⁵⁴¹

“Hakkın şartı ve sebebi hakkın sahibinin hukukundandır.”¹⁵⁴²

“Hukukullahta şahâdet davasız kabul edilir.”¹⁵⁴³

“Şahâdet malûm olanda kabul edilir.”¹⁵⁴⁴

¹⁵³⁰ Buhârî, a.g.e., IV,341

¹⁵³¹ Buhârî, a.g.e., IV,343

¹⁵³² Buhârî, a.g.e., IV,344

¹⁵³³ Buhârî, a.g.e., IV,344

¹⁵³⁴ Buhârî, a.g.e., IV,344

¹⁵³⁵ Buhârî, a.g.e., IV,347

¹⁵³⁶ Buhârî, a.g.e., IV,352

¹⁵³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,354

¹⁵³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,355

¹⁵³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,355

¹⁵⁴⁰ Buhârî, a.g.e., IV,358

¹⁵⁴¹ Buhârî, a.g.e., IV,363-364

¹⁵⁴² Buhârî, a.g.e., IV,364

¹⁵⁴³ Buhârî, a.g.e., IV,364

¹⁵⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV,365

- “Ukûbeti ikmâl eden, ‘ukûbetin aslını îcâp ettiren menzilesindedir.”¹⁵⁴⁵
- “Şahâdet velayet bâbındandır.”¹⁵⁴⁶
- “Fırâş nesebin müsbitidir.”¹⁵⁴⁷
- “Kâbile(ebe)nin şahâdeti veledin ta’yîninde hüccedir.”¹⁵⁴⁸
- “Zarûret mevzi’inde sabit olan zarûret mevzi’inin dışında gayrı sabittir.”¹⁵⁴⁹
- “Akit kabzdan önce zayıftır.”¹⁵⁵⁰
- “Müslümanda asıl, zinâdan uzak olması(iffet)dır.”¹⁵⁵¹
- “Hılâfi tebeyün edinceye kadar asla temessük vâciptir.”¹⁵⁵²
- “Kazf -acz şartıyla- haddi mûcibtir.”¹⁵⁵³
- “Şahâdetin sugûtu aczin zuhûru oranındadır.”¹⁵⁵⁴
- “Tekâdüm(zaman aşımı) hadd hakkı(mevzû’su)ndaki kabule mânidir.”¹⁵⁵⁵
- “Şerîatın illetleri lizâtihi mûcib değildir aksine hakikatte emâredir.”¹⁵⁵⁶
- “Hitap akılsız anlaşılmaz.”¹⁵⁵⁷
- “Vucûp hitaplardır. Hitapsa nassla sabîden sâkıttır.”¹⁵⁵⁸
- “Kalbin amelinde değil erkânın amelinde tefâvüt zuhûr eder.”¹⁵⁵⁹
- “Her kimin furusu asıl olursa onun asâletteki konumu sona erer.”¹⁵⁶⁰
- “Hakikatte mûcib Allah Te’âlâdır.”¹⁵⁶¹
- “Şer’ olmadığında akla itibar sâkıttır.”¹⁵⁶²
- “Akıl hevâdan ayrılmaz.”¹⁵⁶³
- “Nefis hevâsına gâliptir.”¹⁵⁶⁴
- “Gâlip mukâblinde ma’lûb adem hükmündedir.”¹⁵⁶⁵

¹⁵⁴⁵ Buhârî, a.g.e., IV,365
¹⁵⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,367
¹⁵⁴⁷ Buhârî, a.g.e., IV,369
¹⁵⁴⁸ Buhârî, a.g.e., IV,368
¹⁵⁴⁹ Buhârî, a.g.e., IV,371
¹⁵⁵⁰ Buhârî, a.g.e., IV,372
¹⁵⁵¹ Buhârî, a.g.e., IV,375
¹⁵⁵² Buhârî, a.g.e., IV,375
¹⁵⁵³ Buhârî, a.g.e., IV,377
¹⁵⁵⁴ Buhârî, a.g.e., IV,378
¹⁵⁵⁵ Buhârî, a.g.e., IV,378
¹⁵⁵⁶ Buhârî, a.g.e., IV,379
¹⁵⁵⁷ Buhârî, a.g.e., IV,383
¹⁵⁵⁸ Buhârî, a.g.e., IV,385
¹⁵⁵⁹ Buhârî, a.g.e., IV,386
¹⁵⁶⁰ Buhârî, a.g.e., IV,388
¹⁵⁶¹ Buhârî, a.g.e., IV,389
¹⁵⁶² Buhârî, a.g.e., IV,390
¹⁵⁶³ Buhârî, a.g.e., IV,390
¹⁵⁶⁴ Buhârî, a.g.e., IV,390

“Hüküm’l-vucûp kul haklarında niyâbete muhtemeldir.”¹⁵⁶⁶

“Maksûd kişinin hayrı veya mal kazancıyla husrânın def’i olduğu için mal fiilde değil kul haklarında maksûdudur.”¹⁵⁶⁷

“Mu’âveze tesmiyeyi zikrederek asâlet tarîkiyle akdin kapsamına dahil olur.”¹⁵⁶⁸

“Kurbet fiillerinde maksûdun mal olması câiz değildir.”¹⁵⁶⁹

“Mu’âmelâtta matlûb dünya maslahatıdır.”¹⁵⁷⁰

“Dünyada şerî’ ‘ukûbatlardan maksat onun sebeplerine ikdâmın inzicârıdır.”¹⁵⁷¹

“Emrin mucebi luzûmun itikadı ve edâdır.”¹⁵⁷²

“Tasdîk ve tevhîdi ikrârla şerai’den her hangi bir şeyi inkâr birlikte olmaz.”¹⁵⁷³

“Allah Te’âlânın malûmunun hılâfı muhâldir.”¹⁵⁷⁴

“Küfür(inkâr) ibâdetlerin edâsının sıhhatine mânidir.”¹⁵⁷⁵

“Vus’da olmayanın teklifi sem’an ve aklen câiz değildir.”¹⁵⁷⁶

“Bir şey tabiiyete uygunsa iktizâen sabit olur. Zira iktizâyla sabit olan, iktizânın muktaziyi tashîh için sabit kılınması sebebiyle, mukteziye tabidir.”¹⁵⁷⁷

“Îmân âhiret nimetine ehliyetin başıdır. İktizâ tarîkiyle şerâi’in vucûbuna şart olarak sabit kılınması sâlih olmaz.”¹⁵⁷⁸

“Bir şey, müktezi tekrür ettiğinde başka bir şeye muktezâ olarak sabit olur.”¹⁵⁷⁹

“İbâdetin edâsına yönelik emir; âmir için değil me’mûra müeddi (olan) içindir.”¹⁵⁸⁰

¹⁵⁶⁵ Buhârî, a.g.e., IV,390

¹⁵⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,397

¹⁵⁶⁷ Buhârî, a.g.e., IV,398

¹⁵⁶⁸ Buhârî, a.g.e., IV,398

¹⁵⁶⁹ Buhârî, a.g.e., IV,400

¹⁵⁷⁰ Buhârî, a.g.e., IV,402

¹⁵⁷¹ Buhârî, a.g.e., IV,402

¹⁵⁷² Buhârî, a.g.e., IV,402

¹⁵⁷³ Buhârî, a.g.e., IV,402

¹⁵⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁷⁶ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁷⁸ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁷⁹ Buhârî, a.g.e., IV,405

“İbâdetlerin edâsına yönelik ilâhî hitab kişiyi edâsıyla nefsinde azâde etmek içindir.”¹⁵⁸¹

“Namaz îmânın alâmeti lâzimesidir.”¹⁵⁸²

“Hitab, ism(günâh) değil edâ içindir. Bu sebeple terkle ismin mekânını tashîh câiz olmaz.”¹⁵⁸³

“Vucûb kudrete değil sebeplerin sıhhatine ve zimmetin kıyâmına mebnîdir.”¹⁵⁸⁴

“Sabî ve bâliğ hakkı zimmete dahildir.”¹⁵⁸⁵

“Bulûğdan sonra âdemoğlunu ilzâm eden şerî” hukuk -ister dilesin ister dilemesin- ihtiyâr olmadan cebren sabit olur.”¹⁵⁸⁶

“Edâ vucûbun semeresidir. Bu sebeple vucûp semeresiz mümteni’ olmaz.”¹⁵⁸⁷

“Hükümün dünyadaki faydası ibtilânın tahkîki, âhiretteki faydası karşılıktır.”¹⁵⁸⁸

“Hikmetsiz vucûp gayrı müfiddir. Bu sebeple şera’n subûtunu dile getirmek câiz değildir.”¹⁵⁸⁹

“Zimmetteki vucûbun aslı -sıhhati me’ mûrun fehm ehli olmasına taallük ettiği için- emirle sabit olmaz.”¹⁵⁹⁰

“Sıbâ binefsihî vucûba münâfi değildir.”¹⁵⁹¹

Haraç menfidir.¹⁵⁹²

“Zâhir sebep ne zaman bâtın mana makâmına ikâme edilirse hükümün vucudu ve ademi ona bağlı(dâin)dır.”¹⁵⁹³

“Şahıs kendisi için binefsihî tasarruftan âciz kaldığı durumda başkası cihetinden mevlâ aleyh(velîlik edilen) olur.”¹⁵⁹⁴.

¹⁵⁸⁰ Buhârî, a.g.e., IV,404

¹⁵⁸¹ Buhârî, a.g.e., IV,405

¹⁵⁸² Buhârî, a.g.e., IV,406

¹⁵⁸³ Buhârî, a.g.e.; IV,406

¹⁵⁸⁴ Buhârî, a.g.e., IV,406

¹⁵⁸⁵ Buhârî, a.g.e., IV,406

¹⁵⁸⁶ Buhârî, a.g.e., IV,406

¹⁵⁸⁷ Buhârî, a.g.e., IV,407

¹⁵⁸⁸ Buhârî, a.g.e., IV,407

¹⁵⁸⁹ Buhârî, a.g.e., IV,407

¹⁵⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,409

¹⁵⁹¹ Buhârî, a.g.e., IV,409

¹⁵⁹² Buhârî, a.g.e., IV,412

¹⁵⁹³ Buhârî, a.g.e., IV,412

¹⁵⁹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,413

“İmândan -hiçbir şekilde kabîh olma ihtimali taşımayan ‘aynî husûn olması sebebiyle- hacr küfürdür.”¹⁵⁹⁵

“Bir şeyin sıhhatinin ta’arrufu asli hükmünden istifade edilmesidir.”¹⁵⁹⁶

“Hakikaten şirke itikadla cennete duhûl, tevbesiz küfrün affı aklın ve nassın hılâfinâdir.”¹⁵⁹⁷

“Luzûm ‘uhdenin ilzâmından hâli olamaz.”¹⁵⁹⁸

“Katl, riddenin aynının hükmü değil levâzımıdır.”¹⁵⁹⁹

“Dünyada cezâ ve ‘ukûbatın uygulandığı mucceb, kasır ehliyeteye değil kâmil ehliyeteye mübtenidir.”¹⁶⁰⁰

“Edebin isâesinde (çocuğu) darp; geçmiş fiile cezâ için değil -hayvanların darbı menzilesinde- istikbâlde riyâze için te’dîptir.”¹⁶⁰¹

“Hacr zarârı def’ içindir. Bu sebeple hiçbir şekilde zarâr bulunmayanda hacir de olmaz.”¹⁶⁰²

“Hür’e zîmânla mâlik olunmaz. Bu sebeple de (çalıştırıldığında) ücretin îcâbı gereklidir.”¹⁶⁰³

“Şahâdet, ilzâmda başkasının aleyhine velayetin ispatı olduğu için şahâdetin edâsının sıhhati kâmil ehliyeteye mebnîdir.”¹⁶⁰⁴

“Sabî izrârı bih mezinnesi değil merhamet ve işfâk mezinnesidir.”¹⁶⁰⁵

“Hikmetten hâli sebep şera’n gayrı muteberdir.”¹⁶⁰⁶

“Kasır ehliyetle iktifâ sabîde menfe’at sağlamasındandır.”¹⁶⁰⁷

“Sebepler zâtından dolayı değil ahkâmından dolayı muteberdir.”¹⁶⁰⁸

“Milk umuma mebnîdir.”¹⁶⁰⁹

“Vasiyet mîrasın kardeşidir.”¹⁶¹⁰

¹⁵⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,414

¹⁵⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,414

¹⁵⁹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,416

¹⁵⁹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,418

¹⁵⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,419

¹⁶⁰⁰ Buhârî, a.g.e., IV,419

¹⁶⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,419

¹⁶⁰² Buhârî, a.g.e., IV,421

¹⁶⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,421

¹⁶⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,423

¹⁶⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,423

¹⁶⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,423

¹⁶⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,424

¹⁶⁰⁸ Buhârî, a.g.e., IV,425

¹⁶⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,427

“Umûr avâkıbına göredir.”¹⁶¹¹

“Cunûn kudrete münâfidir.”¹⁶¹²

“İğmâ akla münâfî değıldir. Bilakis o kudret âletini isti’ mâlden aczdir.”¹⁶¹³

“İlim kudret vasıflarının ehassıdır.”¹⁶¹⁴

“Şer’ edânın sıhhati hakkında -ârızî tahakkûku vaktinde- ademe ilhak etmiştir.”¹⁶¹⁵

Cunûnda asıl hıkkatte aslın afetlerden selim olmasına itibarla ârız olmasıdır.¹⁶¹⁶

“Kesretin aslı cinsin isti’âbıyla hâsıl olur.”¹⁶¹⁷

“Matlûb olan teb’ ile asıl arasındaki mümâseleti nefyettir.”¹⁶¹⁸

“Savm şehrin vazîfesi değıl senenin vazîfesidir.”¹⁶¹⁹

“Mansûsun aleyhte itibar manaya değıl nassın aynınâdir.”¹⁶²⁰

“Namaz hakkında vakte itibar hakikatine itibardan eyserdir.”¹⁶²¹

“Cunûn vucûp ehliyetine münâfî değıldir.”¹⁶²²

“Mecnûn cunûnundan sonra da müslim olarak kalır.”¹⁶²³

“Kim edâya ehil ise vucûba da ehildir.”¹⁶²⁴

“İrsin subûtu velayet bâbındandır.”¹⁶²⁵

“Kelamın sıhhati akıl ve temyîzledir. Bu ikisi olmadan ona(kelama) itibar edilmez.”¹⁶²⁶

“Teklifin sıhhati kudret âleti olan akla mebnîdir.”¹⁶²⁷

“İslâm anne-bâbanın birinden veya dâr (dâru’l-İslâm)dan müstefiddir.”¹⁶²⁸

¹⁶¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,428

¹⁶¹¹ Buhârî, a.g.e., IV,433

¹⁶¹² Buhârî, a.g.e., IV,438

¹⁶¹³ Buhârî, a.g.e., IV,438

¹⁶¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,438

¹⁶¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,438-439

¹⁶¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,440

¹⁶¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,443

¹⁶¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,443

¹⁶¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,443

¹⁶²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,442

¹⁶²¹ Buhârî, a.g.e., IV,444

¹⁶²² Buhârî, a.g.e., IV,444

¹⁶²³ Buhârî, a.g.e., IV,444

¹⁶²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,444

¹⁶²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,444

¹⁶²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,445

¹⁶²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,446

¹⁶²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,447

“İmânın edâsının bâliğden sugût ihtimali vardır.”¹⁶²⁹

“Sıbâ tab’an merhametin sebeplerindedir. Bu yüzden her selim tabiatlı küçüklerle terahhüme meyleder.”¹⁶³⁰

“Katlin mucebi af ve bir çok özür sebebiyle sugûta muhtemeldir.”¹⁶³¹

“Sıbâ mahallin ‘ismetini nefyedemez.”¹⁶³²

“Hırmân ‘ukûbet tarîkiyle sabit olur.”¹⁶³³

“Rıkk, irs ehliyetine münâfidir. Zira irs ehliyeti milk ehliyetiyle gerçekleşir. Çünkü verâset milkin hılâfinâdir.”¹⁶³⁴

“Küfür(inkâr), Müslümana velayet ehliyetine münâfidir.”¹⁶³⁵

“İrs velayete mebnîdir.”¹⁶³⁶

“Velayet irsin sebebidir.”¹⁶³⁷

“Hukukullah ibtilâ tarîkiyle farz kılınmıştır.”¹⁶³⁸

“Velayet nazar (görüp gözetme) bâbındandır.”¹⁶³⁹

“Akıllı sabînin İslâmı sahîhtir.”¹⁶⁴⁰

“Akıl bulunduğundan ma’tûhun İslâmı sahîhtir.”¹⁶⁴¹

“Fiilin bizzat kendisine kast, bu fiili bilmeden önce tasavvur edilemez.”¹⁶⁴²

“İnsan –çoğunlukla- tekrar haddına dahil olacak şekilde birbirini takip ederek gelen ibâdetleri unutmaz.”¹⁶⁴³

“Kul hakları ibtilâ için değil onların hâcetlerinden dolayı muhteremdir. Zira kulun kula kendisine itaatini göstermesi için ibtilâ hakkı yoktur. Bilakis kulun hakkı nefsidir. Nefis ise muhteremdir.”¹⁶⁴⁴

“Âdeten, müsâfirin semeri -dolu kırba menzilesinde- su mâdenidir.”¹⁶⁴⁵

¹⁶²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,449

¹⁶³⁰ Buhârî, a.g.e., IV,450

¹⁶³¹ Buhârî, a.g.e., IV,450

¹⁶³² Buhârî, a.g.e., IV,450

¹⁶³³ Buhârî, a.g.e., IV,450

¹⁶³⁴ Buhârî, a.g.e., IV,451

¹⁶³⁵ Buhârî, a.g.e., IV,451

¹⁶³⁶ Buhârî, a.g.e., IV,451

¹⁶³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,451

¹⁶³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,452

¹⁶³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,453

¹⁶⁴⁰ Buhârî, a.g.e., IV,454

¹⁶⁴¹ Buhârî, a.g.e., IV,454

¹⁶⁴² Buhârî, a.g.e., IV,455

¹⁶⁴³ Buhârî, a.g.e., IV,455

¹⁶⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV,455

¹⁶⁴⁵ Buhârî, a.g.e., IV,457

“Kâ’de selâm mahallidir.”¹⁶⁴⁶

“Aczin kendisi aslî vucûbu düşürmez.”¹⁶⁴⁷

“İhtiyâr temyîzle gerçekleşir.”¹⁶⁴⁸

“İhtiyâr olmadan kelim muteber değildir.”¹⁶⁴⁹

“Aklı isti’ mâlden acz aklın ademiyetini îcâp ettirmez.”¹⁶⁵⁰

“Râki’, sâcid ve kâimin namazdaki nevmi hades değildir.”¹⁶⁵¹

“İğmâ kesin bir şekilde kuvveye münâfi olan bir marazdır.”¹⁶⁵²

“Vucûp binefsihî gayrı maksûttur. Maksûtsa olan edâdır.”¹⁶⁵³

“Kazanın vucûbu edânın vucûbuna mübtenidir.”¹⁶⁵⁴

“Nâdire hüküm binâ edilmez.”¹⁶⁵⁵

“Rıkk asılda cezâdır.”¹⁶⁵⁶

“Hüküm sebebe mübtenidir.”¹⁶⁵⁷

“Mükâteb(‘ıtkında efendisiyle anlaşmış köle)teki sebep feshe muhtemel akittir.”¹⁶⁵⁸

“İtk ve rıkk tecezzi kabul etmez.”¹⁶⁵⁹

“Hürriyetle ‘ıtkı bir şahsiyette cem’ müstahildir.”¹⁶⁶⁰

“Milk subûten ve zevâlen tecezziye mukâbildir.”¹⁶⁶¹

“İtâk, kaville milki yeminin izalesidir.”¹⁶⁶²

“Za’fın zevâli oranınca kuvvet îcâp ettirir.”¹⁶⁶³

“İtâk tedbîr(müdebberlik) ve istilâd(çocuk doğuran câriyenin ‘ıtkı)tan ekvâdır.”¹⁶⁶⁴

¹⁶⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,457

¹⁶⁴⁷ Buhârî, a.g.e., IV,458

¹⁶⁴⁸ Buhârî, a.g.e., IV,458

¹⁶⁴⁹ Buhârî, a.g.e., IV,459

¹⁶⁵⁰ Buhârî, a.g.e., IV,460

¹⁶⁵¹ Buhârî, a.g.e., IV,461

¹⁶⁵² Buhârî, a.g.e.; IV,462

¹⁶⁵³ Buhârî, a.g.e., IV,462

¹⁶⁵⁴ Buhârî, a.g.e., IV,462

¹⁶⁵⁵ Buhârî, a.g.e., IV,463

¹⁶⁵⁶ Buhârî, a.g.e., IV,463-464

¹⁶⁵⁷ Buhârî, a.g.e., IV,464-465

¹⁶⁵⁸ Buhârî, a.g.e., IV,465

¹⁶⁵⁹ Buhârî, a.g.e., IV,466

¹⁶⁶⁰ Buhârî, a.g.e., IV,466

¹⁶⁶¹ Buhârî, a.g.e., IV,467

¹⁶⁶² Buhârî, a.g.e., IV,468

¹⁶⁶³ Buhârî, a.g.e., IV,469

¹⁶⁶⁴ Buhârî, a.g.e., IV,469

“İki lafzın arasını ittisâl maksût olmayan tarîkte değil tasarruf kast edilen hass manada olur.”¹⁶⁶⁵

“Mâlîkiyet kudretten memlûkiyet aczden haber verir. Bunlar birbirine münâfîdir. Bu yüzden bir cihetten ictima etmezler.”¹⁶⁶⁶

“Nikâhla sabit olan milki mut’a şîrây(alışveriş)la sabit olandan ekvâdır.”¹⁶⁶⁷

“Zâtın milki sıfatların milkine illettir.”¹⁶⁶⁸

“Mala mülkiyet bizâtihi haccın vucûp şartı değil edâmesi(azık)ne vusâle imkân şartıdır.”¹⁶⁶⁹

“Cum’a(namazı) öğlen namazının yerine onun vaktinde edâ edilir.”¹⁶⁷⁰

“Rıkk nefsinde müte’addit olanın tansîfinde müessirdir.”¹⁶⁷¹

“Nimet istihkâkı insanîyet vasfına göredir.”¹⁶⁷²

“Vucud cânibi adem cânibine râcihtir.”¹⁶⁷³

“Nikâh milki gibi talâk milki de erkeklere muhtastır.”¹⁶⁷⁴

“Talâkın milki nikâh milkine mebnîdir.”¹⁶⁷⁵

“Talâkın adedinde kadınlar itibara alınır.”¹⁶⁷⁶

“Tasarruf milki -mutasarrıfın hâlinin kemâline rağmen- tasarruf mahallinin izdiyâdı ve intikâsına göre izdiyât ve intikâs eder.”¹⁶⁷⁷

“Özür ve esbâbla müteşarrıt olan ahkâmda asıl, şartın önceden nasılsa öyle kalmasıdır.”¹⁶⁷⁸

“Milk-i yeminle istibâha kahr ve istizlâl(gönül eğlendirme)dır. Bu yüzden nimete ziyade olamaz. Milk-i nikâhla istibâhaysa nimet ve izdivâçtır. Nimette rıkk sebebiyle tansîf(yarıya inme) olur.”¹⁶⁷⁹

¹⁶⁶⁵ Buhârî, a.g.e., IV,480

¹⁶⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,471

¹⁶⁶⁷ Buhârî, a.g.e., IV,471

¹⁶⁶⁸ Buhârî, a.g.e., IV,472

¹⁶⁶⁹ Buhârî, a.g.e., IV,472

¹⁶⁷⁰ Buhârî, a.g.e., IV,472

¹⁶⁷¹ Buhârî, a.g.e., IV,476

¹⁶⁷² Buhârî, a.g.e., IV,476

¹⁶⁷³ Buhârî, a.g.e., IV,477

¹⁶⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,477

¹⁶⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,477

¹⁶⁷⁶ Buhârî, a.g.e., IV,479

¹⁶⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,478

¹⁶⁷⁸ Buhârî, a.g.e., IV,478

¹⁶⁷⁹ Buhârî, a.g.e., IV,479

“Kerâmâta ehliyetteki kemâli hâle münâfi olan rıkk, köle ve câriye hakkındaki hudûdları tansîf eder. Çünkü ‘ukûbetin teğallüzü cinayetın tağallüzuna göredir. Cinayetın teğallüzü da nimetin tevâfürüne göredir.”¹⁶⁸⁰

“Harac medfû’dur.”¹⁶⁸¹

“Rıkk malın dışındakilere maliyete münâfi değildir.”¹⁶⁸²

“İnsanın amelının vâki’ olması ne zaman kendisiyle başkası arasında devrederse kendi adına vâki olur.”¹⁶⁸³

“Tasarruf bir cihet adına vâki’ olunca diğeri bir cihet adına nâfiz olamaz.”¹⁶⁸⁴

“Müessir ‘ismet îmânla(onun ihrâzıyla), mukavvim ‘ismet dâru’l-îmânla sabit olur.”¹⁶⁸⁵

“İnsan(köle) rıkkla mevlâya teb’ olur.”¹⁶⁸⁶

“Teâ’mül ve edâ ancak bekâyla mümkündür. Bekâysa sadece ‘ismetle tahakkuk eder.”¹⁶⁸⁷

“Şüpheye rağmen kısâs îcâp etmez.”¹⁶⁸⁸

“İstifâdan önceki mâni’ hâli vucûptaki mâni’ menzilesindedir.”¹⁶⁸⁹

“Kölenin nefsi hakkındaki zimmetti -âkıl, bâliğ ve mükellef olması sebebiyle-kâmildir.”¹⁶⁹⁰

“Aslın milki teb’in milkine illettir.”¹⁶⁹¹

“Hangi illet sebebiyle olursa olsun ma’dûmun yokluğu tabii’n yokluğuna delâlet eder. Zira sebebin vücudu aslın illeti olmadan aslın vücuduyladır.”¹⁶⁹²

“Cinayetın zîmânındaki asıl câniye vâcip olmasıdır.”¹⁶⁹³

“Dem(kan) de asıl, imkân oranında tazmindir.”¹⁶⁹⁴

“Hüküm delili miktarınca sabit olur.”¹⁶⁹⁵

¹⁶⁸⁰ Buhârî, a.g.e., IV,479

¹⁶⁸¹ Buhârî, a.g.e., IV,485

¹⁶⁸² Buhârî, a.g.e., IV,485

¹⁶⁸³ Buhârî, a.g.e., IV,486

¹⁶⁸⁴ Buhârî, a.g.e., IV,487

¹⁶⁸⁵ Buhârî, a.g.e., IV,489

¹⁶⁸⁶ Buhârî, a.g.e., IV,489

¹⁶⁸⁷ Buhârî, a.g.e., IV,489

¹⁶⁸⁸ Buhârî, a.g.e., IV,489

¹⁶⁸⁹ Buhârî, a.g.e., IV,490

¹⁶⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,511

¹⁶⁹¹ Buhârî, a.g.e., IV,490

¹⁶⁹² Buhârî, a.g.e., IV,492

¹⁶⁹³ Buhârî, a.g.e., IV,496

¹⁶⁹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,497

“Asıl olan ıtlâktır.”¹⁶⁹⁶

“Harâmın şüphesi de harâmdır.”¹⁶⁹⁷

“Duyûn emsalleriyle ödenir.”¹⁶⁹⁸

“Mal, ölümden sonra malla yerine getirilen hukukta zimmetin halefidir.”¹⁶⁹⁹

“Allah hakkıyla kul hakkı ne zaman bir mahalde ictimâ’ ederse kul hakkı tekaddüm eder.”¹⁷⁰⁰

“Makâsıdda bazılarına kazâyla tercih vardır.”¹⁷⁰¹

“Haraç medfû’dur.”¹⁷⁰²

“Meşrûnun şarta tevakkufu sebebiyle şartın fevtinde –zarûreten- edânın fevti vardır.”¹⁷⁰³

“Nâdire hüküm binâ edilmez.”¹⁷⁰⁴

“Dünya ahkâmıyla teklif kudrete i’timâd eder.”¹⁷⁰⁵

“İsm(günâh) âhiret ahkâmındandır.”¹⁷⁰⁶

“Kul haklarında maksat mal olduğundan kulun ayındaki fiili gayrı maksûttur. Fiil ise ihtiyaçlarının emvâlle taallükü sebebiyle teb’dır.”¹⁷⁰⁷

“Rıkk gâliben zevâli umulandır.”¹⁷⁰⁸

“Mevt gâliben zevâli umulmayandır.”¹⁷⁰⁹

“Zimmet insanın Allah(c.c.)nin emanetini yüklenmeye muhatap olması sebebiyle o(insan)nda sabittir.”¹⁷¹⁰

“Aslın berâatı kefilin berâatını îcâp ettirir.”¹⁷¹¹

“Zimân sebebi kişinin hâli hayatında mevcûd olunca vucûbu sebebin evveline isnat etmek mümkündür.”¹⁷¹²

¹⁶⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,499

¹⁶⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,500

¹⁶⁹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,503

¹⁶⁹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,504

¹⁶⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,505

¹⁷⁰⁰ Buhârî, a.g.e., IV,505

¹⁷⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,506

¹⁷⁰² Buhârî, a.g.e., IV,507

¹⁷⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,507

¹⁷⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,508

¹⁷⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,509

¹⁷⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,509

¹⁷⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,510

¹⁷⁰⁸ Buhârî, a.g.e., IV,510

¹⁷⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,510

¹⁷¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,510

¹⁷¹¹ Buhârî, a.g.e., IV,512

“Zimmet ,bir müekkit tarafından takviye edilmedikçe, binefsihî deyni muhtemil değildir.”¹⁷¹³

“Zarûret miktarınca takdir edilir.”¹⁷¹⁴

“Mevtle gerçekleşen zimmetin za’fı rıkkla gerçekleşenin fevkindedir.”¹⁷¹⁵

“Ubûdiyet kulun lâzimesidir.”¹⁷¹⁶

“Hâcet, matlûbla ortadan kalkan ve incibâr eden nakstır.”¹⁷¹⁷

“Şarta müte’allak olan şarttan sâbık olamaz.”¹⁷¹⁸

“Hürriyet dünya ahkâmında canlının re’sü malıdır. Çünkü rıkk hükmen mevt olan küfrün eseri olduğu için rakîk emvâtin hükmüne dahildir.”¹⁷¹⁹

“Binefsihî memlûkiyet maksût olmadığı hâlde memlûkiyetin bekâsı mâlikiyetin bekâsı için teb’ olur.”¹⁷²⁰

“İrs mevt vaktinde sabit olur.”¹⁷²¹

“Gaspta bedel, mağsûb mâlikte de olsa âbik de olsa gasp vaktine müstenittir.”¹⁷²²

“Kısâs -hayatı mahallin bazısından izâle edip bazısından etmem gibi bir durum söz konusu olmadığı için- tecezziye muhtemel değildir.”¹⁷²³

“Hapis zulmün ve mûmâtelenin cezâsıdır.”¹⁷²⁴

“İslâm dinde vârisle murisin arasını câmi’dir.”¹⁷²⁵

“Mîrasın hirmânı mahzûr katle cezâ olarak vaz’ edilen ‘ukûbettir. Bu sebeple me’mûru bih olan katlin ona sebep olması uygun değildir.”¹⁷²⁶

“İstilâ tarîkiyle milk -müstevlâ aleyh olan bir dârın ihrâzı tamamlanmadıkça- sabit olmaz”¹⁷²⁷

¹⁷¹² Buhârî, a.g.e., IV,513

¹⁷¹³ Buhârî, a.g.e., IV,513

¹⁷¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,514

¹⁷¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,514

¹⁷¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,514

¹⁷¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,515

¹⁷¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,516

¹⁷¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,517

¹⁷²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,517

¹⁷²¹ Buhârî, a.g.e., IV,517-518

¹⁷²² Buhârî, a.g.e., IV,518

¹⁷²³ Buhârî, a.g.e., IV,526

¹⁷²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,439

¹⁷²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,550

¹⁷²⁶ Buhârî, a.g.e., IV,550

¹⁷²⁷ Buhârî, a.g.e., IV,551

“İkiye tecezzi etmeyenin ispatı (ikisinden) her binin kâmil olarak subûtonu icâp ettirir.”¹⁷²⁸

“Şüphe haktan hiçbir şey ifade etmez.”¹⁷²⁹

“İştibâh şüphesi karıştırılandan haddin düşmesinde müessirdir.”¹⁷³⁰

“Rasûl mürsil makâmına kâimdir.”¹⁷³¹

“Hudûdu ikrârdan rucû’ -kazf haddi dışından- sahîhtir.”¹⁷³²

“Ref’ men’ den esheldir.”¹⁷³³

“Ma’ siyetin tahfîfe sebep olması uygun değildir.”¹⁷³⁴

“Sokrânda asıl olan kelamı karıştırmasıdır.”¹⁷³⁵

“Hadd şüphelerle düşer.”¹⁷³⁶

“İhtiyâr ikrâh meselelerinde olduğu gibi bazen rızâdan infikâk eder.”¹⁷³⁷

“Sebebe taallük eden, subûtu rızâ ve ihtiyâra dayanmayan her hüküm hezlle sabit olur. Rızâ ve ihtiyâra taalluk eden her hüküm hezlle sabit olmaz.”¹⁷³⁸

“İhtilâfin sabit olmadığı durumda asıl olan muvâfakattir.”¹⁷³⁹

“Şerî’ ukûtta asıl sıhhat ve luzûmdur.”¹⁷⁴⁰

“Sebk tercih sebeplerindedir.”¹⁷⁴¹

“Akit asıl semen teb’dir.”¹⁷⁴²

“Kullar cihetinden hiçbir tâlibin olmadığı her şartla akit fâsit olmaz.”¹⁷⁴³

“Hezl sebebin in’ikâtına mâni’ değildir.”¹⁷⁴⁴

“Mehir nikâhta tabidir.”¹⁷⁴⁵

“Talâk iskâtâtandır. Bu sebeple mutlak bir şekilde şarta taliki câizdir.”¹⁷⁴⁶

¹⁷²⁸ Buhârî, a.g.e., IV,557

¹⁷²⁹ Buhârî, a.g.e., IV,559

¹⁷³⁰ Buhârî, a.g.e., IV,559

¹⁷³¹ Buhârî, a.g.e., IV,569

¹⁷³² Buhârî, a.g.e., IV,578

¹⁷³³ Buhârî, a.g.e., IV,578

¹⁷³⁴ Buhârî, a.g.e., IV,578

¹⁷³⁵ Buhârî, a.g.e., IV,578

¹⁷³⁶ Buhârî, a.g.e., IV,579

¹⁷³⁷ Buhârî, a.g.e., IV,582

¹⁷³⁸ Buhârî, a.g.e., IV,583

¹⁷³⁹ Buhârî, a.g.e., IV,586

¹⁷⁴⁰ Buhârî, a.g.e., IV,587

¹⁷⁴¹ Buhârî, a.g.e., IV,587

¹⁷⁴² Buhârî, a.g.e., IV,590

¹⁷⁴³ Buhârî, a.g.e., IV,590

¹⁷⁴⁴ Buhârî, a.g.e., IV,591

¹⁷⁴⁵ Buhârî, a.g.e., IV,591

¹⁷⁴⁶ Buhârî, a.g.e., IV,594

“Bey’ ispatâtandır. Bu sebeple şarta taliki câiz değildir.”¹⁷⁴⁷

“Nikâhta mal tabidir.”¹⁷⁴⁸

“Teslîm hiyârü’ş-şartla bâtil olan cinstendir.”¹⁷⁴⁹

“Şüf’anın teslîmi ticâret manasındadır.”¹⁷⁵⁰

“İkrâr sıdk ve kizb arasında mütemeyyil haberdur. Bu sebeple muhbiri ‘anh bâtil olduğunda ihbâru bih hak olmaz.”¹⁷⁵¹

Kızb muhbiri bihin mâzide var olmadığına delâlet eder. Bu sebeple ikrârın in’ikâtına mâni’dir.¹⁷⁵²

“İcâzet(geçerlilik) mün’akit olmuş, sıhhat ve butlâna muhtemel bir şeye mülhak olur.”¹⁷⁵³

“Ridde itikadın tebeddülüne mebnîdir.”¹⁷⁵⁴

“(îmânî) İkrâr dünya ahkâmında asıldır.”¹⁷⁵⁵

“Şarta mu’allak şartın vucudundan önce ma’dûmdur.”¹⁷⁵⁶

“Malın verilmemesi hükmünde sefeh cunûn ve ateh menzilesindedir.”¹⁷⁵⁷

“Tecrube ‘ukûlun elmasıdır.”¹⁷⁵⁸

“Milk mutlak hâcizdir.”¹⁷⁵⁹

““Ukûbet şüpheyle sâkıt olur.”¹⁷⁶⁰

““Ukûbâтта kıyâs ceryân etmez.”¹⁷⁶¹

“Deyn min vechin düne vech(sadece bir açıdan) maldır. Bu yüzden (deynde) mahz ıskât olmaz.”¹⁷⁶²

“Allah tarafından temlîke muhtemel hakkın ispatı redde muhtemel değildir. Bu sebeple temlîke muhtemel olmayan hakkın ıskâtı redde muhtemelden evlâdır.”¹⁷⁶³

¹⁷⁴⁷ Buhârî, a.g.e., IV,594

¹⁷⁴⁸ Buhârî, a.g.e., IV,596

¹⁷⁴⁹ Buhârî, a.g.e., IV,598

¹⁷⁵⁰ Buhârî, a.g.e., IV,598

¹⁷⁵¹ Buhârî, a.g.e., IV,599

¹⁷⁵² Buhârî, a.g.e., IV,599

¹⁷⁵³ Buhârî, a.g.e., IV, 599-600

¹⁷⁵⁴ Buhârî, a.g.e., IV,600

¹⁷⁵⁵ Buhârî, a.g.e., IV,601

¹⁷⁵⁶ Buhârî, a.g.e., IV,603

¹⁷⁵⁷ Buhârî, a.g.e., IV,603

¹⁷⁵⁸ Buhârî, a.g.e., IV,604

¹⁷⁵⁹ Buhârî, a.g.e., IV,604

¹⁷⁶⁰ Buhârî, a.g.e., IV,604

¹⁷⁶¹ Buhârî, a.g.e., IV,607

¹⁷⁶² Buhârî, a.g.e., IV,616

¹⁷⁶³ Buhârî, a.g.e., IV,616

“Meşîeye talik temlîktir.”¹⁷⁶⁴

“Mütesaddıkın velayeti gayrı nâfizdir.”¹⁷⁶⁵

“Sefer râfi’ değil mânidir.”¹⁷⁶⁶

“Vucûp tahyîri nefyeder.”¹⁷⁶⁷

“Kesinlikle sefer, hakîkî manada meşakkati mûcib olduğu için iftarın ibâhasında meşakkat makâmına ikâme edilmemiştir”¹⁷⁶⁸

“Sefer cümlede(külde) fitrı mübihtir.”¹⁷⁶⁹

“Hüküm illet tamamlanmadan önce sabit olmaz.”¹⁷⁷⁰

“Sebepteki hıll sıfatı meşrû’da maksat olan kurbet sıfatının dûnundadır.”¹⁷⁷¹

“Sebepteki hıll sıfatı maksût değildir. Zira sebep binefsihî maksût değil ancak; maksûda vesîledir.”¹⁷⁷²

“Hıll binefsihî ibâhayla sabit olduğu hâlde kurbet ancak talep ve nüdbeyle sabit olur.”¹⁷⁷³

“Nehyin kurbete münâfi olması hille münâfi olmasından ekvâdır.”¹⁷⁷⁴

“Men’ olan nehyin talebe münâfi olması hille münâfi olmasından ekvâdır.”¹⁷⁷⁵

“Her açıdan menhiyyü ‘anım dışında bir mana için vârit olan nehy, meşr’ûdan kurbet sıfatının zevâlini îcâp ettirmez ve tahakkukuna mâni’ olamaz”¹⁷⁷⁶

“Hatâ, mef’ûle değil fiile istinâden âmiddir.”¹⁷⁷⁷

“Uyku, aklın nurunun isti’ mâline mâni’ dir.”¹⁷⁷⁸

“Uzuvların hurmeti -nefse tabi olarak- nefsin hurmeti gibidir.”¹⁷⁷⁹

“Rızâ ihtiyârın sıhhatini müstelzimdir.”¹⁷⁸⁰

¹⁷⁶⁴ Buhârî, a.g.e., IV,616

¹⁷⁶⁵ Buhârî, a.g.e., IV,616

¹⁷⁶⁶ Buhârî, a.g.e., IV,618

¹⁷⁶⁷ Buhârî, a.g.e., IV,618

¹⁷⁶⁸ Buhârî, a.g.e., IV,619

¹⁷⁶⁹ Buhârî, a.g.e., IV,619

¹⁷⁷⁰ Buhârî, a.g.e., IV,620

¹⁷⁷¹ Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷² Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷³ Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷⁴ Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷⁵ Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷⁶ Buhârî, a.g.e., IV,622

¹⁷⁷⁷ Buhârî, a.g.e., IV,625

¹⁷⁷⁸ Buhârî, a.g.e., IV,628

¹⁷⁷⁹ Buhârî, a.g.e., IV,632

¹⁷⁸⁰ Buhârî, a.g.e., IV,632

“Mahremiyeti müteyyit karâbet, vilâd menzilesindir.”¹⁷⁸¹

“İhtiyâr olmayan yerlerde ikrâh tasavvur edilemez.”¹⁷⁸²

“Hitap ehliyete i'timâd ettiği gibi ihtiyâra da i'timâd eder. Çünkü hitap kudrete i'timâd eder. İhtiyârsız kudret ise gerçekleşemez.”¹⁷⁸³

“Kelamın sıhhati kalpte olana tercumân olmasına itibarladır.”¹⁷⁸⁴

“Mana küllü câmi'dir.”¹⁷⁸⁵

“Mahzûr, ikrâhla zâil olur.”¹⁷⁸⁶

“Şera'n matlûb olanın sıhhati mahkûmdur. Zira şer' sahîh olmayan hiçbir şeyi emretmez.”¹⁷⁸⁷

“Başkasının nefsinin hurmeti, kişinin kendi nefsinin hurmeti gibidir.”¹⁷⁸⁸

“İnsan, hayatını sevmeye meclûbtur.”¹⁷⁸⁹

“Fâsit, sahîhle mu'ârazasında ma'dûm hükmündedir.”¹⁷⁹⁰

“Talâkın vukû'u makbûlün vücuduna değil kabûlün vücuduna i'timâd eder.”¹⁷⁹¹

“Malın iltizâmı rızânın tam olmasına i'timâd eder.”¹⁷⁹²

“Hüküm ve sebeple rızâyı ortadan kaldıran ikrâh ikisin(hüküm ve sebep)deki ihtiyârı ortadan kaldırmaz.”¹⁷⁹³

“Hezl rızâyı ve ihtiyârı sebepte değil hükümde ortadan kaldırır.”¹⁷⁹⁴

“Mukâbilinde 'ivaz îcâp etmediğinde sarîh lafızla vâki' olan ric'i talâktır.”¹⁷⁹⁵

“Tabinin hükmü, ebediyeten metbû'dan kaynaklanır.”¹⁷⁹⁶

“Kavillerin hepsi mütekellime muktasırdır.”¹⁷⁹⁷

¹⁷⁸¹ Buhârî, a.g.e., IV,632

¹⁷⁸² Buhârî, a.g.e., IV,634

¹⁷⁸³ Buhârî, a.g.e., IV,634

¹⁷⁸⁴ Buhârî, a.g.e., IV,636

¹⁷⁸⁵ Buhârî, a.g.e., IV,636

¹⁷⁸⁶ Buhârî, a.g.e., IV,637

¹⁷⁸⁷ Buhârî, a.g.e., IV,637

¹⁷⁸⁸ Buhârî, a.g.e., IV,640

¹⁷⁸⁹ Buhârî, a.g.e., IV,641; IV,648

¹⁷⁹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,641

¹⁷⁹¹ Buhârî, a.g.e., IV,643

¹⁷⁹² Buhârî, a.g.e., IV,643

¹⁷⁹³ Buhârî, a.g.e., IV,644

¹⁷⁹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,644

¹⁷⁹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,644

¹⁷⁹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,645

¹⁷⁹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,645

“İkrâh, mahallinde ehlinden sudûr ettiği için tasarrufun aslının in’ikâtına mâni’ değildir. Fakat nefâz şartı olan rızâ ikrâhla fevt olduğu için onun (tasarruf) nefâzına mâni’dir.”¹⁷⁹⁸

“Re’yle miktar nasb edilmez.”¹⁷⁹⁹

“İsm(günâh)in luzûmu hükmün bekâsına delâlet etmez.”¹⁸⁰⁰

“Mükreh şera’n mübâşirdir.”¹⁸⁰¹

“Mübâşir ve müsebbip itlâfta ictimâ’ ederlerse zımân müsebbibe değil mübâşire gereklidir.”¹⁸⁰²

“Başkasının milkindeki emir fâsittir.”¹⁸⁰³

“Ekl(yeme)e ikrâh kabza ikrâhtır.”¹⁸⁰⁴

“Gasbı zımân ancak mâlikin yedinin izâlesiyle mücib olur.”¹⁸⁰⁵

Cinayet mahalli nisbetle tebeddül ederse fiil fâ’ ile muktasır olur.”¹⁸⁰⁶

“İnsanın birisinin hesâbına cinayet işlemesinde başkasına âlet olası uygun değildir. Zira başkası adına bu insanın günâh kazanması mümkün değildir.”¹⁸⁰⁷

“Katl günâhı îcâp ettirmesi açısından katilin dini üzre cinayettir.”¹⁸⁰⁸

“Hîbeye ikrâh teslîme ikrâhtır.”¹⁸⁰⁹

“Bâi’in, teslîmi milkin sebebini tamamlayandır.”¹⁸¹⁰

“Şartın fevâti bey’de fesâdı mücibtir.”¹⁸¹¹

“İki hak ictimâ’ ettiğinde asıl olan -kulun ihtiyacından şerî’n günâsından dolayı- kul hakkı tercih edilir.”¹⁸¹²

“İtlâfi zımân îsâr ve i’sar göre ihtilâf etmez.”¹⁸¹³

“Udvânın zımânı misliyle mukadderdir.”¹⁸¹⁴

¹⁷⁹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,645

¹⁷⁹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,647

¹⁸⁰⁰ Buhârî, a.g.e., IV,648

¹⁸⁰¹ Buhârî, a.g.e., IV,649

¹⁸⁰² Buhârî, a.g.e., IV,649

¹⁸⁰³ Buhârî, a.g.e., IV,649

¹⁸⁰⁴ Buhârî, a.g.e., IV,652

¹⁸⁰⁵ Buhârî, a.g.e., IV,652

¹⁸⁰⁶ Buhârî, a.g.e., IV,654

¹⁸⁰⁷ Buhârî, a.g.e., IV,654

¹⁸⁰⁸ Buhârî, a.g.e., IV,654

¹⁸⁰⁹ Buhârî, a.g.e., IV,655

¹⁸¹⁰ Buhârî, a.g.e., IV,656

¹⁸¹¹ Buhârî, a.g.e., IV,656

¹⁸¹² Buhârî, a.g.e., IV,656

¹⁸¹³ Buhârî, a.g.e., IV,657

¹⁸¹⁴ Buhârî, a.g.e., IV,657

“Uzvuun hurmeti nefsin hurmetne tabidir. Tabi asla mu’âraza edemez.”¹⁸¹⁵

“Küllün bekâsı için ba’zın itlâfı küllün itlafından evlâdır.”¹⁸¹⁶

“Başkasına, (kedisinin) katı’ mükrehin katlinden daha şiddetli gelir.”¹⁸¹⁷

“İnsanlar başkasını korumak için mallarını telef etmelerine rağmen uzuvlarını telef etmezler. Bu sebeple malın itlâfındaki rûhsatın subûtu uzvuun itlafındaki subûtu ilzâm ettirmez.”¹⁸¹⁸

“Tahrîmden istisnâ ibâhadır. Zira kelim müstesnânın gerisinden ibarettir.”¹⁸¹⁹

“Zarûret anında hurmet inkişaf eder.”¹⁸²⁰

“Tevhîd sonsuza kadar kullara vâciptir. Allah Te’âlâyı inkâr(küfür) sonsuza kadar dâimâ harâmdır.”¹⁸²¹

“İnkâr mânen ve sûreten harâmdır.”¹⁸²²

“Nefsin hurmeti malın hurmetnin fevkindedir. Bu sebeple malı mefsin vikâyesi yapmak müstakimdir. Zira mal nefsinde müptezeldir.”¹⁸²³

“Erkeğin zinâsı ancak âletinin intişârıyla tasavvur edilir.”¹⁸²⁴

“Hadd zecr için meşrû’dur.”¹⁸²⁵

¹⁸¹⁵ Buhârî, a.g.e., IV,659

¹⁸¹⁶ Buhârî, a.g.e., IV,659

¹⁸¹⁷ Buhârî, a.g.e., IV,659

¹⁸¹⁸ Buhârî, a.g.e., IV,659

¹⁸¹⁹ Buhârî, a.g.e., IV,659-660

¹⁸²⁰ Buhârî, a.g.e., IV,660

¹⁸²¹ Buhârî, a.g.e., IV,661

¹⁸²² Buhârî, a.g.e., IV,662

¹⁸²³ Buhârî, a.g.e., IV,663

¹⁸²⁴ Buhârî, a.g.e., IV,664

¹⁸²⁵ Buhârî, a.g.e., IV,664

SONUÇ

Hayatı hakkında pek az bilgi bulunan Abdülaziz el-Buhârî hicri 8.(miladi 13) yüzyılda dünyaya geldi. Yaşadığı dönem siyasi otorite sıkıntısının Mâverâünnehir’e hakim olduğu bir devredir. Bütün bunlara rağmen küçük yaştan itibaren Melik Abbasiye Medrese’sinde müderris olan amcasının yanında yetişmiştir. Hanefî usulünün temel eserlerini devrinde bu işi en iyi bilen kişiler arasında görülen amcası ve onun çevresindeki Hanefî alimlerden okumuştur. Mâverâünnehir’in nevi şahsına münhasır Klasik medrese eğitimi olarak köklü ve mutedil bir Hanefî fakihî olarak yetişmiştir. Moğol istilasının bu coğrafyayı diğer İslam beldelerinden daha fazla harap etmesinden dolayı Bağdat’a gitmiş olmalıdır. Edindiği birikimini diğer -bir çok çağdaşı hemşehrileri gibi- Bağdat medreselerinde İslam coğrafyasını çeşitli bölgelerinden gelen öğrencilere aktarmış ve birbirinden değerli öğrencileri yetiştirmiştir.

Pezdevî Usul’ünü devrinde en iyi bilen amcasının kucağında yetişmesinden dolayı arkadaşları ve çevresi tarafından amcasının birikimini en iyi şekilde taşıyan kişi olarak görülen Abdülaziz el-Buhârî, çevresinin kendisinden aşırı talepte bulunmasından dolayı yüzyıllardır alimlerin elinden düşürmedikleri ama anlamakta zorlandıkları Pezdevî’nin Usul’ünü şerh etmeye koyulmuştur. Ayrıca böyle bir eseri şerh etmeye iten sebepler arasında eserin hakkını vercek bir şerhin yazılmadığına bizzat Abdülaziz el-Buhârî’nin şahit olmasının da etkisi olduğu görülmektedir. Bunu en iyi şekilde gösteren durum daha önce kaleme alınan şerhlerin yorumlarına atıflar yapılması ve bu şerhlerin çoğunlukla eleştiriye tabi tutmasıdır.

Keşfü’l-Esrâr’ı şerh ederken birçok alanla ilgili çok sayıda kaynak eserden yararlanmıştır. Kaynak eserleri sayısız ifadeyle, farklı şekillerde referan olarak vermiştir. Biz bu referansları sayfa sayfa tesbit ettik ve Abdülaziz el-Buhârî’nin Keşfü’l-Esrârı oluştururken elden geldiğince usûlü fıkıha yardımcı ilimlerden bu ilimlerin temel eserlerine baş vurarak yararlandığını gördük. Yazarın bu tutumu eseri kendisinden önce şerh edenlerin düşükleri hatalardan uzak tutma, en doğru ve en anlaşılır biçimde şerh etme gayreti olarak yorumlanmalıdır. Eserini her alana dair çok zengin bir referans yelpazesinden yararlanarak yazması eseri Hanefî metoduna

göre yazılmış ansiklopedik mahiyette bir usul yapıtı mertebesine yükseltmiştir. Nitekim bu sayede Abdülaziz el-Buhârî'nin meydana getirdiği bu özgün şerh adeta kendi zamanında kadar ulaşmış geleneği imbikten süzölmüş gibi kendinden sonraki her mezhepten ilim adamına sunmuştur. Pezdevî'nin Usul'üne yazılanların içerisinde en meşhuru olmasında ve kendinden sonra gelen bir çok eserde referans verilmesinde eserin bu yönünün unutulmaması gereklidir.

Özel manada Fahrulislâm Pezdevî'nin Usul adlı eserindeki tercihleri diğer eserlerindeki tercihleri, Hanefî mezhebi Zâhiru'r-Rivâye ve Nâdirur'r-Rivâye eserlerindeki tercihleri, Mütেকaddim ve Mütעהhirun Hanefi ve Şâfiî' eserlerindeki tercihleri, fıkıh usûlüne yardımcı ilim dallarında temayüz etmiş ilim adamlarının eserlerindeki görüşleri ile kritik etmiştir. Genel manada ise Hanefi ve diğer mezheplerin tercihlerini mukayeseli bir şekilde, herkesin kendi delil ve gerekçesiyle tetkike tabi tutmuştur. Varılan sonuç objektif bir şekilde şerh edilen eserdeki tercihlerin körü körüne savunulmasından uzak ve mezhep taassubuna gitmeden şahsi tercihler şeklinde kendini göstermektedir. Bunun en iyi şekilde fark edildiği yerler Abdülaziz el-Buhârî'nin Pezdevî ve Hanefilerin gerek mütেকaddimun gerek mütעהhirun fakihlerinin tercih ve tanımlarını yeri geldiğinde eleştirmesi, Şâfiîlerin tercihleri ve tanımlarını meyletmesidir. Bu bağlamda Abdülaziz el-Buhârî şahsi tercihlerine eserinde doksanın üzerinde farklı ifade kullanarak zengin bir şekilde yer verdiği görölmektedir. Bu tutumu yazarın sıkı bir Hanefi olmadığını akla getirmemelidir. Yaptığı teviller, te'lifler ile Hanefileri ve tercihlerini yeri geldiğinde sıkı bir şekilde savunması Hanefiliğe gönülden bağlı bir alim olduğunu göstermektedir. Nitekim fakihin tercihlerini sunarken tesbit ettiğimiz kadarıyla kendini Hanefilerin Buhara ekolüne nisbet etmektedir. O'nun buradaki konumu mezhep taassubundan uzak, gerçeğin peşinden iştıyakla araştırarak koşan Buhara ekolüne mensup bir Hanefi fakihî olmasıdır.

Kendinden önce gelen Hanefilerin bazılarını sehv yapmakla, hataya ve bidata düşmekle itham eden Alâuddîn Buhârî'de bariz şekilde görölen bir Ebu Hanîfe itimadı söz konudur. Aynı şekilde Fahrulislâm Pezdevî'nin ilimdeki mertebesine karşı duyulan bir hayranlık bazen açık bir şekilde dile getirilmekte, bazen ise Pezdevî'nin tercihlerine meyledilirken görölmektedir.

Eserde fakihler mezhebine, coğrafyasına, ictihadî tutuma... göre tasnife tabi tutulmaktadır. Eserin genelinde gördüğümüz Hanefi dışındaki mezheplere takınılan yumuşak ve müsamahalı üslup yer yer sertleşmekte, hasma ağır ithamlarda bulunmaktadır.

İtikadi, ameli mezheplerin görüşüne delil ve gerekçeleriyle birlikte yer veren Alâuddîn Buhârî, diğer dinlerin ve felsefecilerin görüşlerinden de eserini oluştururken büyük oranda yararlanmışır. Gerekli cevaplar muhatabın delil hüccet telakkisine göre akli ve nakli delillere itmat edilerek sunulmaktadır. Diğer din mensuplarına, felsefecilere ve ehl-i sünnet dışı mezheplere cevap verilirken takınılan tavır hasm Şâfiî'ler takınılan tavırdan daha serttir. Burada dikkatimizi çeken bidate girmiş olmalarının kabul edilmesine rağmen Mu'tezilenin ehl-i kibleye dahil edilmesi, tekfir edilmemesi, bu fırkanın ehl-i sünnete şaj bir fırka olarak tarif edilmesidir.

Eserdeki konular genelde Hanefî-Şâfiî görüşlerinin cedeline dayalı bir şekilde işlenmiştir. Diğer din, mezhep ve fırkaların itirazlarına verilen cevaplar da bu yapıya eklenince eser bir hilafiyat eserini aratmayacak bir yapıya bürünmektedir. Zaten eserin en bariz özelliği cedel metoduna dayalı bir şekilde kaleme almış olmasıdır. Bu özellik eserin baştan itibaren her meseleyi bir şekilde içine almıştır. Cedel yapılırken de farklı ifadeler kullanılmış ve üslup zenginleştirilmiştir. Aynı şekilde eserde şerh yapılırken veya konu anlatılırken yanlış anlaşılmaya muhtemel yerlerin yanlış anlaşılmasına mani olma gayreti kendini göstermektedir. Bu muhtemel yanlış yorumlar ve sonuçları açık bir şekilde tartışılarak ortaya konulmaktadır.

Keşfü'l-Esrar'da konular anlatırken görülen diğer bir metotsa geleceğe ve geçmişe yapılan atıflarla, konunun başında, ortasında ve sonunda yapılan konuyu zihinde toparlayıcı hülâsalarla ve birbirinden farklı ifadelerle okuyan kişinin dikkatini canlı tutulmaya çalışılması, onun meselenin içerisinde boğulmasını önleyici tedbirlerin alınmasıdır.

Eserde konular işlenirken birden çok örnekten faydalanma, tasavvuf litaratürüne ait örnek olaylardan hikmeti teşrîyi ifade ederken yararlanma, hükümlerin hangi esaslara dayanarak sabit olduğunun ifade edilmesi gibi meselelerin daha iyi ve derinlemesine anlaşılmasına yardım edecek metotlardan yararlanılmaktadır. Aynı şekilde Pezdevî'nin Usul metninde kullandığı ifadeleri, bu

ifadelere yüklediği hükümleri daha iyi bir şekilde gün yüzüne çıkaracak asıl metnin ibarelerinin muhtemel olduğu yorumlar asıl metnin farklı nüshaları da hesaba katılarak tetkik edilmektedir. Felsecilerin mantık ilmi esasları kabul edilmemekle birlikte konular taksimata dayalı bir şekilde anlatılırken, kelime ve ıstılahlar efradını câmi ağyarını mâni bir şekilde ortaya konulurken gerek yararlanılan eserler vasıtasıyla gerekse konunun yazarı zorlamasından dolayı mantıktan yararlanılmaktadır. Ayrıca eserde meseleler anlatılırken arap şiirinden istişhât yapılmakta ve günün imkanları oranında bilimsel verilerden yararlanılmaktadır.

Keşfü'l-Esrâr'da şerî' deliller hükümlerin isbatında ve hasımla girilen cedelleşmelerde sırasıyla kullanılmaktadır. Özellikle kıyasa ve akli delillere büyük önem atfedilmekte, akla nasstan sonra olmak üzere hak ettiği merteye fazlasıyla verilmeye çalışılmaktadır.

Eserde birbirinden farklı genel prensip icthadı -neredeyse eserin tamamında- anlaşılması geren özü kısaca vermekte, gerektiğinde ise tartışmaları bitirici bir işlev görmektedir. Biz de bunu dikkate alarak elimizden geldiği kadar eserde genel prensip icthatlarını sunmaya çalıştık.

Eser çok yönlü olduğu için sadece fıkıh ciheti değil, Dil, Belâğat, Mantık, Kelam, Mezhepler Tarihi, gibi cihetlerinin de çalışılması gerektiğine inanıyoruz.

KAYNAKÇA

Abdülaziz Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed el- Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usuli Fahrilislâm el-Pezdevî*, (tahkik: Muhammed Mu'tasimbillah el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitabil-Arabî, I-IV, Beyrut, 1994,

Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002

Aruci, Muhammed, "*Pezdevî, Ebu'l-Yusr*", DİA., TDVY., İstanbul, 2007

Aydınlı, Osman-Çoruhlu, Yaşar, "*Semerkant*" md., DİA., TDVY., İstanbul, 2006

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin(Kâtip Çelebi'nin Keşfu'z-Zunûn'u ile birlikte)*, Daru İhyai'l-Turasi'l-Arabî I-VI, İstanbul, 1951

Baktır, Mustafa, "*Kâide*", DİA, TDVY, İstanbul, 2003

Bedir, Murteza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*(Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004

Bedir, Murteza-Koca, Ferhat, "*Pezdevî, Ebü'l-Usr*" md., DİA., TDVY., İstanbul, 2007

Brôkelmân, Kârl, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî, (Mahmûd Fehmî Hicâzî v. dğr.)*, Manzimetü'l-Arabiyye li't-Tedribiyyeti ve's-Sekâfeti ve'l-'Ulûm, I-IX, Mısır, 1994

Boynukalın, Ertuğrul, "*Makâsıdu'ş-Şerîa*" md., DİA, TDVY, İstanbul, 2003

Dömez, İbrahim Kafî, "*Maslahat*" md., DİA, TDVY, İstanbul, 2003

Duman, Soner, *Şâfî'nin Kıyâs Anlayışı*, İslami Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009

el-Kannûcî, Sıddîk bin Hasen, *Mevsû'âtu Mustalahâti Ebcedi'l-'Ulûm* (tahkik: Abdullah el-Hamidi), I-III, Lübnan,(tarih yok)

Kahraman, Abdullah, *Fiqh Üsulu*, Bakü, 2007

Leknevî, Muhammed 'Abdulhay (v.1304 h.), *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye* (taliki ile), Dâru'l-Erkam, Beyrût, 1998

Hallaf, Abdulvahhap, *İslâm Hukuk Felsefesi* (tercüme: Hüseyin Atay), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, 2.baskı

- İbn Humâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdolvâhid b. Abdülhamîd b. Mesud es-Sivâsî, Şerhu Fethi'l-Kadîr, (tahkik: Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî), I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 2003,
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn* (tahkik: Ali Abdulvahdafi), I-III, Kahire, (tarih yok), 2.baskı
- Kâtip Çelebi, Hâci Halife, *Keşfu'z-Zunûn (Bağdatlı İsmail Paşanın zeyliyle birlikte)*, (Hazırlayan; Şerafettin Yaltkaya), I-IV, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir'de İslâm Hukukcuları*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976
- Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, 2. baskı
- Naîm, Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-XIII, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979
- Şener, Abdülkadir, *Kıyas İstihsan İstıslah*, Elif Matbaacılık, Ankara, 1974
- Zühayli, Vehebe, *Usûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî*, I-II, Dâru'l-fikr, Dimeşk, 2006
- Özaydın, Abdulkerim-Hacıemmioglu, Necmettin-Altun, Ara, *“Karahanlılar”* md., DİA., TDVY., İstanbul, 2001
- Özel, Ahmed, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, (tarih yok), 2. Baskı
- Seyyid Bey, Medhal, *Matbaatü'l-âmire*, İstanbul, 1333
- Şahin, Kamil, *“Halvâni”* md., DİA., TDVY., İstanbul 1997
- Şeşen, Ramazan, *“Buhara”* md., DİA., TDVY., İstanbul 1992
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu'l-'Ulûm fi Mevzû'âti'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, I-III, Lübnan, (tarih yok)
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008